

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗИНА**

Н. Л. САВИЦЬКА

**ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНОГО
ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ**

МОНОГРАФІЯ

Харків
Видавництво «Форт»
2012

УДК 331.101.262(477)
ББК 65.240
С 13

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф. *Л. І. Дмитриченко*, завідувач кафедри економічної теорії Донецького національного університету;
д-р екон. наук, проф. *В. Л. Осецький*, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
д-р екон. наук, проф. *О. Л. Яременко*, професор кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 28.09.2012 р.)

Савицька Н.Л.

С 13 Людина як суб'єкт сучасного господарського розвитку:
монографія / Н. Л. Савицька – Харків : Форт, 2012. – 352 с.
ISBN 978-617-630-026-7

У монографії здійснено комплексне теоретико-економічне дослідження ролі людини як суб'єкта у сучасному господарському розвитку. Проаналізовано передумови становлення нової методології та засади дослідження людини як суб'єкта господарської динаміки. Викладено ресурсну та інституціональну парадигму включення людини у глобальну економіку знань.

Наукове видання призначене для науковців, аспірантів, викладачів економічної теорії, студентів економічних напрямів підготовки вищих навчальних закладів, а також усіх, кого цікавить дана наукова проблема.

УДК 331.101.262(477)
ББК 65.240
С 13

ISBN 978-617-630-026-7

© Савицька Н. Л., 2012
© Видавництво «Форт»

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА.....	5
ВСТУП.....	6
Розділ 1. Передумови зміни суб'єктної ролі людини в економіці та становлення нової методології господарської антропології	8
1.1. Генеза змісту категорій господарського розвитку та ролі в ньому людини	9
1.2. Тенденції сучасного господарського розвитку	46
1.3. Основні моделі людини індивідуалістичної в економічній теорії	73
1.4. Концепти людини суспільної в еволюційній динаміці економічної науки	90
Розділ 2. Методологічні засади дослідження людини як суб'єкта нової економічної реальності	107
2.1. Суб'єктні основи господарської діяльності людини в економіці знань	108
2.2. Холістичний персоналізм як методологічна основа дослідження людини в господарському розвитку	134
2.3. Інституціональна архітектоніка суб'єкта розвитку	161
Розділ 3. Особливості суб'єктного впливу людини на господарський розвиток	178
3.1. Знання людини як визначальний ресурс розвитку економіки та особистості	178
3.2. Трансформація процесів праці та творчості як атрибутів суб'єкта господарства	209

3.3. Споживчий потенціал у досягненні цілей господарського розвитку	224
Розділ 4. Соціоолюднення сучасного господарського розвитку	240
4.1. Механізм соціоолюднення у формуванні суб'єкта розвитку	241
4.2. Добробут як інтегрована оцінка людиною результатів господарського розвитку	263
4.3. Інституційні особливості формування суб'єктності людини в економіці України	274
Висновки	299
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	307

ВІД АВТОРА

Відповідно до Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр., пріоритетом національної економіки проголошено забезпечення випереджаючого розвитку та сталого економічного зростання. Досягнення цієї стратегічної мети спирається на розвиток людського потенціалу та забезпечення сприятливого середовища для життя та розвитку людини. У даному контексті однією з актуальних проблем сучасної економічної теорії є дослідження людини як суб'єкта сучасного розвитку, адекватного економіці знань, що зароджується в лоні індустріальної економічної системи. Включення людини цілісної в предмет економічної теорії і створення найбільш реалістичної концепції її внутрішньо несуперечливої господарської діяльності на основі творчої свідомості – таким нам бачиться первинне завдання нової постнекласичної економічної науки, що формується.

Дана монографія стала результатом багаторічної праці – глибокого вивчення наукової спадщини провідних вітчизняних та зарубіжних учених, дослідження емпіричного та теоретичного матеріалу, продовження традицій харківської наукової школи економічної теорії, що плідно розвиваються плеядою вчених кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, очолюваною членом-кореспондентом НАН України, професором А. А. Гриценко.

Щиро дякую за конструктивні зауваження та поради докт. екон. наук, проф. Л. І. Дмитриченко, докт. екон. наук, проф. М. М. Кіму, докт. екон. наук, проф. В. Л. Осецькому, докт. екон. наук, проф. В. М. Соболеву, докт. екон. наук, проф. О. Л. Яременку.

Вклоняюся керівництву Харківського державного університету харчування та торгівлі – ректору, професору О. І. Черевку, першому проректору, професору Л. М. Янчевій, а також завідувачу кафедри економічної теорії, професору Н. Г. Ушаковій за надану можливість бути докторантом і за підтримку на всіх етапах написання та видання монографії.

Окрема вдячність за підтримку, спрямування наукового пошуку та натхнення науковому консультанту – професору кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктору економічних наук, професору С. В. Тютюнниковій.

Наталія Савицька

ВСТУП

Активне начало у господарській діяльності в усі часи належало і належить людині, проте осмислення на рівні суспільної свідомості цієї позиції приходить в економічну науку лише наприкінці ХХ століття. Наростання загроз глобального характеру у царині природи та економіки, властиві сучасній добі, пояснюється через розкриття суперечностей між цінностями і технологіями, порушенням балансу між суб'єктивним та об'єктивним із домінуванням об'єктивованого та безсуб'єктністю економічного розвитку, витісненням людини капіталом на периферію глобального світу. Саме тому завдання управління нелінійним суспільним розвитком трансформується із концепції економічного зростання, що за своєю сутністю відображає безмежну експлуатацію природного середовища заради матеріального багатства, у концепцію суствтабельності (надійно забезпеченого, достатнього) розвитку із врахуванням інтересів майбутніх поколінь та розвитку людини.

Взаємозв'язок та взаємне проникнення, переплетіння сфер матеріального і духовного виробництва, що є характерною ознакою сучасного типу господарського розвитку, визначають посилену увагу до проблем людського розвитку – єдиного джерела активної живої сили розвитку суспільства та економіки. Суттєві зміни в господарській діяльності, зародження економіки знань та інновацій, заснованої на активності суб'єкта когнітивної діяльності, актуалізують дослідження у цьому напрямку.

Проблеми людини як суб'єкта господарської діяльності висвітлюються у працях відомих сучасних вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема В. Автономова, О. Бузгаліна, Ю. Васильчука, А. Гальчинського, В. Гейця, А. Гриценка, Л. Дмитриченко, Б. Єрзнкяна, П. Єщенко, Г. Задорожного, О. Іншакова, Г. Клейнера, В. Макарова, В. Марцинкевича, Л. Мельника, Л. М'яснікової, О. Неверова, О. Панарина, Ю. Пахомова, В. Радаєва, В. Осецького, Ю. Осипова,

В. Степаненко, І. Соболевої, О. Субетто, О. Сухарєва, В. Тарасевича, С. Тютюнникової, М. Хохлова, М. Шулевського, Б. Юдіна, О. Яременка, Л. Яковенко та інших.

Монографія складається з чотирьох розділів, у яких розкриваються методологічні та емпіричні проблеми створення умов формування цілісної людини як суб'єкта господарського розвитку, адекватного становленню економіки знань. В основі розгортання логіки дослідження лежить запропонований принцип холістичного персоналізму та відома концепція інституціональної архітектоніки. Пропонована наукова праця спирається на сучасну парадигму постнекласичної науки, відмінною рисою якої є суб'єктність нової наукової раціональності і стан сингулярності, коли зовнішній розвиток призупинився, перейшовши у внутрішній, тобто біологічний розвиток людини досяг свого піку, а основним напрямком став ментальний розвиток. За таких умов джерела розвитку криються у свідомості людини, розвиненні її внутрішнього потенціалу як одночасного суб'єкта і економіки, і суспільства.

Маємо надію, що монографія буде корисною для науковців, аспірантів, викладачів економічної теорії, студентів економічних напрямів підготовки вищих навчальних закладів, а також усіх, кого цікавить дана наукова проблема.

РОЗДІЛ 1.

ПЕРЕДУМОВИ ЗМІНИ СУБ'ЄКТНОЇ РОЛІ ЛЮДИНИ В ЕКОНОМІЦІ ТА СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Початок ХХІ століття ознаменувався закріпленням фундаментальних трансформацій соціально-економічного життя, що обумовлені емпіричними та гносеологічними змінами якості та векторів господарського розвитку. У розвинених країнах оформилися риси зародження постіндустріального суспільства та відповідної економіки знань, провідна роль становлення яких пов'язана із новим змістом суб'єктного впливу людини на розвиток господарства. Країни іншого світу мимоволі стали заручниками процесів глобалізації та інформатизації, реципієнтами модерністських проектів розвинутого Центру. Мегатрендом світового розвитку, що змінює сучасний образ цивілізацій, стає прагнення людини до розширення людської свободи «все більшої свободи – економічної, соціальної, духовної, причому найважливішою є саме остання. З таких позицій метою глобалізації можна вважати розширення можливостей людини впливати не на окремі сторони соціального прогресу, а на прогрес цивілізацій у цілому. Це, у свою чергу, означає, що імператив глобалізації полягає в забезпеченні керованості суспільного розвитку» [248, с. 12], тобто нарощення ролі суб'єкта розвитку. Напрямом в економічній думці, в межах якого досліджується людина як суб'єкт розвитку господарства, стає економічна або господарська антропологія [277], але, перш ніж перейти до аналізу її концептуальних засад, розглянемо теоретичні та емпіричні передумови висування людини в епіцентр суспільного розвитку.

1.1. Генеза змісту категорій господарського розвитку та ролі в ньому людини

Протягом усього періоду накопичення знань про природу функціонування суспільства економічна наука веде пошук розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням його існування, що акумулюються у поняттях суспільного відтворення, економічного зростання, соціально-економічного, господарського розвитку. Вітчизняні вчені, зокрема Л. Проданова, здійснивши семантичний аналіз у монографії [301] основних понять соціально-економічної динаміки дійшла висновку, що економічне зростання, відтворення, розвиток і трансформації виступають складовими, різновидами динамічного процесу, тому мають досліджуватись у системному взаємозв'язку [301, с. 16, 296].

Загальновизнане значення поняття розвитку означає спрямований, необоротний процес зміни матерії та свідомості, у результаті якої виникає нова якість об'єкту, його складу і структури [77]. Розмежування еволюційної та революційної форми розвитку ґрунтується на різних темпоритмах та механізмах розвитку. Еволюційна форма передбачає поступову та поступальну і кількісну, і якісну зміну, механізм переходу кількості у якість. Революційна форма розвитку торує шлях через швидку, стрибкоподібну зміну якості системи, у синергетиці він визначається як фазовий перехід. Спрямованість та якість розвитку вказують на прогресивну чи регресивну гілку, що відповідно визначаються розквітом чи деградацією суспільства в цілому або окремих його складових.

Науковий аналіз процесів соціально-економічної динаміки бере свої витoki в концепції суспільного відтворення, що є невід'ємною складовою, можна сказати, ядром фундаментальної економічної науки. Розвиток її методології зумовлюється не лише науковими досягненнями в економічній теорії, але й в інших

галузях науки, а також розвитком загальних гносеологічних та онтологічних уявлень.

Поняття суспільного відтворення означає відновлення всіх необхідних елементів життєдіяльності соціуму, а саме: економічних ресурсів (зокрема народонаселення), виробництва благ як матеріальної основи життя, суспільних відносин, життєвого (природного) середовища. Саме тому, починаючи з появи людини як біологічної істоти і до сьогодні, економічна проблема відтворення та господарського розвитку не перестає бути актуальною.

Рушійні сили та чинники суспільного розвитку здавна становлять інтерес для економічної науки. В історії соціально-філософської думки виділяється ідеалістична та матеріалістична гілка детермінованості суспільного розвитку. Відповідно до першої, в основі розвитку лежить духовний чинник суспільства, його представниками є А. Августин, М. Бердяєв, Гегель, І. Гердер, Кондорсе, О. Конт, В. Кутирєв, П. Сорокін, Л. Уорд, А. Тойнбі, К. Ясперс та інші. Матеріалістична традиція ґрунтується на географічному детермінізмі (Ш. Монтеск'є, Г. Бокль, Ф. Ратцель, Г. Плеханов, П. Савицький, Г. Гримм, А. Хеттнер та інші), демографічному (Т. Мальтус, П. Струве, М. Федоров, К. Цюлковський та інші), економічному (Р. Джонс, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Дж. Міллар, Дж. Роджерс, У. Росту), технологічному (Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер та інші) детермінізмах.

Відтворення як господарська проблема постає в усі часи та епохи існування людства, але як категорія наукового пізнання воно стає предметом досліджень економічної науки лише після виокремлення останньої в окрему галузь знань, тобто в процесі формування класичної школи політичної економії. У соціально-історичному аспекті цей період є добою утвердження індустріальної економіки, а також відповідного ранньоіндустріального суспільства, первинним поштовхом появи якого стала за виразом Д. Белла «революція пару» [44, с. 28] і пов'язана з нею

подальша широкомасштабна дифузія технічних досягнень в усі сфери життєдіяльності людини.

Цей період характеризується домінуванням філософії механіцизму як науково-природничої картини світу, що описує світ як просту систему, де ціле є арифметичною сумою складових елементів, а властивості елементів всередині або поза межами системи не відрізняються. При цьому зв'язки між частинами цілого підпорядковуються законам лапласівського детермінізму, тобто під час пояснення процесів та подій використовується каузальні ланцюги, а простір і час є екзогенними щодо системи. Показовим зразком світоустрою, прототипом простої механістичної системи виступав годинник, який можна розібрати на частини, а потім за інших умов і навіть через деякий час скласти до купи, і він буде працювати. У якості такої системи розглядалися не лише фізичні, біологічні, а навіть і соціальні об'єкти, наприклад, спроби побудови теорії суспільства за принципами соціальної механіки [398, с. 5].

Філософські засади економічної науки тієї доби ґрунтувалися не лише на категоріальних змістах простих механістичних систем, а й на емпіризмі та позитивізмі англійських епістемологів. Історично доведено, що британський емпіризм у значному ступені сприяв становленню економічної науки, так праці Фр. Бекона, Дж. Локка, Д. Юма, особливо І. Бентама протягом двох століть сформували філософський контур ліберальної традиції із характерними для неї методами абстракції, індукції, ідеалізації, каузального аналізу, а в моральному аспекті – утилітаризму. І. Бентам заклав підвалини оцінки доцільності будь-якої людської діяльності з позиції врівноваження страждань та задоволення. Іншими словами – принципу корисності, яким користується індивідуальний суб'єкт для повсякденного раціонального вибору. «Природа, – вказував філософ, – поставила людство під управління двох верховних властелинів – страждань та задоволення. Їм одним надано визначати, що ми можемо робити, і вказувати, що ми повинні робити. До їх

престолу прив'язані, з одного боку, взірць хорошого і поганого і з іншого – мета причин та дій. Вони управляють нами в усьому, що ми робимо: будь-яке зусилля, яке ми можемо зробити, щоб відклонити їх підданство, слугує тому, щоб довести і підтвердити його. На словах людина може претендувати на заперечення їх могутності і бере його за основу тієї системи, мета якої – побудувати будову щастя руками розуму і закону» [46, с. 9–10]. У такій концепції інтерес окремої людини, індивіда ставиться понад усе, а суспільство – це лише сума воль окремих індивідів, «атомів» економіки.

Історичний перебіг теорій розвитку бере свій початок від концепцій суспільного відтворення, безпосередньо із «Економічної таблиці» Ф. Кене, що визнається першою спробою теоретичного описання та представлення кругообігу продуктів та доходів на основі визначення балансових пропорцій між натуральними та вартісними елементами «чистого продукту». «Економічна таблиця» відповідно до методологічних основ фізіократизму стала моделлю функціонування постнеолітичної економіки, у якій сили природи і жива праця були основними факторами суспільного виробництва. Дуалізм цієї відтворювальної схеми полягав у тому, що з одного боку в ній втілювалися механістична концепція фотографічного відображення постійно повторюваних процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленого продукту, а з іншого – органічна як відображення взаємозв'язків між економічним та природним, а також між економічним та класовим середовищами.

Недоліки цього відтворювального контуру неодноразово критикувалися в економічній літературі, до них належать: аналіз лише простого відтворення, визнання продуктивною лише працю у землеробстві, ігнорування зовнішньої торгівлі. Проте важливішим, на наш погляд, є створення Ф. Кене підґрунтя дослідження суспільного відтворення у системі «природа – людина – суспільство», оскільки саме з цієї позиції можливо системно підійти до з'ясування багатовимірних закономірностей

відтворення на рівні суспільства. Найбільше уваги ним приділено зв'язкам між природою та виробництвом, що зумовлено використанням методології фізіократизму. У цілому ж діалектика взаємозв'язку даної системи полягає в опосередкуванні економічною сферою взаємодії природного та соціального середовищ.

Засади фазового аналізу відтворення суспільства, адекватного індустріальному способу виробництва з домінуванням мануфактурного виробництва, заснованого на поділі та спеціалізації праці, сформувалися А. Смітом, Д. Рікардо, Ж-Б. Сеєм. Їхні дослідження ґрунтувалися на принципі методологічного індивідуалізму, стаціонарності економічної системи, вічності економічних законів, що описувалися концепцією «природного порядку», використанні абстрактно-логічного та причиново-наслідкового методів пізнання. Тобто спостерігається перенесення методології природничих наук на новий об'єкт – економічну реальність. У результаті фундаментом класики стали концепти економічного лібералізму та людини економічної – «*homo economicus*», які в поєднанні з рівноважним статичним підходом доводили ефективність та автоматичність суспільного відтворення за умови дії вільних ринкових відносин.

А. Сміт не використовував поняття «економічний розвиток» чи «економічне зростання», проте основною проблемою економіки вважав зростання багатства нації, яке, в свою чергу, було результатом поділу праці, зростання частки економічно активного населення, підвищення продуктивності праці. Економіка розглядалася як сфера забезпечення суспільства матеріальними продуктами. Творець теорії «людини економічної» ставить «безкорисні мотиви моральних дій» вище за «егоїзм індивідів», «уявлення про природу людини, яка самостійно приймає рішення, ґрунтуються на деяких принципах, що ставлять її інтерес у залежність від щастя інших людей і роблять щастя інших необхідним для неї, навіть якщо вона при

цьому не має ніякого зиску, крім задоволення споглядати його» [380, с. 9].

Існування природного права і свободи особистості полягає в основі лібералізму класичної школи. Людина використовує свободу для досягнення власних корисних інтересів, а багатство народів становить суму багатства кожного. Проте «природна свобода» суб'єктів «дає впорядковану господарську структуру суспільства лише завдяки тому, що з самого початку перебуває у певних ціннісних та інституційних рамках» [517, с. 6]. Мораль і право виступають таким обмежувальним коридором економічних дій людини попри те, що вони винесені за дужки класичного аналізу взагалі й економічного відтворення (або у сучасному розумінні – розвитку) у тому числі, без морально-правових засад економіка вільної конкуренції приречена на канібалізм.

Особливе місце у межах ліберальної доктрини посідає теорія відтворення Т. Мальтуса, яка ґрунтувалася на принципі соціально-еволюційної динаміки та передбачала можливість виведення економічної системи із стану рівноваги внаслідок невідповідності між можливостями економіки та станом демографічного середовища. Теорія народонаселення стала передумовою розробки перших макроекономічних залежностей, що актуалізували проблему реалізації виробленого продукту як першочергову у забезпеченні стабільності економічної системи.

На фоні розвитку наукової думки XIX ст. соціально-економічні дослідження К. Маркса мали піонерний характер, що пояснюється використанням нової методології пізнання економічної реальності, яка базувалася на діалектичному матеріалізмі, еволюціонізмі, історико-хронологічному, формаційному та структуралістському підходах до аналізу суспільного розвитку. При цьому розрізняють відтворювальний процес функціонування, або, за Марксом, простого відтворення, який забезпечує відновлення стану системи на постійному незмінному рівні, та процес розвитку, що забезпечується розширеним відтворенням, що зумовлює перехід до якісно

нового стану системи. Процес розвитку досліджується з позиції порівняльної статички як фіксований перехід від одного стану системи до іншого, переважно моноекторного лінійного стану або з позиції динамічного, нелінійного процесу. Необхідність цілісного аналізу стану та історичного поступу перш за все суспільства, і лише у цьому контексті формування загального уявлення про економіку – це стрижень широкомасштабного та глибокого дослідження відтворення, яке було проведене К. Марксом на основі підходу Ф. Кене у частині виробничих відносин, розвиток яких зумовлюється станом продуктивних сил. Незважаючи на відносну статичність марксистської економічної теорії, перша спроба розробки проблеми цивілізаційного розвитку належить саме її засновнику. Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія поряд з еволюційним вченням Ч. Дарвіна внесла у наукове пізнання макромасштабне уявлення про розвиток об'єктивної економічної реальності, дала поштовх пошуку системних соціально-економічних закономірностей, а структураліст-ські ідеї лягли в основу визначення суспільно-економічної формації, концепції «людини суспільної», яка на відміну від «людини економічної» є соціально-класовою істотою, здатною впливати на перебіг суспільного розвитку.

Дослідження К. Марксом відтворення суспільного капіталу дозволило простежити процеси його нагромадження в капіталістичному суспільстві, на основі чого визначити основні закономірності його розвитку та дійти висновку, що прогрес суспільства цілком залежить від розвитку продуктивних сил, основним стрижнем яких стають засоби виробництва, власність на які визначає тип суспільно-економічної формації. Об'єктивний характер суспільного розвитку, доведений К. Марксом, доповнюється акцентом на масовій суспільній свідомості, якою керується людина у повсякденному житті. Її індивідуальний рівень «проявляється у діяльнісному ставленні до соціальних процесів», що дозволяє стихійно відібрати способи психологічного та емоційного пристосування до соціально-

економічної дійсності [235, с. 95]. Отже, у соціально-економічному розвитку визнається провідна роль усезагальних продуктивних сил, тобто науки, розумових здібностей людини.

Викладені у «Капіталі» теорії експлуатації, відтворення, нагромадження, циклічності та загибелі капіталізму відображають погляд автора на розвиток економічної системи в цілому та на взаємозв'язки між фазами відтворювального процесу, який розглядається не лише як кругообіг господарства за певний період, а як взаємозумовлений процес взаємодії економічної, політичної та соціальної підсистем, які є адекватними існуючому суспільному ладу.

Класична політекономія заклала основи пошуку джерел та суспільних форм багатства суспільства. Маркс більш логічно та чітко проаналізував саморух форм багатства з виокремленням інституціональних норм доби промислового капіталу. Капітал у буквальному перекладі означає «майно», від лат. «capitalis» – головна цінність або головне майно, що виступає основним джерелом розвитку. «Процес відтворення капіталу ... охоплює безпосередньо як процес виробництва, так і обидві фази безпосередньо процесу обігу, тобто процес відтворення капіталу охоплює весь кругообіг, який як періодичний процес, – тобто процес, знову і знову повторюваний через певні проміжки часу, – утворює оборот капіталу» [241, с. 394]. «Безпосередньо процес виробництва капіталу є процес праці та процес збільшення вартості капіталу, тобто процес, результатом якого є товарний продукт, а визначальним мотивом – виробництво додаткової вартості» [241, с. 394]. Характер способу виробництва визначає спосіб обміну (натуральне чи товарне, мінове господарство).

Діалектика розвитку К. Маркса відображається у розвитку економічної формації як природно-історичного процесу, яка представлена двома онтологічними зрізами: 1) матеріальним світом, якому надається пріоритетність та який виявляється у взаємодії людини і природи та відображається у історичному розвитку продуктивних сил; 2) виробничими відносинами, що

мають об'єктивний характер та визначаються у відповідності до продуктивних сил. Розвиток здійснюється в результаті діалектичної єдності та боротьби протилежностей між продуктивними силами та існуючою соціальною системою. Проте нові виробничі відносини можуть визріти лише при створенні відповідних матеріальних умов їх існування. Дійсний розвиток полягає «у вивільненні людини від тиску економічного примусу» [453]

Унаслідок кардинальної зміни у трактуванні субстанції вартості як родової категорії аналізу класичного напрямку відбулося становлення парадигми «economics», основу методології якої склали лібералізм, атомізм та раціоналізм суб'єктів економіки, абстрактно-математичний метод дослідження, наповнений інкрементальним, оптимізаційним, рівноважним і статичним підходами, а також майже повна асоціальність теоретичних конструкцій. А. Маршалл, Дж. Кларк, Л. Вальрас, В. Парето зробили величезний внесок у формування фундаментальних засад функціонування ринкової або обмінної економіки, акцентуючи увагу на потребах людини, мотивах споживчої поведінки, проте сам процес саморозвитку економіки є некерованим. Визначального значення набув пошук ефективних форм розподілу обмежених економічних ресурсів, який зумовлювався пропорціями, що визначають стан рівноваги на мікрорівні.

Відбувається перенесення акцентів на дослідження економічних відносин між основними суб'єктами ринку – виробниками (продавцями) та споживачами (покупцями). Взаємодія суб'єктів ринкових відносин в трактуванні неокласиків носить пасивний характер, вони пристосовуються до умов, заданих «сліпим» ринком, який не має цільової спрямованості [90, с. 6]. Метод економічної рівноваги, представлений замкненим кругообігом, принципово не може пояснити розвиток економічної системи з позиції дій його суб'єктів, залишаючись

безсуб'єктним процесом, що відбувається в стандартних інституційних умовах.

З останньої третини ХІХ ст. відкривається наступний історичний етап розвитку економічної теорії, ознаменований кардинальною зміною класичної парадигми та появою істотної гетеродоксії економічної теорії, яка стане фундаментом теоретичних досліджень ХХ століття. Цей період характеризується другою промисловою революцією, рушійними силами якої стали поява залізничного транспорту та використання у виробництві електричної енергії. Суспільне виробництво розглядається переважно як продуктивна система, що трансформує фактори у результати виробництва за умов ринкових (товарних) відносин. У такому трактуванні визначальною характеристикою відтворення виступає організаційно-технологічний каркас економіки, розвиток продуктивних сил. Таке трактування зумовило зрушення напрямку досліджень у бік кількісного грошового розуміння зростання національного багатства.

Капітал повністю утверджується ключовим фактором суспільного виробництва та структуризації суспільства. У цей час створилися технологічні передумови монополізації економіки, внаслідок чого загострилися суперечності між обмеженими економічними ресурсами та безмежними споживчими потребами; відбулося формування складних форм господарювання та взаємовідносин між економічними суб'єктами, набув інтенсивності процес інтернаціоналізації ринків. Тож назріла необхідність переосмислення основних теоретико-методологічних положень економічної науки.

Дослідження кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. спрямовані на формування концептуальних підходів дослідження економічної динаміки. Чільне місце у їх формуванні належить ідеям Й. Шумпетера, які довели необхідність розмежування рівноважно-статичного та еволюційно-динамічного підходів у аналізі економічного розвитку, а також необхідність виділення

понять економічного зростання та економічного розвитку. Так рівноважно-статичний стан відображає відтворення у вигляді фотографії здійснення безперервного господарського кругообігу. Механізм кругообігу відбиває постійну адаптацію економіки до змінних центрів рівноваги у статиці та зміну самої траєкторії здійснення кругообігу в динаміці, тобто зрушення стану рівноваги та формування так званої пунктирної рівноваги, як «перехід народного господарства від заданого центру тяжіння до іншого...» [492, с. 157].

Економічне зростання характеризує збільшення у часі виробництва і споживання незмінної структури суспільного виробництва. Економічний розвиток – появу принципово нових, революційних змін у техніці та технології виробництва, нових товарів, ринків, умов співвідношення попиту і пропозиції, які змінюють структуру економіки. Економічне зростання як критерій економічного розвитку означає перш за все кількісне нарощення потенціалу переходу кількості у якість, що означає вдосконалення продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних, виробничих відносин та господарського механізму.

У динаміці розвиток економічної системи набуває нерівноважного характеру у вигляді стрибкоподібних переходів від одного стаціонарного стану до іншого, що знаходиться на якісно відмінному рівні. В основі теорії економічного розвитку Й. Шумпетера лежить ідея творчого руйнування інновацій, вона розгортається відповідно до логіки інноваційної поведінки підприємця. Джерелом такого стрибкоподібного переходу виступає підприємницька активність, яка свідомо створює нові комбінації чинників виробництва. У результаті творчого руйнування інновацій відбувається рух прибутку, «прибуток і додана вартість у системі Шумпетера, образно кажучи, не мають маси покою. Вони існують лише тоді, коли економіка знаходиться у розвитку, у постійному русі від однієї траєкторії до іншої, що знаходиться витком вище. Але доти, поки цей розвиток

продовжується, прибуток, зникаючи, знову з'являється, існує постійно, створюючи стимул для переливу ресурсів, переоцінки внеску чинників виробництва» [58, с. 150].

Відповідно до теорії Й. Шумпетера руйнування інновацій, пов'язане з їх відтворенням іншими підприємцями, тобто поширенням, інноваційною дифузією, що викликає поступове зникнення прибутку підприємця, який їх застосовує. Прибуток виступає економічним мотивом, спонукою до відкриття нового: продукту, методу виробництва чи його організації, освоєння нового ринку, доступу до джерел сировини. Спади виробництва, пов'язані з руйнуванням інновацій, виконують позитивну функцію оновлення економічного розвитку.

Поняття економічного розвитку, уведені Й. Шумпетером, ґрунтуються на ендогеннозаданих рушійних силах, що закладені у інноваційній активності підприємців, яка забезпечується конкуренцією між новими і старими комбінаціями. Ресурси на інновації формуються за рахунок їх перерозподілу від консерваторів до новаторів. Розвиток, таким чином, є процесом саморозвитку ядра економіки – підприємця-інноватора, його ініціативності у пошуку нових комбінацій.

Виокремлення лише підприємця в якості рушійної сили розвитку економіки є неплідним, що можна пояснити наступним. По-перше, підприємець не обов'язково може бути новатором – він може виступати в ролі рутинера або багаторазово змінювати модель господарської поведінки; по-друге, він – лише один із суб'єктів економіки, функції інших є необхідними та комплементарними для досягнення процесу розвитку; по-третє, важливого значення в умовах економіки знань набуває якість, безпека, соціальна ефективність та призначення інновацій; по-четверте, економічна динаміка визначається не лише якісними зрушеннями в поведінці підприємницького сектору, але й загальним людським потенціалом та структурними (кількісними) умовами його нагромадження та реалізації.

Поряд з цим у поле досліджень російських мислителів кінця XIX – початку XX ст. – М. Бердяєва, С. Булгакова – потрапляють складні проблеми онтології господарства, що вивчаються з позиції філософського ідеалізму та соціально-етичного підходу. Господарство сприймається як живий організм, неподільне ціле, творчо самовиражене буття людини, тому проблема розвитку не може звужуватися лише до механічного однофакторного його представлення, а має здійснюватися у широкому природному та морально-культурному контексті. Аналізуючи просте та розширене відтворення, С. Булгаков одним з перших звернув увагу на необхідність дослідження цих процесів за умов відкритої економіки та довів, що експансія капіталістичного виробництва здійснюється за рахунок зовнішніх ринків, а прагнення розширити спектр економічного аналізу за рахунок використання елементів соціальної психології, теології, етики втілюється у філософії господарства, теорії прогресу та у концепції людини-господаря як «центру Всесвіту», перенесло акценти на соціальну спрямованість політичної економії, яку, на його думку, більш влучно називати «соціальною або суспільною економією» [70, с. 700]. Основним висновком цих досліджень стало визнання комплексності та багатоаспектності господарської діяльності людини як світоутворюючого, космогенного фактору, що не обмежується лише економічною культурою, тож аналіз розвитку на вузькоекономічному, матеріальному і механістичному аспекті неприпустимий.

Зміни природного, соціального, культурного середовища людини, що обумовлені впливом її економічної діяльності, актуалізували дослідження проблем онтологічних змістів економіки як універсального феномену буття господарюючої людини, реалізованих у сучасних метафізичних теоріях Ю. Осипова [280], Л. Тутова [431, 432], І. Бистрякова, В. Базилевича [31], екуніки В. Тарсевича [418], взаємодії соціальної й економічної сфер життєдіяльності суспільства,

гуманізації та соціалізації економіки, відбитих у напрямі соціальної економіки, філософії господарства.

Історична еволюція характеризується тим, що на неї з однаковою ймовірністю може впливати як історичний розвиток природи, так і людини, а формування кожного нового рівня здійснюється у поворотних точках (точках біфуркації), в яких і визначається поліваріантність подальшого розвитку системи [399, с. 322–323]. Вибір конкретного шляху належить саме людині, що визначає гуманістичну спрямованість та соціалізацію усіх відтворювальних процесів. Вплив людини на протікання цих процесів може кардинально та безповоротно змінити всю систему, що не дозволить повернутися до первинного, вихідного стану. Враховуючи складність, динамічність, відкритість, нелінійність характеристик метасистеми в цілому та її окремих підсистем, ґносеологічним підґрунтям її дослідження може виступати інструментарій постнекласичної науки.

Розквіт індустріального, матеріально-енергетичного способу виробництва супроводжувався нарощуванням складності, інтенсивності та енергоємності виробництва, варварським ставленням до природного середовища для задоволення зростаючих людських потреб. Це призвело до глобального забруднення Світового океану, зменшення біологічного різноманіття, руйнування озонового прошарку, виникнення парникового ефекту, тож вивело проблему виживання біосфери та людства на перший план. За таких умов зароджується концепція ноосфери В. Вернадського та «sustainable development» як ідеї економічного розвитку з позиції збереження динамічної рівноваги біосфери (А. Печчеї, Дж. Форрестер, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, Е. Ласло).

Концепція усталеного розвитку ґрунтувалася на переорієнтації принципів діяльності людини з техніко-економічного антропоцентризму у площину екоцентризму. Сутність першого полягала у міці інструментів техніко-економічного впливу на оточуюче середовище в руках людини як

«володаря природи», це так званий «груповий егоїзм» людини, який має антиекологічну спрямованість. На зміну йому має прийти екоцентризм, який «на відміну від антропоцентризму виходить із об'єктивного існування єдиної системи, у якій усі живі організми планети Земля – мікроби, рослини і тварини, включаючи людей з їхніми ресурсами, господарством, технікою і культурою, – взаємодіють між собою і з оточуючим середовищем» [14, с. 58].

У загальному вигляді сутність концепцій усталеного розвитку полягає у гармонійному співіснуванні людини і природи, коли енергія людського розуму має бути спрямована на пошук таких шляхів задоволення потреб сучасного покоління людей, які б не обмежували можливість задоволення потреб майбутніх поколінь, тобто з врахуванням еколого-економічного та соціально-економічного аспектів розвитку. Критерієм усталеного розвитку є неубуваючий природний, фізичний та людський капітали, досягнення якого пов'язане із сукупністю трьох компонентів: екологічної цілісності, економічної ефективності, справедливих умов доступу до благ [14, с. 52].

Розуміння розвитку як періодично змінюваних фаз підйому та спаду породило у ХХ ст. величезну кількість теорій циклічності (сучасна економічна наука нараховує близько півтори тисячі таких теорій), найвідомішими з них є дослідження економічних коливань К. Вікселя, К. Жюгляра, Дж. Б. Кларка, М. Кондратьєва, Дж. М. Кейнса, У. Мітчелла, Е. Хансена, С. Кузнєца, Є. Слуцького, Й. Шумпетера, Р. Харрода, М. Туган-Барановського, М. Фрідмена та соціальної динаміки – П. Сорокіна, Ю. Яківця, А. Тойнбі, Г. Голіцина, В. Петрова та інших. Проблеми розвитку, зростання та коливань як проявів економічної динаміки стають центральними для макроекономічної теорії ХХ ст., у якій виокремлюються напрямки традиційної, кейнсіанської, еволюційної, поведінкової макроекономіки. Значний внесок у визначення функціональних зв'язків процесу економічної динаміки здійснили Дж. Кейнс,

Г. Кассель, Р. Харрод, Є. Домар, Дж. Робінсон, Н. Калдор, Р. Солоу, Д. Мід, У. Льюїс, Е. Фелпс, Дж. Тобін, Г. Менк'ю, Д. Ромер, Д. Уейл, Дж. Фей, Г. Раніс, У. Ростоу, Т. Шульц та інші.

Нуреев Р., аналізуючи моделі економіки розвитку, звертає увагу на принципову відмінність посткейнсіанського (Х. Лейбенстайн, У. Ростоу, Е. Домар, Р. Харрод та інші) та неокласичного підходів (Р. Солоу, У. Льюїс, Дж. Фей, Г. Раніс, Р. Лукас, Г. Менк'ю, Д. Ромер, Д. Уейл та інші), що полягає у вихідних відповідно макроекономічних та мікроекономічних поштовхах до зростання та розвитку [272, с. 5–35, 40–60]. Подібність цих теорій полягає у акценті на питаннях ефективного використання ресурсів та технології, а також визнанні критерієм розвитку економіки високих темпів виробництва та споживання. Методологія інституціоналізму (Г. Мюрдаль, Т. Шульц, Е. де Сото) дозволила розширити поле аналізу господарського розвитку та акцентувати на значенні цінностей, знань, проблем відчуження, традицій та культури [272, с. 65–94].

Сухарев О. виділяє нееволюційний та еволюційний підхід до господарського розвитку. Нееволюційний підхід виходить із відносної динаміки, у якій основним критерієм розвитку виступає економічне зростання (Х. Лейбенстайн, У. Ростоу, Е. Домар, Р. Харрод, У. Льюїс, Дж. Фей, Г. Раніс), яке виявляється у збільшенні добробуту на душу населення [415, с. 334–335]. Еволюційний підхід характерний для шумпетеріанства, сучасного інституціоналізму, нової економічної історії Д. Норта, російської економічної думки М. Кондратьєва, Г. Клейнера, С. Кірдіної, В. Маєвського, В. Макарова, В. Полтеровича, Ю. Яківця, О. Іншакова та інших. Дж. Ходжсон виділяє два напрями у теоріях економічної еволюції: теорії розвитку (К. Маркс, Й. Шумпетер) та теорії генетики (Т. Веблен) [464], до останньої можна віднести дослідження М. Кондратьєва, О. Іншакова та інших.

Еволюційний підхід передбачає перехід від дослідження статичної рівноважної економічної системи в умовах «повної визначеності та цілераціональності взаємодіючих суб'єктів до нерівноважної динаміки при постійно змінних умовах, ресурсах, факторах, суб'єктах» [167]. Економічна еволюція сама по собі нереалістична, вона відбувається на тлі розвитку людини, її господарської діяльності, отже, не може бути відірваною від природних, соціальних, духовних коренів, інституціональної динаміки.

Маєвський В. наголошує: «... Це й зміна технологій, і перехід до виробництва нових видів продукції, і метаморфози, що відбуваються із організаціями-виробниками, і з інститутами...» [236, с. 17]. Усі вказані процеси розгортаються в площині господарства, яке являє собою соціально та інституціонально організований процес життєзабезпечення, здійснюваний людиною завдяки взаємодії рушійних сил, що визначають характер виробництва та відтворювані здібності його суб'єктів. «Його зміст – виробництво самої людини, засобів і середовища її життя, засобів виробництва її життя, суспільних інститутів та організації цього життя, інформації про нього, і кінець-кінцем – культури як узагальненого фактору, способу і результату людської діяльності» [167].

Особливим поглядом на розвиток стали інституціональні концепції розвитку, які свої витоки беруть від праць М. Вебера, В. Зомбарта, Р. Штаммлера, Т. Веблена, та розкриваються в азіатській драмі Г. Мюрдаля, теорії людського капіталу Т. Шульца, Г. Беккера та теоріях ендогенного зростання. Розвиток розглядається не просто як підвищення темпів економічного зростання, а як інвестиції в людський капітал і ліквідація бідності. Вкладення в «людський капітал», зростання цінності людської праці стають найважливішими чинниками перетворення економіки, модернізації економічних та соціальних інститутів.

Уведення категорії людського капіталу значно розширило теоретичний та аналітичний апарат економічного аналізу, що дозволило враховувати життєвий цикл відтворення працівника, інвестиційні аспекти у поведінці людини на ринку праці, віднести людський час життя до ключових економічних ресурсів [45, с. 11]. Людський капітал як сукупність знань, навичок, здібностей, а також якостей: здоров'я, мотивації та енергії людини до продуктивної діяльності – розглядається аналогічно внеску фізичного капіталу в економічний розвиток. Інвестиції в освіту, виховання, охорону здоров'я забезпечують не лише підвищення продуктивності праці, але й сприяють скороченню нерівності та бідності. Розвинутість систем освіти, професійної підготовки та ринку праці виступають важливими інституціональними умовами господарського розвитку.

Виявлений представниками інституційного напрямку взаємозв'язок між економічним зростанням і його інноваційними факторами, інноваційними суб'єктами мотивував країни до створення національних інноваційних систем, у яких акумулюються зусилля державних та ринкових інститутів щодо нагромадження нового знання, зародження інноваційного підприємництва. Такі спроби дослідження впливу на економічний розвиток позаекономічних чинників відроджують органістичне розуміння взаємообумовленості соціальних і економічних відносин, на що звертав увагу К. Маркс.

Дослідження інституціональної динаміки, тобто зміни інститутів, які виражають дієвість взаємозв'язків внутрішньої структури соціально-економічної системи (формальних і неформальних інститутів, механізмів забезпечення їх виконання; ієрархії соціально-економічних та організаційних відносин) як фактора, що сприяє або гальмує господарський розвиток, проведені Д. Нортон, Е. де Сото, Р. Нельсоном, Дж. Ходжсоном, В. Гейцем, А. Гриценком, Р. Капелюшниковим, В. Полтеровичем, Р. Нуреєвим, П. Лемещенком та іншими.

У найбільш загальному плані трансакційні витрати визначають напрямок структурних зрушень в інституціональній структурі економіки. При цьому їх розподіл в економіці стимулює або перешкоджає здійсненню тієї чи іншої економічної діяльності. Оскільки функцію мотивації економічної діяльності в тій чи іншій галузі здійснюють інститути, то саме вони визначають структуру трансакційних витрат. Інституційні зрушення в економіці визначаються зрушеннями в системі власності, а не вектором цін і кількостей ресурсів в економічній системі, які перетерплюють незначні зміни і в кінцевому підсумку не впливають на інституційну рівновагу. Технологічні та інституційні зрушення в економічній системі можуть виступати джерелом економічного зростання, а капіталовкладення в інституціональні перетворення – розглядатися як інвестиції в науково-технічний прогрес [206].

Норт Д. основну причину тривалого існування неефективних інститутів вбачав у державних властителях, що в поєднанні із недосконалістю політичного ринку гальмували стимули для створення ефективних правил та норм, закріплювали неефективний розподіл прав власності, стримуючи цим економічне зростання [21, с. 180].

Методологія інституційних змін виявилась особливо актуальним інструментом аналізу специфіки модернізації у транзитивних економіках постсоціалістичних країн, у яких політичні, соціокультурні та суб'єктні (поведінкові) чинники мають вирішальний вплив на динаміку економічного розвитку.

Після руйнації старої інституційної системи радянського типу нові ефективні ринкові інститути автоматично не виникли, навпаки – їх відсутність породила «інституційний вакуум», що негативно вплинув на економічну активність, стимулював рентоорієнтовану, а не інноваційну поведінку економічних суб'єктів, викликав появу квазіринкових, або несумісних із ринком, інститутів наприклад, бартеру, неплатежів. Включення інституційних детермінант у теорію економічного розвитку

дозволило пояснити причини неефективності трансформацій планових економік, гальмування соціально-економічного розвитку [504, с. 102–103].

У переосмисленні значення в економічному розвитку позаекономічних чинників визначну роль мали дослідження, у яких наріжним каменем стали проблеми формування якості трудових ресурсів та відтворення людського капіталу (Г. Беккер, Т. Шульц), людського розвитку (М. Десаї, А. Сен, Махбуб уль-Хак), якості політичного ладу суспільства (Дж. Б'юкенен, Л. Бальцерович, Г. Таллок), науково-технічного розвитку (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт), соціального капіталу (Ф. Фукуяма, П. Бурдьє, Дж. Коулман, Р. Патнама), також використання концепцій трансформації та футурології (Д. Белл, З. Бзежинський, О. Тоффлер).

Широкому колу проблем розвитку в контексті проблем побудови постіндустріального суспільства присвячені праці відомих українських та російських учених: Д. Богині, В. Іноземцева, В. Красильщикова, Б. Корнійчука, В. Гейця, А. Гальчинського, А. Гриценка, Л. Федулової, П. Єщенко, В. Мандибурі, В. Марцинкевича, Л. Мельника, І. Соболевої, О. Сухарева, В. Степаненка, О. Іншакова, Р. Нуреєва, Е. Лібанової, О. Грішньової, А. Колота, М. Курбатової, В. Тарасевича, П. Хохлова, О. Шевчука, В. Чекмарьова, А. Чухна, О. Яременка та інших.

Порівняльна таблиця сутності економічного розвитку відповідно до основних теоретичних підходів економічної модернізації наведена у таблиці 1.1.

У концепції людського розвитку, підготованої за участю її фундатора Махбуб уль-Хака, вперше опублікованій у Доповіді ПРООН у 1990 р., за основну мету держави і суспільства ставиться створення умов для розширення можливостей людей прожити довге і здорове життя, одержати достатньо високий рівень освіти, мати матеріальні засоби для достойного існування. Реалізація ідеї людського розвитку можлива у певному

суспільному середовищі, так званому суспільстві постіндустріального розвитку, основу якого становить економіка знань [469, с. 517].

Основний висновок, який можна зробити із наведеної таблиці, полягає в тому, що сучасне розуміння економічного розвитку все більше зміщується у площину розвитку людини, потенціал якої стає визначним чинником динаміки господарської системи. Досліджуючи взаємозв'язок економічного зростання та людського розвитку, А. Сен дійшов висновку, що розширення можливостей людини у виборі цілей та способу життя ґрунтується не лише на матеріальному добробуті. Сам дохід не визначає результат життєдіяльності людини чи суспільства. Зростання доходу на душу населення сприяє людському розвитку тоді, коли супроводжується зростанням інвестицій у соціальну сферу та справедливим розподілом ресурсів [375].

Таблиця 1.1. Поняття розвитку в основних концепціях модернізації (економіки розвитку)*

Поняття розвитку	Основні чинники розвитку	Автори концепції
Розвиток ототожнюється з економічним зростанням, він є результатом самопідтримуючого зростання, пошуку якості життя через розвиток техніки, виробничого нагромадження, зміни у структурі споживання; духовного розвитку людини	Питома вага виробничого накопичення у структурі національного доходу	У. Ростоу теорія стадій економічного зростання: 1. стадія традиційного суспільства; 2. перехідне суспільство; 3. стадія підйому; 4. стадія зрілості; 5. стадія масового виробництва; 6. стадія пошуку якості життя
Розвиток як структурні зміни основних галузей господарства через автономні інвестиції, обумовлені економічною політикою держави, зростанням доходу суб'єктів національної економіки	Капітальні інвестиції, очікування та гранична схильність до споживання	Е. Домар, Р. Харрод, теорія великого поштовху

Продовження табл. 1.1.

Поняття розвитку	Основні чинники розвитку	Автори концепції
<p>Розвиток ототожнюється із зростанням національного доходу, він є результатом впливу накопичення капіталу, зростання населення та науково-технічного прогресу. Досягнення економікою стану довгострокової сталої рівноваги, підвищення темпу продуктивності праці залежить тільки від темпу базових технологічних змін</p>	<p>Накопичення капіталу, науково-технічний прогрес</p>	<p>Р. Солоу теорія економічного зростання із екзогенним науково-технічним прогресом</p>
<p>Розвиток як подолання дуалізму (традиційний/сучасний; аграрний/ринковий) через перерозподіл ресурсів між двома секторами економіки та відповідне скорочення неприбуткового і розширення прибуткового сектору за схемою: високий прибуток → розподіл інвестицій → темпи економічного зростання</p>	<p>Індустріалізація, урбанізація, перерозподіл трудових ресурсів із сільського господарства в промисловість через міжсекторний ринок</p>	<p>Дуалістична економіка: У. Льюїс, дуалізм ринку праці; трисекторний дуалізм Дж. Фейя, Г. Раніса</p>
<p>Розвиток як підвищення задоволення базових потреб усіх членів суспільства за рахунок підвищення добробуту бідних та подолання нерівності у розподілі доходів, критика анклавної економіки. Економічне зростання, що не супроводжується покращенням становища більшості населення, не є розвитком</p>	<p>Добробут, подолання нерівності у розподілі доходу</p>	<p>Г. Мюрдаль, від «азіатської драми» до концепції базових потреб</p>

Поняття розвитку	Основні чинники розвитку	Автори концепції
Розвиток як накопичення людського капіталу в найбільш ефективній формі, що сприяє підвищенню національного доходу та соціальному розвитку. Забезпечується впливом інвестицій у освіту, виховання, охорону здоров'я, інформації, як головний чинник підвищення продуктивності праці	Освіта, людський капітал (інвестиції у людський капітал)	Т. Шульц, Г. Беккер, теорія людського капіталу
Розвиток як накопичення людського капіталу в найефективнішій формі, яка може бути реалізована лише за умови продуктивного його використання. Тобто коли створені передумови його господарського використання.	Людський капітал як ендогенний чинник технологічних та інноваційних змін	Р. Лукас, Г. Менкью, Д. Ромер, Д. Уейл, теорія ендогенного технологічного прогресу
Розвиток як черга інституційних змін (інституційних інновацій), які знижують трансакційні витрати та породжують вибір ефективних прав власності. Інституційні зміни є результатом дивергентної взаємодії організацій та інститутів у конкретному просторі-часі.	Характеристики інституційного середовища (якість інститутів, їх архітектоніка, трансакційні витрати)	Д. Норт, Р. Томас, нова економічна історія, концепція інституційних змін
Розвиток – не лише зростання грошового багатства (економічного добробуту), але й розширення можливостей, свобод людини. Визначається збалансованістю економічної ефективності та соціальної справедливості, збільшенням можливостей людини у реалізації свобод та вибору.	Людський розвиток	А. Сен, Махбуб уль-Хак

* систематизовано автором з використанням [272, 415, 97]

Основними принципами концепції людського розвитку, декларованої щорічними Доповідями про людський розвиток (ДЛР) ПРООН, є продуктивність праці, справедливість та рівність можливостей, усталеність розвитку, громадянське суспільство та повага до прав людини, соціальна відповідальність. У вказаних Доповідях концепція постійно удосконалюється, головне завдання досліджень ПРООН «в останні 20 років полягає в тому, щоб підкреслити, що розвиток в першу чергу та за своїм змістом призначений для людей» [308, с. 1].

У першій доповіді ПРООН 1990 р. розвиток людини представлений процесом розширення спектру вибору. Найбільш важливі елементи вибору – довге і здорове життя, одержання освіти та достойний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають у себе політичну свободу, гарантовані права людини та самоповагу. Уточнення змісту розвитку, виписане в доповіді 2010 р.: розвиток людини є розширенням свободи людей прожити довге, здорове і творче життя, крім цього – досягти інших цілей, які, на їхню думку, мають цінність; активно брати участь у забезпеченні справедливості та усталеності розвитку на планеті [308]. У цьому визначенні підкреслюється свобода вибору суб'єкта розвитку, який обирає цілі, що мають для нього цінність, яка дозволяє впливати на справедливість та усталеність розвитку. Ці акценти є визначними характеристиками суб'єктності людини у господарському розвитку.

Отже, особливістю сучасної науки та практики господарювання є відображення процесів виведення людини у центр глобальної перспективи, що проявляється у зміщенні акцентів у бік пояснення суспільного розвитку через процеси розвитку людини як його суб'єкта. Чинники нової економіки не вкладаються в традиційне розуміння суспільного відтворення як лінійного процесу виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного продукту на основі поділу праці, ринкового обміну її продуктами та приватної власності на засоби виробництва.

Нові методологічні регулятиви, зумовлені результатами досліджень стахостичних процесів мікросвіту в фізиці, призвели до появи філософського та природничо-наукового індетермінізму, який заперечує існування причиново-наслідкових зв'язків та ґрунтується на квантовій механіці. Відмова від лінійного трактування детермінізму стає стрижнем філософської та природничої парадигм, у відповідності до яких процес розвитку розглядається не як послідовний перехід від одного стану системи до іншої, а як непередбачувана зміна станів системи, кожен з яких не є ані наслідком попередніх станів, ані причиною наступних. Поряд з цим спостерігається дуалізм детерміністичного та стахостичного, відповідно до якого механізм оформлення структур реалізує себе як самоорганізація нерівноважного середовища, у процесі якої випадковість (біфуркація) і необхідність (детермінізм) стають однаково важливими, оскільки специфіка еволюційного процесу визначається як їх унікальна комбінація. Основними характеристиками саморозвивальних систем визнаються складність, багаторівневість структурної ієрархії, цілісність, нерівноважність, а також наявність програми саморегуляції, що забезпечує відтворення системи. Таким чином, нелінійний тип детермінізму виступає фундаментом синергетичної парадигми природничих наук (Г. Хакен, І. Пригожин, А. Баблюяц, С. Курдюмов, М. Моїсеєв та інші) та сучасного філософського постмодернізму (Р. Барт, Ф. Гваттарі, М. Фуко, М. Роуз та інші), які, за типологізацією В. Стьопіна, формують постнекласичний характер сучасної науки [397, с. 15].

Методологія синергетики дозволяє дослідити сучасний господарський розвиток на принципах універсального еволюціонізму. Основною характеристикою еволюції за Л. Лєсковим є її нелінійність, яка трактується як порядкова (порушення одновимірної впорядкованості), алгебраїчна (коли рівняння процесу містить члени, які мають ступінь, відмінний від одиниці), топологічна (має багатовимірні простори). Якісні

властивості нелінійності системи виявляються у її необерненості, неоднозначності та неусталеності, а також біфуркаційним характером еволюції самої системи. У результаті цього за точкою біфуркації лежить спектр альтернатив та випадковостей, що дозволяє «у рамках синергетичної парадигми розуміти свободу як можливість вибору при одночасній відповідальності за нього» [231, с. 22]. Тобто значення суб'єктного впливу на вибір вектору розвитку в нових умовах господарської діяльності та її осмислення на рівні методології суттєво зростає.

Використання синергетичної парадигми в економічній теорії дозволило прийти до розуміння фундаментальних відмінностей між фізичними та економічними концептами. Різниця полягає в тому, що концепти природознавства виступають у якості констативів, тобто дескрипцій, описових понять, натомість економічні концепти є проєктивами [175, с. 7], які відображають цінності, що формуються безпосередньо людиною у царині її ментальності та мови, тобто мають інформаційну, соціальну природу. Відповідно до такого бачення економічної концептуальності в науці посилюється роль впливу на соціально-економічну систему її соціокультурної підсистеми (науки, освіти, культури, етики, етосу соціуму), яка визнається ядром та генетично-інформаційним кодом існування цивілізацій та людства, а отже має перманентно відновлюватись.

Економіка має досліджуватися як фрагмент, складова суспільства, оскільки результати її функціонування не лише забезпечують повноцінне існування соціуму шляхом задоволення матеріальних потреб, а й впливають на його структуру та цілісність, перерозподіляючи одержані доходи та формуючи класи, страти та спільноти. Більше того, на нашу думку, коректніше застосовувати поняття господарства, що дозволяє розширити дослідницьке поле та включити в нього сфери діяльності, які відображають цілісний світ життєдіяльності людини, а не лише ті, що безпосередньо вимірюються у грошовому виразі.

За своїм змістом господарство є соціально-економічною системою, у якій відтворюється життя людини. Світ господарства – складний та цілісний, він об'єднує у собі зв'язки і відносини у метасистемі «природа – людина – суспільство», утворюючи систему суспільного відтворення, тобто неподільний та безупинний процес поновлення життя і діяльності суспільства, що розкривається у виробництві: носіїв життя (гентильному виробництві), засобів життя (економічному виробництві), його середовища (екологічному та соціальному виробництвах) та смислів (духовному виробництві). Господарство є особливою галуззю життєдіяльності – «частиною суспільного життя, яке забезпечує вирішення специфічного завдання – виживання і відтворення життя людини» [279].

Економіка – лише певний історичний етап господарського розвитку, що конкретизує господарство. Таким чином, господарювання – це суб'єктний процес забезпечення всім необхідним для виживання, існування, відтворення та розвитку життя людини. Сфера господарства вміщує в себе процеси споживання природних та створення штучних засобів до життя, а також артефактів нематеріальної природи.

Залежно від способу життєзабезпечення, форми організації, рівня агрегування та принципів діяльності господарство можна представити наступним чином. За способом життєзабезпечення господарство поділяється на збиральне та виробниче. Виробниче господарство в залежності від організаційних критеріїв відрізняється значною багатоманітністю класифікацій. За критерієм координації господарських відносин виділяють: натуральне або традиційне, товарно-грошове або ринкове, державно-планове, соціально-ринкове або змішане, солідарне. Близькими до цього критерію можна вважати класифікації Г. Уолич за ступенем свободи господарювання, що дозволяє виділити вільну економіку із домішками державності; диктаторсько-централізовану та демократично-централізовану економіки. В. Зомбарта за ступенем розвиненості господарських

зв'язків виділяє індивідуалістичне господарство, у якому відсутні зв'язки, перехідне та соціальне. За рівнем агрегації розрізняють: домашнє господарство, національнє господарство, світове; за характером зв'язку між виробництвом і споживанням К. Бюхер розрізняє: замкнене домашнє, міське, народне господарство. За рівнем технологічного розвитку: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне; залежно від способу організації суспільного виробництва: аграрне, мануфактурне, машинне, техногенне, інформаційне, знаннєве. За ступенем включеності у відтворювальний процес: субстанціональнє (основне), комплементарне (доповнююче). Різноманіття наведених ознак та видів господарства доводить висновок, що господарство – багатовимірне, шарувате, неоднорідне та багатоукладне явище; систематизацію наведених ознак та типів господарства наведено у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2. Класифікація типів господарства

Ознака	Тип
За способом життєзабезпечення	збиральне виробниче
За критерієм координації господарських відносин	натуральне традиційне товарно-грошове або ринкове державно-планове соціально-ринкове або змішане солідарне
За ступенем свободи господарювання	вільна економіка вільна економіка із домішками державності диктаторсько-централізована демократично-централізована
За ступенем розвиненості господарських зв'язків	індивідуалістичне господарство перехідне соціальне
За рівнем агрегації	домашнє господарство національнє господарство світове

Продовження табл. 1.2.

Ознака	Тип
За характером зв'язку між виробництвом і споживанням	замкнене домашнє міське народне господарство
За рівнем технологічного розвитку	доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне
За способом організації суспільного виробництва	аграрне, мануфактурне, машинне, техногенне, інформаційне, знаннєве
За ступенем включеності у відтворювальний процес	субстанціональне (основне), комплементарне (доповнююче)

Відповідно до синергетичної парадигми, розвиток має вигляд біфуркацій та хаосу, коли нова якість з'являється в результаті не системно детермінованих явищ і процесів, а реалізованої альтернативної можливості [89, с. 122]. Провідну роль у історичних саморозвивальних людинорозмірних системах, до яких належать соціально-економічні, відіграє саморозвиток, що здійснюється на основі нарощення власного енергетичного потенціалу. В. Вернадський вбачав початок ноосфери в енергетиці людської особистості, її прагненні до пізнання нового, перетворювальній силі [78]. Тобто енергетичний потенціал, здатний до саморозвитку, криється у творчій особистості. А. Сен розвиток пов'язував із розширенням людської свободи через зростання можливостей людини до самореалізації, вибору способу життя та експансію здібностей [374].

М. Вебер в основу суспільного розвитку покладав духовне життя людини. Техніка, технологія, матеріальні цінності є похідними від культури і духовного виробництва [75]. Відповідно, основна функція духовних цінностей людини полягає у пробудженні енергетичного потенціалу матеріальних чинників виробництва, що забезпечує розвиток господарства. Таким

чином, сфера свідомості людини виступає базисом, а матеріальне виробництво – надбудовою.

Л. Гумільов теж відстоював ідею духовних рушійних сил суспільного розвитку, сучасна інтерпретація яких покладена в основу концепцій суспільної пасіонарності І. Рисованого [310] та соціальної згуртованості А. Колота [193]. Їхній ідейний зміст полягає у формуванні духовної енергії суспільства у вигляді пасіонарності (оптимізму та заснованій на ньому активності суспільства) та згуртованості, тобто солідарності у досягненні загальної мети – «добробуту абсолютної більшості громадян, гармонійні і стабільні відносини, мінімізація соціальної ізоляції та соціальної деінтеграції» [193, с. 19], що забезпечує мобілізацію трудових зусиль, самовіддачі, у результаті чого відкриваються нові джерела матеріальної енергії нарощення соціально-економічного потенціалу.

М. Чешков відзначає, що становлення «нової науки» – постнекласичної – надає нового звучання ідеї розвитку, яка на відміну від «універсалістсько-детерміністсько-лінійного бачення» полягає у наступному: по-перше, «у центрі знаходиться ідея суб'єкта розвитку, уявлення про розвиток як мислєпокладаючу діяльність, невіддільну від цінностей суб'єкта»; по-друге, «розвиток став розумітися в контексті універсальної і самоорганізуючої еволюції людства з притаманною йому єдністю соціального і природного ... (концепція коеволюції або в меншому ступені – усталений розвиток)»; по-третє, прогрес (висхідний рух) рядопокладається з іншими типами розвитку; по-четверте, «розвиток як постійна зміна суміщується з початком незмінності»; по-четверте, соціальний розвиток «як цілісний процес, що включає різні виміри, представляє собою зростання сили індивіда» [474, с. 132].

Поняття розвитку не обов'язково збігається з поняттям прогресу, який представляє висхідну гілку якісних та кількісних змін – розвиток осмислюється як багатовимірне, багатоаспектне

поняття, що транслюється через суспільні відносини та розвиток самої людини.

Особливістю розуміння сучасного феномену господарського розвитку є його багатовимірність: так Г. Дубянська пропонує восьмикутник розвитку, до якого відносить такі складові: інтелектуально-людський, економічний, науково-технологічний, військовий, політичний, екологічний, інституціональний та соціальний розвиток [132, с. 106]. Процес розвитку глибоко суперечливий – він включає, крім прогресу, циклічні, поворотні, інверсійні зміни, має різні варіанти форм руху: лінійний, нелінійний, поступальний, стрибкоподібний, дискретний, неперервний [140, с.171]. Зазначені грані поняття розвитку лягли в основу систематизації його класифікаційних ознак, що наведена у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3. Класифікація видів господарського розвитку

Ознака	Види розвитку
За джерелами розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Ендогенний • Екзогенний • Залежний • Аутоцентричний
За напрямком руху	<ul style="list-style-type: none"> • Векторний: <ul style="list-style-type: none"> ▪ Прогресивний ▪ Регресивний ▪ Циклічний ▪ Інверсійний • Безвекторний: <ul style="list-style-type: none"> ▪ Хаос ▪ Турбулентність
За формою руху	<ul style="list-style-type: none"> • Еволюційний (поступальний) • Революційний (стрибкоподібний) • Дискретний • Континуальний
За домінуючими базисними цінностями	<ul style="list-style-type: none"> • Традиційний • Техногенний • Коеволюційний

Продовження табл. 1.3.

Ознака	Види розвитку
За характером суспільної свідомості	<ul style="list-style-type: none"> • Імітаційний • Творчий
За економічною політикою	<ul style="list-style-type: none"> • Модернізаційний • Трансформаційний • Конвергенційний • Постмодернізаційний
За характером співвіднесення сил у метасистемі «природа – людина – суспільство»	<ul style="list-style-type: none"> • Природний • Соціоцентричний • Ноосферний
За структурними наслідками	<ul style="list-style-type: none"> • Дуалістичний • Периферійний • Анклавно-конгломераційний
За домінуючою технологією виробництва	<ul style="list-style-type: none"> • Аграрний • Індустріальний • Постіндустріальний
За рівнем агрегації	<ul style="list-style-type: none"> • Мікрорівень • Макрорівень • Мегарівень
За сферами суспільного виробництва	<ul style="list-style-type: none"> • Економічний • Науково-технологічний • Військово-політичний • Екологічний • Інституціональний • Соціальний • Інтелектуально-людський • Духовно-творчий

Розшарування розвитку на технічно, науково чи економічно детермінований процес можна інтерпретувати як кризу креативності в розумінні А. Маслоу, тобто раціонального виробництва нового у світі. Криза пов'язана саме із розірваністю цілісності розвитку як такого та його трактування у науці. Цілісний розвиток ґрунтується на інтегрованій креативності, у якій сконцентровані відкритість самовираження з відповідальністю самоконтролю [172, с. 283–284].

Прикладом цілісного розвитку на основі базисних цінностей взаємопідтримуючого типу є коеволюційний, за якого «розвивається і людина, і природа, не завдаючи взаємної шкоди» [510, с. 110]. Проте такий розвиток є лише бажаним, особливістю сучасного соціально-економічного розвитку виступає його розірваність, що становить одну із причин загальної гносеологічної кризи та системної соціо-економічної.

Еклектика цілей такого аналізу в дисциплінарній спрямованості суспільних наук – чинник його гальмування. Виокремлення видів розвитку за сферами суспільного виробництва може використовуватись як аналітичний прийом, але з позиції цілісності господарського розвитку, на нашу думку, не доцільно його розривати. Спрямованість на домінування будь-якої сфери суспільного виробництва деформує загальний результат, тому слід комплексно досліджувати господарство як єдність матеріального та духовного.

У суспільному розвитку наука, мораль і духовні цінності завжди мали значення його детермінант, а з філософської точки зору свобода, знання та демократія становили остов фундаментальних цілей розвитку. Економічна наука довгий час виходила з екзогенної заданості цих чинників та спрямованості розвитку на економічне зростання шляхом застосування технологічних досягнень для підвищення рівня добробуту. В умовах формування економіки знань як особливої форми господарського розвитку із зростаючою роллю людини, всього спектру її якостей як суб'єкта не лише економіки, але й суспільства, духовне виробництво включається в предметне поле її дослідження. Розвиток поступово переходить від домінування природних, потім соціальних сил до ноосферних, які поєднують людський розум та біоенергетику.

У гносеологічному аналізі розвитку як ідеального об'єкта М. Чешков теж відштовхується від вихідної категорії творчої потреби людини, яка виступає «іманентною архітипичною властивістю», що далі перетворюється у творення культури та

історії. Таким чином, розвиток є потребою у творенні якісно нових форм буття та свідомості не лише в позитивній, але й у негативній формі [474, с. 136–137]. У сукупності ці три рівні ієрархічної вертикалі дослідження категорії розвитку, яка схематично подана на рис. 1.1., дозволяють побудувати цілісну концепцію господарського розвитку, що ґрунтується на антропологічно-історичній парадигмі розвитку суспільства [476, с. 78].

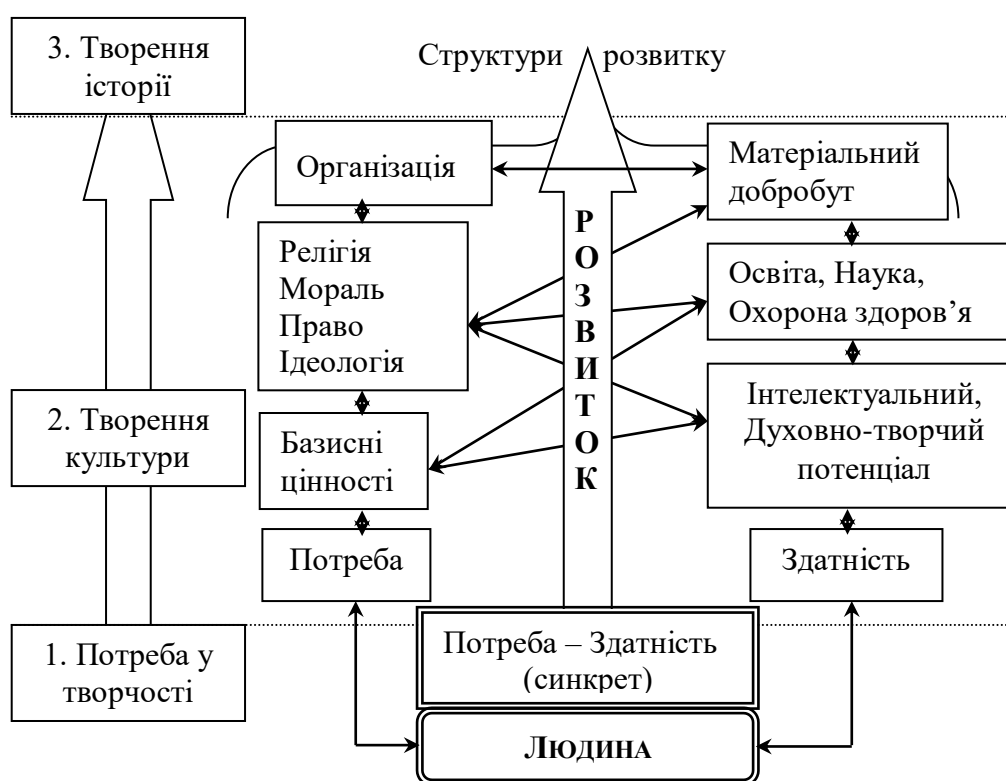

Рис. 1.1. Модель господарського розвитку

Ядром розвитку виступає потреба-здатність до творчості як синкретична властивість амбівалентної природи людини, що полягає в одночасному самостворенні та самознищенні, тобто прояву нерозділеного позитивного і негативного, суб'єктного та об'єктного, свідомого та підсвідомого в людині. [474, с. 136]. Така вітальна потреба нерозділена із потенційною здатністю людини до творення самої себе і середовища свого відтворення. На другому рівні потреба-здатність розчленовується та перетворюється у творення «другої природи» людини – культури

в широкому значенні. У лоні культури суб'єкт розвитку об'єктивується, тобто розвиток представляється як єдність уже розділених двох іпостасей: потреби і здатності (можливості) [474, с. 137].

На цьому рівні відбувається становлення структур розвитку та диференціація суб'єкта. Розвиток як потреба виступає основою базисних цінностей, культурних універсалій, які спрямовані на досягнення фундаментальних цілей: життя, блага, свобода.

Розвиток як здатність конкретизує втілення базисних цінностей у досягненні поставлених цілей через реалізацію інструментальних цілей: матеріальне забезпечення життя, різноманіття виробництва матеріальних і духовних благ, свобода особистості. Вичленення потреби і здатності формує структури господарського розвитку, так релігія, мораль, право, ідеологія, освіта, наука – духовне виробництво, яке є основою свободи, інтелектуального, духовно-творчого, людського потенціалу особистості та суспільства, а також організації та ефективності економічного виробництва, що забезпечують матеріальний добробут.

Конкретизація суб'єкта господарського розвитку передбачає його диференціацію на сукупність індивідів (множинне ціле) та інституційний суб'єкт (цілісне множинне), що являє собою сукупності індивідів, організованих у певні соціальні, економічні структури: наприклад, сім'я, фірма, нація, держава, цивілізація. У взаємодії інституційних суб'єктів втілюється організація господарського розвитку як спонтанного чи керованого процесу. У перебігу господарського розвитку відбувається нарощення різноманітності ролей та функцій суб'єктів, ускладнення структури розвитку і особливо «структурного порядку для досягнення цілей розвитку. Структуризація у більш вузькому значенні означає, що складається певний інваріант (генокод або генотип розвитку). У становленні і розгортанні розвитку як «здатності» вирішальну роль грає становлення суб'єкта, але у міру артикуляції процесу розвитку і його структуризації

виникають і обернені зв'язки між структурою (і особливо її інваріантом) і суб'єктом так, що структура розвитку задає і визначає, хоч і рухливі, рамки діяльності суб'єкта, підтримує неперервність та спадковість процесу» [474, с. 138].

На третьому рівні абстрактного аналізу господарського розвитку конкретизується якість варіативності форм та просторово-часові конфігурації типів розвитку. М. Чешков відзначає, що «серед типів розвитку виділяється група, де розвиток як соціальна гілка універсальної еволюції співвідноситься з природним середовищем, а соціальна «якість» людини – з її природною, особливо біологічною іпостассю» [474, с. 138].

За параметрами цього співвідношення можна виділити такі історичні типи розвитку (наведені у таблиці 1.3): природний, коли вирішальну роль грає природне середовище, а розвиток як соціальний процес не виокремлений із нього; соціоцентричний, вирішальну роль у якому грає соціальний розвиток, пригнічуючи природне середовище; ноосферний, тобто збалансований соціальний та природний розвиток.

У системно-організаційному підході, реалізованому О. Єрохіною щодо пошуку закономірностей розвитку національної економіки, розвиток розглядається як якісна зміна складу, зв'язків (тобто структури) і механізму функціонування системи, що відбувається шляхом чергування еволюційної та революційної форми під подвійним впливом зовнішнього середовища (організації) та внутрішнього порядку (самоорганізації) у напрямку прогресу або регресу [146, с. 70–73]. Такий підхід можна вважати доцільним, оскільки у переплетінні порядку і хаосу, поступової та кардинальної зміни зв'язків виявляється рух, який може бути не однозначним, тобто не яскраво вираженим прогресом чи регресом, а й інверсійним, що характерно для транзитарних економік.

У розкритті категорії розвитку ми відштовхуємося від позиції М. Чешкова, відповідно до якої розвиток трактується як

соціальна гілка універсальної еволюції, основним критерієм якого виступає людина, а рушійною силою – її архітипічна потреба-здатність «до творення нових форм буття і свідомості, включаючи їх самовідтворення та саморуйнування. Поняття розвитку розташоване у трикутнику, вершину якого утворює це поняття, два кути – поняття відтворення (виживання) та руйнування (катастрофи)» [474, с. 139].

Взявши її за основу, пропонуємо розглядати господарський розвиток як процес розгортання/синтезу синкретичної потреби-здатності людини до творчого оновлення форм господарства, що супроводжується зростанням всезагальності зв'язків суб'єктно-об'єктної та суб'єктно-суб'єктної взаємодій, їх якісними змінами, формуванням відповідних структур та суб'єктів розвитку, які забезпечують нарощення людського потенціалу та якості життя.

Поряд з цим, слід зазначити, що динаміка сучасного господарського розвитку ґрунтується на: становленні нового типу суб'єктності; мультикультуралізмі та використанні нових знань, неординарних здібностей людини в якості ресурсу розвитку та джерела влади [248, с. 14–15]. Аналіз сучасного розвитку зміщується в площину якісної оцінки чинників прогресу людського потенціалу, який визначається з одного боку, рівнем національного доходу, а з іншого – вимогами гуманізації, інтелектуалізації та екологізації суспільного виробництва, взятими в синергійності, не відірваності один від одного.

Іншим аспектом проблеми сучасного господарського розвитку, що потребує окремого розгляду та не є предметом нашого дослідження, є наявність суттєвих зовнішніх обмежень, що вибудовуються «центро-периферичною структурою глобальної економіки» [217, с. 7]. У працях [474; 476; 473] М. Чешков обґрунтовує загальну та спеціальну теорію розвитку, виділяючи щодо першої центральну ідею розвитку як цілепокладаючої діяльності саме суб'єкта. Спеціальна теорія присвячена розкриттю закономірностей розвитку у «третьому» світі, що здійснюється через призму історико-культурної

суб'єктності країн, що розвиваються. Вказані дослідження підтверджують висновки, зроблені В. Валлерстайном, М. Делягіним, В. Іноземцевим щодо поліморфізму та специфічності форм розвитку, які властиві розвиненому Центру та Периферії. Проблема розвитку у такому контексті постає не лише проблемою вибору шляхів подолання суб'єктом суперечностей та розривів суспільного відтворення, що забезпечуватиме безпечне та якісне життя людини, а й «виращування» економічно ефективних та соціально відповідальних суб'єктів розвитку.

1.2. Тенденції сучасного господарського розвитку

Період останньої третини ХХ – початок ХХІ ст. – це час радикальної переоцінки накопичених знань в економічній теорії, зумовлений фундаментальними змінами, що відбулися в планетарному масштабі під впливом інформаційної революції, що визначається вченими як початок доби постіндустріальної глобалізації. Інформація та знання стають не лише основним фактором виробництва, а й системоутворюючим фактором нового суспільства, змінюючи характер, закономірності та властивості економічного та суспільного розвитку.

Однією з провідних тенденцій кінця ХХ – початку ХХІ століття можна визначити формування глобальної економіки знань, інтернаціональний характер якої визначається двоїстістю знань як суспільного блага та інтерспецифічного ресурсу, що визначає конкурентоспроможність його власника. Знання перетворюються у вирішальний чинник господарського розвитку, забезпечуючи джерело зростання та платформу конкурентних переваг у новаторстві організації, екологічності та комфортності життя населення.

Розвиток провідних країн світу ґрунтується на інноваційній моделі за рахунок продукування та втілення нових знань в освіті,

технологіях та організації виробництва товарів і послуг, що забезпечує від 70 до 85% приросту ВВП цих країн. У двадцяти розвинених країнах працюють 95% вчених світу, дохід на душу населення щорічно зростає на 200 дол. США, щорічні темпи зростання доданої вартості в наукоємних галузях перевищують темпи зростання у традиційних та відповідно становлять 3% та 2,3% [169, с. 33].

На фоні поширення та всепроникнення процесів глобалізації та інформатизації відбувається становлення економіки знань, відмітні риси якої можуть бути зведені до наступного. Основним чинником створення життєвих благ виступають людські знання та інформація; відбувається перетворення науки на реальну продуктивну силу; матеріалізована в живій та неживій природі інформація, а також ідеальна інформація у формі людських знань та безпосередньо людська свідомість стають найважливішим предметом діяльності; виробничий процес набуває інноваційного характеру, його техніко-технологічним базисом виступають автоматизовані системи, наукоємні та інформаційноємні технології; домінантою суспільного розвитку визнається людський потенціал, тоді як матеріально-речовий – лише його умовою; феномен власності на матеріальні засоби виробництва втрачає свою критеріальну фундаментальність та заміщується інтелектуальною власністю; домінуючим видом капіталу, на основі якого забезпечується не тільки духовне, а й матеріальне багатство, стає нематеріальний або «позаекономічний» капітал [443, с. 41], сконцентрований у знаннях, культурі, соціальних зв'язках, здібностях, здоров'ї людини; в організаційному дизайні економічних структур переважають мережні структури [326].

Сучасна господарська система являє собою складну мережу виробничих, технічних, фінансових та інформаційних підсистем, тісно пов'язаних між собою як технологічно, так і соціально. Високотехнологічне оснащення та інформатизація різко підвищили значення людського чинника, який притягує значні інвестиції у власний розвиток, внаслідок чого стає локомотивом

соціально-економічного розвитку. Питома вага людського капіталу в структурі національного багатства Фінляндії, Швейцарії, США, Німеччини, Японії складає до 80% [176].

Цивілізаційний розвиток стає все більше залежним від розвитку людини, ступеня її зрілості. Ще К. Маркс, досліджуючи еволюцію особистості виділяв такі етапи: залежна людина, зріла та вільна людина. Поряд з цим, виділяючи провідну роль праці у розвитку людини, К. Маркс показує період особистої залежності людини від природних сил в докапіталістичних формаціях, речової залежності – при капіталізмі та свободи – при комунізмі [243].

Розглядаючи еволюцію особистості через призму господарської еволюції сучасний етап господарського розвитку можна вважати перехідним до нового типу розвитку із збереженням основних суперечностей індустріального розвитку. Володіння природними ресурсами, матеріально-речовим капіталом залишається важливим чинником підвищення продуктивності, але ключову роль відіграють людські знання, інституційне середовище їх виробництва та поширення, здатність використовувати інші ресурси інноваційним способом.

Уперше склалися технологічні та соціальні умови, за яких людська мислєдіяльність перетворилася у продуктивну силу, здатну в режимі реального часу, долаючи географічні відстані, створювати конкурентоздатні способи виробництва. Розширення та поглиблення знань людини наділило її небувалим арсеналом інструментів різноманітного впливу на оточуюче середовище. У результаті виключного значення набули морально-етичні імперативи господарської діяльності, моральність із передумови етики ведення бізнесу стала економічною категорією, здатною перетворити соціально-економічну систему на безпечну та прекрасну країну мрій або за її відсутності – у корупційно-мафіозне пекло. Ураховуючи викладене, дійсним способом розвитку нової економіки стає гуманізація, інтелектуалізація та моралізація людського потенціалу [357].

Економіка знань ґрунтується, перш за все, на активному творчому потенціалі людини, її здатності до творіння нового на основі створення, накопичення та поширення, застосування знань та ідей. Людський прогрес поряд зі знаннями, що генеруються людиною, перетворюються на рушійну силу господарського розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Економіка все більше дематеріалізується та віртуалізується, а за рахунок реалізації людського потенціалу відбувається зростання капіталізації високотехнологічних корпорацій, збільшення доходів.

Баришева А. наголошує, що можливості реалізації потенціалу людини стають майже безмежними та ці процеси наближують людство до формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору ноосфери (за В. Вернадським) [37]. Глобалізація створює передумови інтеграційного переходу до нової якості «єдиного світу», проте вибір його конкретного сценарію покладається на людину, яка в сучасних умовах знаходиться під тиском нових викликів економічного, екологічного та інституційного характеру.

Поряд з пафосним поданням майбутніх плодів постіндустріальної економіки, основним проявом якої визнається економіка знань, усе більше з'являється праць, присвячених критиці деіндустріальних тенденцій, характерних для країн розвиненого Центру. Зокрема П. Єщенко та А. Арсеєнко наголошують на тому, що нова економіка та постіндустріальне суспільство виявились «старим вином у нових діжках». Для вирішення проблеми комп'ютеризації та інформатизації, як і для традиційного сектору матеріальної економіки, потрібні «метал, дерево, пластмаса, скло, вода, електрична енергія тощо» [150, с. 254]. Ця економіка лише підсилила суперечності та розриви, зароджені індустріальною економікою, залишившись за своєю суттю капіталістичною системою соціально-економічних відносин. Посилаючись на дослідження професора П. Робертуса, автори монографії [150] зазначають, що нова економіка є

містифікацією, за своєю сутністю це «безробітна економіка», коли внаслідок винесення матеріального виробництва із США в країни з дешевою, але кваліфікованою робочою силою лише після 2000 року було втрачено близько 5,6 млн. робочих місць [150, с. 255].

За умов загострення глобальної фінансово-економічної кризи проявилися «застарілі» суперечності індустріальної економіки. Відновлення та розвиток суспільства відбувається у сплетінні демографічних, економічних, фізичних, природно-кліматичних, екологічних, соціально-культурних та інших відтворювальних процесів, що належать до якісно різнорідних сфер людського життя. Проте саме через їх взаємодію відбувається відтворення та розвиток суспільства як конкретно-історичної стійкої цілісності, форми самоорганізації та взаємодії людей з приводу збалансованої реалізації особистих та суспільних потреб й інтересів.

Холістична метасистема «людина – економіка – суспільство – природа», у якій людина – одночасно суб'єкт і об'єкт взаємодії та розвитку, за сучасних умов знаходиться в точці біфуркації. Складність нинішньої ситуації полягає в тому, що людина як активний учасник еколого-економічних, економіко-технологічних і суспільних процесів одночасно виступає суб'єктом вибору стратегії розвитку та критерієм її ефективності.

Амбівалентність природи людської поведінки виявляється у складних, нелінійних взаємозв'язках у вказаній метасистемі, які полягають у випереджальній динаміці зростання середньої тривалості людського життя внаслідок забезпечення соціально-економічного відтворення та загрози його зникнення внаслідок зростання техносфери, хижацького ставлення до природного середовища та нарощення потужності та можливості руйнівного впливу індивіда на природне й соціальне середовище. У вирішенні основного питання сучасності – самозбереження метасистеми – відповідальність покладається на людину, озброєну інструментарієм техногенезу, у результаті якого

окремих індивід має вплив на глобальні екологічні процеси. Сучасна глобальна криза підтверджує думку експертів про руйнівний вплив на світову динаміку людської діяльності, спрямованої на економічне зростання.

Неоднозначні процеси глобального розвитку з новою силою підкреслюють необхідність створення п'яти імперативів світового порядку, задекларованих ще у третій Доповіді про людський розвиток (1993 р.): нової концепції людської безпеки; стратегії людського розвитку, де центральною фігурою є людина; видів партнерства між державою і ринками, що поєднує економічну ефективність та соціальну підтримку; моделей національного та глобального управління; форм міжнародної співпраці для допомоги малозабезпеченим [128].

Суперечливість, нерівномірність та невизначеність суспільного розвитку виступають основними характеристиками цього процесу. Вплив глобалізації на господарський розвиток можна однозначно визначити як суперечливий, що є породженням її двоїстої природи «як сукупності процесів, що поєднують та розділяють людство, динамік конвергенції та дивергенції, які несуть відбиток універсальності та специфічності учасників цього процесу» (цитата по [473, с. 166]). Глобалізація, з одного боку, стимулює різні види висхідного розвитку: прогрес західного типу, органічне поєднання традиційних і сучасних господарських практик у країнах Азії – а з іншого – збудує тупікові, інверсійні види господарської динаміки. «...Глобальний вимір імперативів розвитку, різко розширюючи набір можливих перспектив незахідних країн в тому ж ступені в силу жорсткої конкуренції звужує поле, якщо не природного добору, то свідомого вибору пріоритетів розвитку» [473, с. 166].

Наприкінці ХХ століття після оприлюднення доповідей Римського клубу, у яких обґрунтовувалась необхідність обмеження економічного зростання, формується потужна хвиля наукових досліджень, пов'язаних із пошуком шляхів виходу із тупикового сценарію розвитку, орієнтованого на економічне

зростання. В основі техніко-економічного антропоцентризму лежить головна суперечність між безмежними людськими потребами та обмеженими економічними ресурсами.

Потреби людини принципово не можуть бути задоволеними повністю. «Так, відчуття голоду можна задовольнити будь-якою їстівною їжею. Проте «розвиток» цієї потреби за 100 тис. останніх років призвів до гігантської номенклатури їжі – від плодів рослин до живих молюсків. При цьому фантазії кулінарів, які працюють на споживача, немає межі, але голодних на Землі (2002 р.) – 840 млн. людей. Одяг від фігових листочків дійшов до прозорих атрибутів на тих же місцях. Але моду не зупинити в її комбінації старого, сучасного і знов створеного. Потреба в житлі пройшла розвиток від потреби в печері до індивідуальних хмарочосів і палаців. Розвиток потреб у предметах побуту не поступається трьом своїм суперницям. Від пір'їв у зачісці та красці на тілі людина добралась до золотих унітазів, штучних предметів задоволення потреб та наркотиків. Але й тут немає межі фантазії. Лише потреби в освіті та культурі людини не знаходять належного розвитку. І це не випадково: із зростанням і задоволенням цих потреб людина починає замислюватись над смыслом свого життя. А це явно не вміщується в рамки філософії примітивних потреб.... Між тим і потреби, і їх задоволення являють собою не мету, а засіб досягнення загальних цілей. Виродження цього засобу у мету сприяє динозавризації людського суспільства з наступною самоліквідацією внаслідок самоїдства. Осмислення задоволення потреб як засобу досягнення загальних цілей сприяє гармонізації людського співтовариства і оптимізації його продуктивних сил» [422, с. 328–329].

За даними експертних досліджень, у розвинених країнах щорічно викидаються на смітник тонни зіпсованих харчів. Німці щороку утилізують продовольства більше як на 20 мільйонів євро, а у Сполучених Штатах втрати сягають узагалі 165 мільярдів доларів. В Україні 40% овочів та фруктів, кожна третя

рибина та десята пляшка молока і молокопродуктів викидаються на смітники, бо зіпсувалися ще під час транспортування та у сховищах. Загалом щороку на звалища відправляють понад 7 мільйонів тонн харчових відходів, що становить понад 5 мільярдів гривень [436]. Виробництво перевищує потреби і фізичні можливості спожити вироблені товари, не говорячи вже про проблему утилізації непродовольчих товарів, які вийшли з моди чи замінені свіжими «гаджетами», тобто потерпіли моральне зношення. Перевиробництво або надвиробництво є невід'ємною рисою не лише індустріальної, але й постіндустріальної економіки.

Іншим аспектом є формування символічної цінності, возвеличення симулякрів, які Ж. Дельоз визначив як «інстанцію, що включає в себе відмінності як відмінності двох рядів, якими він (симулякр) грає, знищуючи будь-яку подібність, для того щоб з цього моменту не можна було вказати на існування оригіналу чи копії» [119, с. 93]. Світ симулякрів не має під собою чіткого підґрунтя, подібності, це навіть не імітація, а процес копіювання викривленого оригіналу, який сам по собі стає примарним, удаваним.

Цінність продуктів виробництва в постіндустріальній економіці визначається не за функціональними ознаками блага, як це здійснюється в індустріальній економіці (коли задоволення мінімальних потреб існування описується законами Госсена: спадної граничної корисності та максимізації корисності), а виходячи із соціальної значущості блага. Ціна все менше пов'язана із споживною цінністю і все більше відображає ситуаційно-символічну цінність, пов'язану із «суб'єкт-суб'єктивними» відносинами, тенденціями соціалізації людини, сприйняттям її іншими членами соціуму.

Економіка стає просякнутою семіотикою, символічні конструкції – імена-слова пошукових систем та бренди – перетворюються на цінності, що забезпечують стійкість у конкурентній боротьбі. Поряд з цим системи знаків, що

вирізняють людину серед інших, формують допуск до клубів як сучасної мережної форми організації суспільства. За таких умов «індустрія знаків і текстів» стає ключовою ланкою, яка через формування клубів, індустрію моди стратифікує суспільство не лише за рівнем доходу, а й за символічними ознаками приналежності до певної спільноти, наприклад, «золотої молоді» [129, с. 14–18].

Неможливість розв'язання цієї суперечності ні на теоретичній платформі марксизму, ні лібералізму актуалізує пошук інших методологічних засад господарської діяльності людини. Вихід з кризи вбачається нами у нарощенні духовно-творчого потенціалу людини, її гармонічного розвитку із оточуючим середовищем на основі ідей усталеного та людського розвитку.

Екологічна криза ХХІ століття ґрунтується на дисбалансах суспільного відтворення ХХ століття, в тому числі на «демографічному вибуху 1950-1970 рр., який різко підвищив щільність населення, навантаження на природне середовище; вичерпності потенціалу індустріального технологічного способу виробництва, який довів до межі включення природних ресурсів у виробництво; забрудненні довкілля, що позбавило можливості біосфери самовідтворюватись; політичній розрізненості, протистоянні локальних цивілізацій і країн; мілітаризації, створенні зброї масового знищення, здатної знищити не лише людство, але й біосферу, яке поглинає ресурси, які б могли бути спрямовані на підтримку екологічної рівноваги; домінуванні споживацького ставлення до природи у правлячої і ділової еліти ТНК, хижацьке споживання невідновлюваних природних ресурсів і забруднення довкілля заради прибутку та надприбутку; розрізненості і слабкості масових екологічних течій» [512, с. 130–131]. У цілому екологічний стан природного середовища нашої планети обумовлений впливом таких детермінант: демографічного навантаження; рівня виробництва та екологічної його якості, співвідношення між біосферою та техносферою. Динаміка основних детермінант наведена у таблицях нижче.

Таблиця 1.4. Динаміка демографічного навантаження у розрізі макрорегіонів та окремих країн [512, с.132]

	1950р.	1975р.	1995р.	2000р.	2025р.		2050р.	
					а*	б*	а*	б*
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Світ у цілому	19	30	42	45	58	62	66	79
Африка	7	13	23	26	43	46	58	69
Азія, у тому числі:	44	76	108	116	149	159	166	199
Китай	58	97	127	133	154	161	158	180
Індія	109	189	284	308	405	441	465	576
Індонезія	42	71	104	111	144	159	164	205
Пакистан	50	94	171	197	330	352	434	513
Бангладеш	290	532	821	897	1241	1347	1476	1824
Японія	221	295	339	335	321	332	278	310
Європа, у тому числі:	24	29	32	32	31	33	37	32
Росія	6	8	9	9	8	10	7	9
Україна	61	81	85	82	76	80	65	77
Німеччина	192	221	29	232	230	225	205	234
Франція	76	96	105	107	112	114	109	123
Великобританія	207	230	238	241	246	259	232	271
Італія	56	184	190	190	170	178	140	157
Латинська Америка та Кариби	8	16	25	25	34	37	39	48
Північна Америка	8	11	14	17	17	18	18	21
у тому числі США	17	24	30	35	35	37	37	44
Океанія	1	3	3	5	5	6	5	6

*Примітка: прогнозний варіант: «а» – оптимістичний;
«б» – песимістичний.

Аналіз наведеного статистичного матеріалу доводить, що найбільший внесок у демо-екологічне навантаження на початку ХХІ століття зробили: Бангладеш, Японія, Індія, Великобританія, Німеччина, Пакистан і Китай, а за рівнем виробництва – США, Китай, Японія, Німеччина, Індія (див. табл. 1.5).

Економічні виклики демографічної кризи полягають у двох протилежних тенденціях: кризи перенаселення, що супроводжується навантаженням на природні ресурси та

економіку (виникнення проблеми зайнятості, бідності), та депопуляції, що викликає старіння населення, зниження його інновативності, оскільки питома вага населення інновативного віку має тенденцію до зниження у всіх регіонах світу [162, с. 30].

Таблиця 1.5. Частка цивілізацій та окремих країн у світовому ВВП [512, с. 214–215]

	1950р.	1990р.	2000р.	2015р.*
<i>Північна Америка</i>	28,5	22,24	22,85	20,33
в тому числі США	27,20	20,38	21,06	18,59
<i>Західна Європа</i> , в тому числі:	24,37	22,02	20,47	17,01
Німеччина	5,40	4,96	4,57	3,79
Великобританія	6,69	3,34	3,02	2,47
Франція	3,72	3,65	3,39	2,82
Італія	2,92	3,45	3,08	2,52
<i>Східна Європа та Балтія</i> , в тому числі:	6,18	4,86	3,76	3,65
СНГ	10,29	8,76	4,08	5,20
Росія	6,57	5,48	2,66	3,22
Україна	2,12	1,54	0,60	0,82
<i>Африка</i>	7,18	7,92	8,02	7,72
<i>Азія</i> , в тому числі:	5,19	5,71	7,74	8,18
Японія	2,77	8,50	7,36	5,77
Китай	3,79	5,86	10,85	14,19
Індія	2,77	3,08	4,26	5,54
Таїланд	0,53	1,02	1,10	1,36
<i>Австралія та Нова Зеландія</i>	1,22	1,18	1,24	1,17

* прогнознi значення

Високі показники добробуту країн Північної Америки та Європи значно корелюють із рівнем споживання енергії на душу населення. За даними дослідження «Глобальна екологічна перспектива 3», у 2000 році на 20% найбагатшого населення світу припадало 86% загальної суми особистих доходів, споживання 58% світової енергії, 45% споживання м'яса та риби, 87% особистих автомобілів [101].

Що стосується відповідності виробництва екологічним стандартам або його екологічної якості, то високорозвинені країни безумовно, застосовують «зелені» технології. Проте, як доводить М. Делягін, при цьому вони постачають у країни, що розвиваються та здійснюють транзитивні переходи, «брудні» технології з високим екологічним ризиком [120]. Наведені дані доводять тезу про глобальний характер екологічної катастрофи, від якої потерпають усі без винятку: багаті й бідні, розвинуті країни та країни третього світу та яка викликає явище не лише економічної, політичної, а й екологічної залежності країн.

Інтегральна оцінка антропогенного навантаження представлена показником екологічного сліду, який визначається як функція від чисельності населення, середнього споживання ресурсів на душу населення та енергоємності використовуваних технологій. Дані екологічного сліду макрорегіонів подані на рис. 1.2.

Наведені на рис. 1.2 результати розрахунків дозволяють зробити наступні висновки.

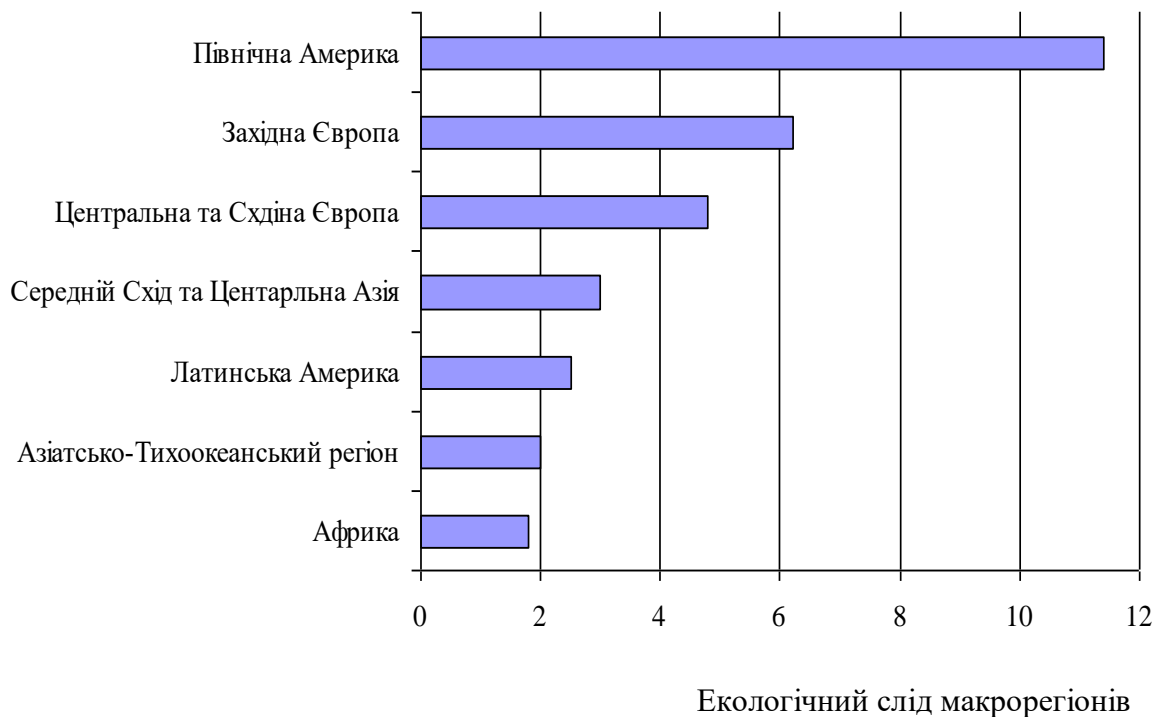

Рис. 1.2. Екологічний слід регіонів ГЕО [14, с. 250]

Найбільший рівень споживання ресурсів має пересічний мешканець Північної Америки, а найнижчий – Африканського континенту. Кожна країна має свій екологічний слід, що показує можливість екологічної регенерації результатів господарської діяльності людини. Так американський спосіб життя потребує 4–5 планет, а Голландія для підтримки свого способу життя використовує територію, яка у 6 разів перевищує її географічні межі [14, с. 250–251]. У виникненні і загостренні екологічних суперечностей велику роль має дисбаланс техносфери та біосфери. У таблиці 1.6 відображено результати аналізу взаємного впливу техно- і біосфер.

Таблиця 1.6. Взаємозв'язок зростання техносфери та втрат біосфери у ХХ столітті [14, с. 236]

Показник	Початок століття	Кінець століття
Валовий світовий продукт, млрд. дол./рік	60	30000
Енергетична потужність техносфери, ТВт	1	14
Численність населення, млрд. чол.	1,6	6,1
Видобуток усіх видів копалин, Гт/рік	0,6	125
Вживання прісної води, км ³ /рік	360	5000
Вживання первісної продукції біоти, %	1	12
Площа лісів, млн. км ²	46,5	38,7
Площа вторинних пустель, млн. км ²	28	140
Площа деградованих земель, млн. га	36	1900
Скорочення числа видів, %	(0)	20
Площа суші, яка занята техносферою, млн. км ²	13	38
Риск техногенних поразок людини, %	0,5	2,5

Аналіз даних таблиці дозволяє дійти наступного висновку. У ХХ столітті розвиток індустріальної цивілізації супроводжувався збільшенням валового світового продукту у 500 разів, що відбулося, перш за все, за рахунок техногенезу. Техногенний розвиток ґрунтується на руйнуванні природного середовища за рахунок зростання енергетичної потужності у 14 разів, чисельності населення – у 3,8, видобутку корисних копалин у 208 разів, споживання прісної води – у майже 14 разів, споживання первинної продукції біоти – у 12, ризику техногенних уражень людини – у 5 разів, площі суші, зайнятої техносферою – у 2,9 разів, а також площі вторинних пустель – у 5 разів і деградованих земель – у 53 рази. Таким чином, створене людиною штучне середовище – техносфера – переносить агресивне навантаження на біосферу, внаслідок чого існує загроза руйнування глобального та локального людського господарства. При цьому від розвитку техносфери виграють країни-лідери, що розташовані у Центрі світ-системи, а страждають країни Периферії: на їхню територію переносяться ризики техногенних катастроф, крім того, вони опиняються в тенетах цифрового розриву.

Інформаційно-цифровий розрив означає обмеженість доступу до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та інших інформаційних ресурсів, які виступають критерієм соціальної, економічної диференціації суспільств різних країн [286, с. 34–35]. За даними Міжнародного союзу електрозв'язку ООН, десятку лідерів за розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) у 2011 році очолили Південна Корея, Швеція, Данія, Ісландія, Фінляндія, Нідерланди, Люксембург, Японія, Великобританія, Швейцарія. Укотре відзначається тісний взаємозв'язок між високим рівнем доходу і прогресом ІКТ. Розрив у індексі ІКТ розвинутих країн, що посідають перші 30 місць, і країн, що розвиваються, становить двократне значення. Україна у 2011 році втратила 2 позиції у порівнянні із попереднім і посіла 67 місце у рейтингу, маючи значення індекса 4,4, що майже вдвічі менше за індекс лідера, що становить 8,56. У цілому сектор

ІКТ у світовому ВВП склав 2,4%, експорт продукції, виробленої із застосуванням вказаних технологій, становив 12% від загальних обсягів торгівлі у розвинених країнах та 20% у країнах, що розвиваються. [558].

Науково-технічна, інформаційна революція зробила технологічно можливим розповсюдження та застосування фундаментального знання, на яке закріплене право власності. «Подібно тому, як конвеєр розділив виробництво на операції та зробив індустріальний розвиток доступним у всіх частинах світу, науково-технічна революція зробила можливим застосування фундаментального знання, яке є всезагальним, таким, що немає хазяїна в світі. Свобода як західний принцип призвела до продажу ліцензій на його застосування» [392, с. 24].

У даному процесі значну роль зіграла еволюція власності, а саме поява інтелектуальної власності, що породило проблему доступу до запатентованих знань, описану М. Делягіним як суперечність між власником метатехнології (ліцензіаром) та користувачем (ліцензіатом) [120]. У цьому простежується неподоланий технологічний розрив, що має інформаційно-цифрову форму, між розвинутими країнами та іншим світом, захищений інституціональним бар'єром – інтелектуальною власністю.

У результаті утворився світовий монополізований ринок науково-технологічних знань та продуктів, коли країни Центру принципово не можуть мати конкурентів із Периферії. «Сім провідних постіндустріальних держав володіють близько 90% комп'ютерної техніки і контролюють майже стільки ж зареєстрованих у світі патентів, забезпечуючи більше 90% високотехнологічного виробництва» [222].

Інформаційно-цифровий розрив виступає сучасною формою технологічного розриву, який загострюється під впливом демо-екологічної кризи. За оцінками ООН, до 2050 року чисельність населення збільшиться на 47% (за песимістичним сценарієм), а загальний обсяг кінцевого споживання зросте в 4 рази. Поряд з

цим усе більша частка суспільної праці буде спрямовуватися на забезпечення населення і виробництва екологічними благами, скорочення засмічення оточуючого середовища, як наслідок зменшиться кількість праці, що може бути використана для задоволення потреб населення планети [162, с. 31]. Технологічно розвинуті країни мають більше переваг над країнами, що розвиваються.

Інформаційно-цифровий розрив підсилює поділ світу на елітарний спосіб життя «золотого мільярду» та вічно наздоганяючий тип «заклятого кола бідності» інших країн. Авангардні країни розвиваються такими швидкими темпами оновлення технологій, що наздогнати їх практично неможливо. Навіть якщо країни ар'єргарду технічно озброїти на рівні передових країн, їхні людські ресурси не здатні швидко адаптуватися до змін.

Проте інформаційно-цифровий розрив з'являється скоріше як результат інших видів нерівності у світовому господарстві, найперше економічної. Соціально-економічна стратифікація країн Центру та Периферії на початку нового тисячоліття лише посилюється. Загальне багатство корпоративних мільярдерів з 2006 по 2007 р. зросло на 35%, їх доходи становлять більше 3,5 трлн. дол. Доходи ж 55% людей з шестимільярдного населення Землі або стагнували, або зменшилися. Найбагатші 20% населення світу отримують 83% світової загальної суми доходу, тоді як найбіднішим 20% дістається лише 1,4% світового валового доходу [149, с. 15].

Внаслідок технологічних змін у структурі суспільного виробництва стали домінуючими нематеріальні, інфраструктурні сектори економіки, що зумовило відповідний зсув у структурі зайнятості у бік сфери послуг. Країни Центру в міжнародному поділі праці зайняли нішу технологічних лідерів, використовуючи комбіновану стратегію конкурентоздатності. З одного боку, скорочуючи індустріальний сектор, тільки після 2000 р. США втратили в цілому 5,6 млн. робочих місць, що

становить третину всіх працюючих в той час в американській обробній промисловості [149, с. 15], питома вага якого у валовій доданій вартості склала лише 11% [149, с. 259]. А з іншого – утримуючи високу питому вагу виробництва засобів виробництва, так в США вона становить 56%, Німеччині – 58%, Японії – близько 60%, що дозволяє говорити про створення суперіндустріальної економіки на основі дифузії джерел розвитку шостого технологічного укладу [32, с. 89] .

У надрах економіки знань розвинених країн відбуваються суперечливі процеси професійної та соціальної стратифікації. «Суспільство стає достатньо неоднорідним: люди, які одержують засоби до існування продажем робочої сили, а також за рахунок традиційного підприємництва, відносяться до системи приватної власності; люди, які не мають майнових проблем та можуть розвивати свої інтелектуальні здібності, діяльність яких пов'язана із розвитком інформаційної революції, формуються навколо принципів особистої власності і утворюють вищий клас постеконічного суспільства» [256, с. 171].

Внаслідок розмежування капіталу-функції та капіталу-власності, посилення ролі знань, інформації та інновацій виникає нова соціальна диференціація страти технократів, нетократів, меритократів. У результаті домінуючим типом праці у розвинених країнах стає праця у галузях нематеріального виробництва, а найбільший дохід приносять різні види творчості, що утверджує пріоритет інтелектуалізації виробництва і життя. Поряд з цим, наприклад, у США до 70% працівників створюють вартості менше, ніж одержують із суспільних фондів, тобто вони «є частковими утриманцями найбільш кваліфікованої частини суспільства» [256, с. 165].

Відбуваються фундаментальні зміни в діяльності, пов'язані зі зміною часової структури людського життя, складом та балансом між видами діяльності, що проявляється у перманентному скороченні часу праці, необхідної для задоволення потреб існування. Зростання ВВП розвинених країн, поглиблення

соціального прогресу супроводжується вивільненням часу внаслідок технологічного та технічного оновлення виробництва та одночасним зростанням чисельності безробітних, причина якого криється у «втечі корпорацій» [149, с. 15] у країни третього світу із відповідно кваліфікованою та дешевою робочою силою.

За законом Оукена, кожен відсоток кон'юнктурного розриву змінює циклічне безробіття від 2 до 3 відсотків. Якщо за оцінками П. Робертса фактичний рівень безробіття в США становить 22% (за посиланнями [149, с. 15]), при значенні природного 6%, то рівень циклічного становитиме 16%, отже мінімальне значення відносного відставання ВВП від потенційного рівня (за нийнижчого значення числа Оукена) становитиме 32%. Стає зрозумілим, що ніяке зростання армії «золотих воротничків» не рятує економіку від кризи.

Іншим аспектом явища вивільненого часу стає якість його трансформації у саморозвиток особистості. Оскільки ступінь розвитку суспільства в умовах формування економіки знань залежить від розвиненості особистості, а її розвиток, у свою чергу, можливий за умови економії робочого часу, що доведено ще К. Марксом, то «вільний час є простором розвитку людини», отже «вільний час достатньо справедливо перетворюється на мірило нового багатства» [13, с. 26].

Час, що вивільнився, на наш погляд, не автоматично перетворюється у час творчого розвитку особистості. Він заповнюється дозвіллям, так як спостерігається гонитва за удаваними ситуаційними цінностями (статусом, брендами тощо). Змінюється сама якість часу праці, яка може перетворюватись на творчість, тоді час плине швидко і цікаво, або у рутинну, нудну та нескінченну. Крім цього, змінюється якість дозвілля, спостерігаються тенденції до уніфікації та індустріалізації відпочинку роблять його більш доступним для широких верств населення, чим знижують цінність в очах «насиченого» символічного споживача [129, с. 14–18].

Проте в ієрархії цінностей мешканця «економічного оазису» матеріальні цінності і багатство не завжди виявляються потісненими нематеріальними їх формами. Правда, нематеріальне не означає «найдуховніше» чи «найкраще», оскільки ці форми можуть приймати ще потворніший вигляд, ніж утилітарні цінності, якщо мова йде про символічну цінність споживання. Але з-поміж нематеріальних вирізняються креативні, творчі цінності, що сприяють людському розвитку та нарощенню внутрішнього потенціалу людини.

У надрах самої економіки знань та інформаційного суспільства суб'єктної рівності не існує, але нерівність має більш глибинну основу, ніж майнова, тому подолати її перерозподілом матеріального багатства неможливо. Разом з тим рівень життя та матеріального добробуту виступають передумовами розвитку соціального та професійного інтелекту.

Проведені дослідження доводять роль соціального та економічного сімейного статусу та високого рівня життя в цілому в нарощенні людського капіталу на мікро- та макрорівні. Влада нової еліти – нетократів, меритократів, креативних працівників, представників «творчого класу» (за визначенням Р. Флоріди [450]) ґрунтується на креативних здібностях, нестандартній творчості, вмінні адаптуватися до нових умов динамічної економіки знань. Наукоємність виробництва передбачає все зростаючі вимоги до якості освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Тому наступним розривом, що простежується на глобальному та національному рівні, слід визнати якість та доступність освіти.

Соціальний статус людини в розвинених країнах визначається рівнем її освіти, високий статус якої дозволяє одержати високі доходи та кар'єрне зростання. Іноземцев В. зазначає, що «соціальна нерівність виникає в результаті нерівного доступу до освіти; неосвіченість – вічний супутник громадян другого сорту» [163, с. 562]. За даними доповіді про людський розвиток 2010 р., найбільші втрати індексу розвитку людського потенціалу від

нерівності несуть африканські, південно-азійські та арабські країни: рівень цих втрат сягає більше 30%. Внесок нерівності у доступі до освіти у втрати в людському розвитку за макрорегіонами становить від 17% у розвинених країнах до 50–57% у країнах Південної Азії та Арабського світу [128, с. 88]. Поряд з цим запит внутрішнього ринку на професіоналізм та інтелект визначає їх конвертацію у доходи. Людина із однаковим рівнем освіти та досвіду в країнах Периферії буде одержувати заробітну плату в 3–8 разів меншу, ніж працюючий в США [301, с. 80].

Іншим типом розриву є розрив у темпоритмі інновацій та адаптації до них – ця суперечність простежується як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються, та транзитарних суспільствах. Цей розрив набуває рис «футуристичного шоку», описаного О. Тоффлером [428]. Самоприскорення темпів оновлення технологічних продуктів виробництва, швидке старіння знань та умінь людини, «звуження індивідуальної свідомості» за рахунок тиску мережної несвободи, віртуалізація життя викликають деформації механізму сприйняття реальності як окремою людиною, так і суспільством [285, с. 208–210].

Особливістю сучасного етапу цивілізаційного розвитку є індивідуалізація засобів впливу на оточуюче середовище. «Уперше з часу появи на планеті розумних істот окрема людина стала силою, здатною змінити еволюцію планетарного соціоприродного Універсуму», вона перетворилася на «суб'єкта еволюції соціоприродної історії» [274, с. 36, 40]. На зародження цього процесу звертав увагу ще академік В. Вернадський, він наголошував: «Окремий індивід живої речовини, людської сукупності – велична особистість – учений винахідник – може мати основне вирішальне і спрямовуюче значення, проявлятися як геологічна сила. Такий прояв індивідуальності ... є нове планетарне явище», зміст якого полягає у можливості окремої особистості різко змінювати і проявлятися у природному процесі [78, с. 171].

Озброєність людини сучасною технікою і технологіями вступає у суперечність із її соціо-духовним, моральним рівнем розвитку, у результаті «людство стає заручником зрілості не суспільства в цілому, а окремої конкретної людини» [274, с. 44]. Підтвердженням цьому є не лише екологічні катастрофи, а зростання й розповсюдження вірусів і хвороб, штучно вирощених у лабораторних умовах, які завдяки сучасним транспортним засобам швидко поширюються та несуть глобальні загрози. Олейніков Ю. наголошує на розриві між значними можливостями людини впливати на оточуючий світ та реальним контролем наслідків такого впливу. Учений робить висновок, що життя на Землі стає підпорядкованим психічному здоров'ю, професійній підготовці, інтелектуальному рівню та найголовніше – соціальній зрілості, моральності кожної конкретної людини [274, с. 44–47].

Із розвитком цивілізації спостерігається зростаюча тенденція до віддалення людини від природи, не лише в розумінні природного середовища, але й природного походження людської істоти. Така тенденція весь час супроводжує цивілізаційний розвиток: збирання дарів природи більш природний процес, ніж скотарство і землеробство, сільське господарство природніше, ніж промислове виробництво, яке, у свою чергу, природніше постіндустріального. Поряд з цим існують і «старі», індустріальні проблеми, пов'язані із «антибіосферною поведінкою людства», що виявляється у відхиленні еволюції людини під впливом інформаційно-технологічного прогресу від траєкторії, біологічної еволюції та може загрожувати розпадом геному людини [285, с. 211–212]. У сучасних умовах загострення кризи соціоприродної взаємодії, рівень знань людини, що забезпечує створення штучних, геномодифікованих і синтетичних продуктів, здійснює пагубний вплив на людину [433, с. 96].

Ми є свідками й учасниками духовного відчуження людини, коли економічне начало витісняє духовне, що реалізується за сценарієм ліберальної глобалізації. У мотивації людської діяльності домінують помилкові, тлінні (економічні за формою і

утилітарні за змістом) цінності над істинними (морально-етичними, духовними). Перші з них приватизують усе: і матеріальні блага, і мораль – відтепер кожному дозволяється мати власну мораль взамін загально визнаної. Витоки цих процесів сягають корінням у минуле. Протистояння домінуючих економічних ідеологій ХХ століття, а саме лібералізму і соціалізму (комунізму), стали результатом «ідейно-політичного конфлікту епохи ... –... зіткнення двох протилежних принципів – біологічного («природний відбір») та соціального (презумпція рівної гідності сильних і слабких), а також двох типів моралі – соціал-дарвіністської і солідаристської» [284]. У своїх працях О. Панарін звертає увагу на те, що і лібералізм, і соціалізм (реалізований у варіанті минулого століття) за своєю суттю відображають традицію модерну, а саме, техно- і економцентризму, у яких людина виступає підпорядкованим чинником, стає «продуктом ідеологічної системи виробництва наукової (заздалегідь заданої) свідомості» [284].

Ліберальна традиція, яка будується на біологічній домінанті людської природи, виявилась найбільш живучою і пристосованою до корекції і маскування. «Людина економічна», так звана «*Homo economicus*», будучи продуктом такої моралі, ступила зі сторінок наукових видань та підручників з економіки в життя, перетворившись із людини праці на «людину дозвілля». Саме в цьому принципова відмінність сучасного лібералізму від соціалістичної ідеї. «Комунізм, з одного боку, включав програму емансипації, але розумів її в дусі великої традиції класичної європейської філософії: як емансипацію праці, але не як емансипацію від праці. Емансипація праці відповідала довготривалій програмі розвитку як переходу від природного стану до розумного стану, що вінчає історичний розвиток людини як творчої космічної сили, покликаної «розпредметнити» всю матерію, перетворивши її із стану речі-в-собі на річ для нас» [284]. Проте такий прогрес за формулою «випереджаючого зростання засобів виробництва порівняно із зростанням

предметів споживання» ціною трудового подвигу, споживчого аскетизму і «відкладеного щастя» виявився нежиттєздатним у порівнянні зі способом життя, заснованим на поєднанні «утопії дозвілля з утопією достатку» (цитати за [284]).

Сучасний лібералізм названий О. Панаріним лібертаризмом, тобто мистецтвом перетворених форм, ідеологією формування «нових людей – від «нових росіян» до «нових американців» для штурму соціальних інститутів і норм в ім'я нічим не обмеженого інстинкту прибутку. Він характеризується вивільненням соціал-дарвіністських інстинктів, що скинули гніт соціальності і супроводжується згортанням соціальних і культурних амортизаторів тиску «жадібного економічного середовища» [284]. У результаті глобальним викликом сучасності є те, що «... економічний простір став безапеляційно робити замах на великий духовний простір, який формувався століттями і тисячоліттями, з його зростаючим життєтворним потенціалом великих універсалій ...» [154].

Панарін О. в книзі «Стратегічна нестабільність ХХІ століття» однозначно застерігає, що «там, де діють принципи природного відбору і торжествує природний (інстинктивний) егоїзм над «пережитками» соціальної (солідаристської і жалісливої) моралі, людський вимір зникає і сама людяність перетворюється на метафору, замутиуючи природну (гео- та біологічну) сутність справи» [284]. Зростаючі загрози людству та біосфері пов'язані з поширенням ідеології лібертаризму на весь простір життя людини. Такий економічний імперіалізм, що маскується ідеєю побудови постіндустріального суспільства, заснованого на «постіндустріальній економіці (постіндустріальної в сенсі витягання прибутку поза виробничою активністю)» [283, с. 123], на думку О. Панаріна призводить до логіки соціоцентризму і глобалізму за принципом життєдіяльності «морського піратства», яка полягає в наступному.

Реальний процес виробництва багатства відбувається в країнах третього світу, а після його дематеріалізації

(перетворення в грошові знаки), воно переміщається в розвинені країни, забезпечуючи високий рівень доходів і споживання в них. Країни «золотого мільярда» виступають в ролі «збирачів» дармових факторів суспільного виробництва, що знаходяться на економічній території інших країн. Це призводить до «посилення екологічного і соціального паразитизму», хижацького привласнення «загальносоціальних передумов продуктивності, пов'язаних з кількістю і якістю людського чинника, потенціалом культури, науки та освіти» [283, с. 318]. Незважаючи на високий рівень життя в розвинених країнах, самозаперечення такого вектора господарського розвитку О. Панарін бачить у проявах двох значущих відтворювальних «розривах»: відриві споживацької психології від дисциплінарного етосу професійно відповідальної особистості і відриві сфери циркуляції грошей як платіжного засобу від сфери циркуляції факторів виробництва» [284]. Підтвердженням істинності цього висновку стала сучасна світова фінансово-економічна криза.

«Несвята трійця» – так називає П. Єщенко основних суб'єктів неоліберальної глобалізації: міжнародний валютний фонд (МВФ), світовий банк (СБ), світову організацію торгівлі (СОТ), які спільно з транснаціональними корпораціями (ТНК) впроваджують у життя проект, названий О. Панаріном лібертаризмом [147, с. 34].

Світовий економічний форум оприлюднив результати досліджень «Глобальні ризики – 2011»: основним висновком експертів стала констатація того, що глобальні системи управління безсилі перед загрозами світових потрясінь, які виникають через макроекономічну нестабільність, ресурсні обмеження (зростання чисельності населення та споживання, зміни клімату), зростання тіньової економіки та кіберзлочинності [537]. Таким чином, постає питання пошуку суб'єкта управління.

Розгортаючи логіку суперечностей між технологічним і суспільним розвитком, індивідуалізації людської техногенної озброєності та глобального охоплення національних держав

екологічною, економічною, фінансовою, гуманітарною, соціальною кризами, постає проблема невідповідності масштабу розгортання криз та структури, здатної їх якщо не подолати, то передбачити. Створені міжнародні інституції ООН, МВФ мають досить слабкий потенціал вирішення глобальних проблем.

Наростання внутрішніх і зовнішніх суперечностей сучасного способу суспільного виробництва концентрується в розриві між техніко-економічною та гуманітарною сферами розвитку і проектується на людину. Ці тенденції формують нові форми відчуження людини: мережне, інформаційне, інтелектуальне – та посилюють його форми, характерні для індустріального суспільства.

Інформатизація й інтелектуалізація суспільного життя та глобалізація соціально-економічних відносин розширили коло свобод людини та одночасно вибудували нові обмеження її розвитку. Більшість із них пов'язані із «кризою свідомості», яка виникла як реакція на «жорстку мережну несвободу» [256, с. 53]. Сутність цієї несвободи полягає у нових рисах соціально-економічного відтворення людини, її свідомості, що перетворює біо-, соціо- духовну істоту на одновимірну «мережну людину», підвладну мережному відчуженню праці, домінуючим тенденціям перетворення знань у товар, звуженням свободи прийняття рішень людиною через пресинг мережного менталітету та сформованої мережної етики [256, с. 52–53].

За сучасних умов поширення інформаційних технологій, створення мережних зв'язків та ринків людина максимально наближається до інструментів діяльності (іноді спостерігається утворення людино-комп'ютерних систем), а інтелектуальна власність максимально зближує людину з її індивідуальними засобами виробництва (знаннями, комп'ютерними системами). У цьому випадку втрачається сенс дослідження приналежності, власності, мова йде про співвіднесення людини й інструментів діяльності. Сутність людини відчужується від її існування, свідомість втрачає здатність розрізняти об'єктивну і

необ'єктивну, реальну та віртуальну інформацію, відкриваючи доступ до маніпулювання нею. Відбувається мережне відчуження праці.

Тобто створений людським інтелектом інформаційно-мережний простір виступає одночасно новим ступенем свободи та новою необхідністю, що впливають на формування в теорії та дійсності моделі людини мережної. «Основна властивість інтелекту – перетворення емоцій у судження. Емоції присутності розвивають нові судження про час, тобто занурення у віртуальну реальність відповідає переходу до іншої просторово-часової шкали суджень, а відповідно змінюється і шкала моральних цінностей оператора, що визначає його менталітет» [256, с. 52]. Таким чином формується мережна людина, яка тісно пов'язана, навіть залежна від програмно-апаратного середовища кіберпростору, який відкриває доступ до підсвідомості та становить сутність мережної несвободи. Мережна природа інформаційного суспільства – головна першопричина розвитку такої несвободи, яка має одночасно структурний та інформаційний характер, жорстко пов'язуючи людину і електронно-цифровий простір. Проблемою «номер один» за умов онтологізації моделі людини мережної стає олюднення самої людини, а не природи, що характерно, зокрема, для концепції людини суспільної К. Маркса.

Стає все ясніше та зрозуміліше, що «інакше можливе» лежить в просторі-часі культури, а економічне начало не є визначальним і системоутворюючим в людському соціумі. Геномом суспільства виступає колективний духовний (символічний) капітал, впливаючи на спосіб мислення окремих людей і їх спільнот, економічна ідеологія регламентує принципи поведінки суб'єктів господарювання. Безідейність Постмодерну, відсутність надихаючих перспектив паралізує духовні сили суспільства, його творчий, гуманітарний потенціал, а значить – перекреслює майбутнє. Вихід до «інакшого можливого» (за О. Панарінім) полягає у розвитку методології культурної економії, зростанні

потенціалу культури (підвищенні ролі і статусу духовно-інформаційних універсалій), його неутилітарності використання, відмови від конструювання «постлюдини», становленні системи загальної праці, зміни співвідношення між виробляючим і привласнюючим господарством [352, с. 202].

Її індустріальна, і зароджувана постіндустріальна економіка можуть вважатися фазами розвитку техногенної цивілізації, яка орієнтована на інновації, виокремлену індивідуальність, активний діяльнісний тип людини в економіці, демократичну владу, домінуючі інструментальні цінності, наявність відкладеного попиту, тобто можливості виробляти не для нагальних потреб, а для майбутнього споживання, цілераціональність, науку і технологію (замість світогляду, що є характерним для доіндустріального суспільства), прискорений розвиток та мобільність ресурсів, урбанізацію, чітке виділення та інституціональне оформлення структур, що надають соціальні послуги в освіті, медицині, управлінні тощо [392, с. 31].

Зазначені тенденції та розриви сучасного господарського розвитку проєктуються на людину, її розвиток та одночасно визначаються її роллю та місцем в економічній системі. Людина завжди була, є й буде обов'язковим елементом економічної системи та суспільства в цілому, але лише в межах конкретної теоретичної парадигми їй відводиться те місце, яке відповідає онтологічним та гносеологічним уявленням науки щодо будови та устрою економіки та її взаємозв'язку із суспільством. Осмислення принципів поведінки людини у сучасному господарстві – одне із актуальних завдань міждисциплінарних досліджень. Особливого значення воно набуває в контексті постнекласичної науки та еволюційної динаміки у зв'язку із зародженням постіндустріального суспільства.

Характеристиці основних концептуальних платформ включення людини в економіку присвячені наступні два підрозділи.

1.3. Основні моделі людини індивідуалістичної в економічній теорії

Людина – безпосередній учасник господарської діяльності, єдина цілеспрямована сила, здатна проектувати, організовувати, здійснювати, управляти процесом суспільного виробництва. В економічній теорії спостерігається антропологічний ренесанс, пов'язаний із провідною роллю людини у суспільному відтворенні. Проблеми людини як суб'єкта економічної діяльності висвітлюються у працях відомих сучасних вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема В. Автономова, А. Бузгаліна, Ю. Васильчука, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Єрзнкяна, П. Єщенка, Г. Задорожного, О. Іншакова, Г. Клейнера, В. Макарова, В. Марцинкевича, Л. Мельника, Л. Мяснікової, О. Неверова, О. Панарина, Ю. Пахомова, В. Радаєва, Ю. Осипова, В. Степаненко, І. Соболевої, О. Субетто, О. Сухарева, М. Хохлова, В. Тарасевича, С. Тютюнникової, М. Шулевського, Б. Юдіна, Л. Яковенко, О. Яременка та інших.

Пильна увага до суб'єктності як загальногносеологічної, так і спеціальної категорії гуманітарних наук підтверджується широким дослідницьким полем у цьому напрямку. Зокрема О. Неверов у праці [261], досліджуючи етимологію поняття «суб'єкт», демонструє рух від субстанціональності моносуб'єкта, втілений у Творці світу (Абсолют, Деміург), до полісуб'єктності – у людстві, суспільстві, цивілізації, і далі до кожної людини [261, с. 15–19]. Філософські та психологічні основи дослідження людини стають фундаментальною основою міждисциплінарного підходу до проблеми суб'єктності в господарській діяльності. У царині економічної науки не існує однозначного трактування суб'єкта, оскільки його поняття тісно пов'язане із домінуючим загальнонауковим типом раціональності: класичним, некласичним та постнекласичним. Крім цього, багаторічна методологічна орієнтація вітчизняної науки на матеріальне,

об'єктивне автоматично відстороняла суб'єкт на другорядні позиції, внаслідок чого він довгий час був у тіні об'єкта – суто матеріальної реальності.

Аналізуючи яскраву та барвисту палітру антропологічної методології економічної теорії, можна виділити певну циклічність, повторювану змінність переходів від загального до конкретного, від агрегованого до індивідуального, від суспільного до особистісного суб'єкта господарської динаміки. Поряд з цим слід зазначити, що повної реалізації суб'єктний принцип наразі не знайшов у економічній науці.

Людина є потенційним суб'єктом життєдіяльності, яка, у свою чергу, виступає інтеграційною функцією розгортання теоретичних та практичних сторін буття у метасистемі «природа – людина – суспільство». Центральне місце у метасистемі відведене людині, де вона проявляє себе енергетичною силою, активним рефлексуючим системоутворюючим елементом, творцем соціокультурної та економічної динаміки, ядром соціально-економічних відносин.

Методологія економічної теорії спирається на суб'єктивістський, неопозитивно-емпіричний, раціоналістичний та діалектико-матеріалістичний підходи. Шопенгауер А. відзначав, що об'єкт не існує без суб'єкта, а весь світ є наше уявлення про нього [487, с. 37]. Тобто конкретна теорія наділяє людину онтологічним статусом, відповідно до якого вона в ній пізнається. Проте, власне людина в економічній теорії не є об'єктом досліджень. У предметі економічної науки акцентується увага на виробничих відносинах, продуктивних силах, національному багатстві, використанні обмежених ресурсів і благ для забезпечення безмежних потреб людини, економічній поведінці людей, життєдіяльності людського суспільства тощо. Перелік можна розширювати та поглиблювати, оскільки світова економічна думка не має однозначного його трактування, а кожна гілка та наукова школа відстоювала власний погляд.

У соціальній філософії як джерелі економічної науки людина в якості об'єкта дослідження представлена неоднозначно та багатовимірно, як правило, акцентується на біологічних, соціальних та духовних коренях. За натуралістичною концепцією, людина – продукт геобіосфери, суперскладний живий організм, частина біоти Землі. Відповідно до основ діалектичного матеріалізму, людина представляє ансамбль усіх суспільних відносин та є соціально-класовою, біосоціальною істотою, а джерело суспільного прогресу становить розвиток продуктивних сил. Усі характеристики особистості: свідомість, мова, культура, трудова діяльність, виробничі відносини, політика – формуються через занурення індивіда у відповідне середовище. У сфері культури або духу людина кореспондується із вищими порядками буття, трансцендентними цінностями і смислами. У царині духовного людина не може бути зведена до біологічної або соціальної основи [215, с. 58–59].

Спираючись на методологію постнекласичної науки, яка досліджує складні людинорозмірні саморозвивальні системи, вихідним принципом дослідження людини стає універсальний еволюціонізм та антропний принцип. Світ господарства, яке являє собою відкриту самоорганізовану, історично розвивальну систему, характеризується нестаціонарністю і стахостичністю, унікальністю та непередбачуваністю поведінки, здатностями цілеутворення, адаптації до умов середовища, розробки варіантів поведінки та зміни структури, протистоянням ентропійним тенденціям. Перелічені особливості господарської системи виникають внаслідок діяльності в ній активного начала – людини, саме тому їй відводиться роль носія властивості системної цілісності.

Людина – зв'язкова ланка у метасистемі «природа – людина – суспільство», центральне місце їй відведене, оскільки вона виступає суб'єктом діяльності, ядром соціально-економічних відносин, активним рефлексуючим системоутворюючим елементом. Тобто суб'єктність людини в господарстві

відображається через її господарську діяльність, систему соціально-економічних відносин, інститутів.

Реалізація принципу суб'єктності в економічній теорії здійснювалась на різних методологічних засадах, найпоширенішим виявляється економічний погляд на роль людини в організації власної та суспільної життєдіяльності. Відповідно до нього, полем суб'єктності є: економічний процес забезпечення життя необхідними матеріальними благами або їх споживання у рівноважній та гармонічній системі вільної конкуренції (мікроекономічний підхід); у рівноважній системі національних ринків (макроекономічний підхід); економічне відтворення сукупного капіталу, у якому створюється матеріальна основа життєдіяльності суспільства (політекономічний підхід); соціально-економічні відносини контрагентів в інституціональному середовищі (інституціональний підхід); сфера життєдіяльності людини (господарський підхід).

Людина вводиться в економічну теорію шляхом абстрактного представлення її поведінкових ознак, що відповідають певній світоглядній картині економічного життя суспільства. Абстрактна поведінкова трактовка людини дозволяє спростити її багатоплановий реальний образ та позбутися небажаних обмежень у робочій моделі, що будується. Поряд з цим поведінкові характеристики відображають функціональну роль людини, яка відводиться їй у тій чи іншій економічній теорії. Тобто людина в економічній теорії розглядається в контексті конкретної дослідницької парадигми.

Результатом історичного розвитку економічної науки стали, на нашу думку, дві основні концепції людини – людина індивідуалістична та людина суспільна. В основні першої лежать принципи методологічного індивідуалізму та соціальна філософія лібералізму, тоді як підґрунтя другої становлять різні за спрямованістю платформи соціальної філософії марксизму, економічної соціології, економічної психології, філософії господарства та інституціоналізму, а також їх послідовників.

Водорозділом між людиною індивідуалістичною та людиною суспільною є, по-перше, межі суб'єктності, якими окреслюється сфера діяльності людини, по-друге – методи вирішення проблем соціальної упорядкованості та взаємозалежності людини, суспільства і економіки.

Залежно від широти поля включення економіки у суспільне життя, їх взаємовіднесення, підпорядкування поведінки людини утилітарним інтересам чи нормам вирізняються моделі економічно детермінованої та соціально (інституціонально) детермінованої поведінки людини. Серед прикладів таких моделей до першого типу слід віднести моделі людини економічної (А. Сміт), людини працюючої (Г. Маркузе), людини, яка обмінює (Р. Триверс, С. Румянцева), людини ресурсозберігаючої (У. Левінсон, Р. Рерік) [289, с. 41–42], людини винахідливої, оцінюючої та максимізуючої – модель REMM (В. Меклінг, К. Бруннер) та її удосконаленого варіанту – модель RREEMM: людини винахідливої, яка має обмеження, очікування, може оцінювати та максимізувати (К. Бруннер). У розширеному трактуванні зв'язків людини і суспільства вирізняються методологічні позиції марксизму, де людина розглядається як суспільна (К. Маркс), креативна істота (А. Бузгалін), також інші погляди: людина соціологічна (Р. Дарендорф), людина соціальна (А. Гальчинський), людина психологічна (В. Автономов), людина творча (Е. Фромм), людина контрактна (О. Уільямсон), людина інституціональна (Г. Клейнер, О. Іншаков), людина політична (Г. Дилігенський), людина культури (Ю. Васильчук, С. Благодетелева-Вовк), людина екологічна (Н. Газизуллін, І. Гафіятов), людина інформаційна (Н. Куликова, П. Конотопов), людина подій (Д. Канеман, Е. Тверські) [289, с. 42–43], а також модель SRSM – людини соціалізованої, яка виконує роль та може бути піддана санкціям, і OSAM – людини, яка має власну думку, сприйнятлива та діюча (С. Лінденберг). Методологічною основою виокремлення економічно та соціально детермінованої моделі

поведінки є відповідні принципи методологічного індивідуалізму та холізму.

Таке різноманіття моделей доводить висновок про неможливість у межах одного зрізу скласти цілісне уявлення про багатовимірну та багаторівневу даність – людину. Будь-яке обмеження суто економічною, чи соціальною, чи культурною, чи якоюсь іншою сферою або рівнем дослідження (наприклад, біологічним, соціальним, духовним тощо) призводить до одновимірного її представлення. У цілому розмежування на найпоширеніші моделі людини економічної і людини соціологічної умовне, оскільки «раціоналізм першої стоїть на фундаменті цінностей другої. Поведінка «*homo economicus*» стає формою прояву і наслідком соціально обумовлених дій «*homo institutus*» [541, с. 13–14]. Усі вони є статичними фрагментами (фотографіями), які відображають лише моменти динамічної живої системи взаємодії «природа – людина – суспільство».

Модель людини в економіко-теоретичних уявленнях ХІХ – поч. ХХ століть формувалася відповідно до її ролі як економічного суб'єкта певного способу виробництва і життя. Індивідуалістичний підхід до людини як економічного суб'єкта систематизовано у таблиці 1.7.

Таблиця 1.7. Моделі людини в індивідуалістичній концепції

Конкретизація варіанту	Характеристика	Методологічний принцип
Людина атомістична (А. Сміт)	Розум, свобода, матеріальне багатство, основні риси: біо-, трудо- людина. Відчуженість, атомізація особистості, вільна конкуренція; нерівноцінний обмін; задоволення матеріальних потреб шляхом – виробництва та продажу благ	Абстрактний людиноцентризм

Продовження табл. 1.7.

Конкретизація варіанту	Характеристика	Методологічний принцип
Людина раціональна (Дж. С. Мілль, К. Менгер, А. Маршалл)	Раціональність (максимізація), свобода, матеріальне багатство, основні риси: біо-, трудо- людина. Відчуженість особистості, конкуренція, компетентність, утилітарний інтерес, наявність повноти інформації, відсутність інновацій, гедонізм у споживанні	Методологічний індивідуалізм
Модель REMM (В. Меклінг, К. Бруннер)	Людина винахідлива, оцінююча та максимізуюча Свобода вибору	Методологічний індивідуалізм

Індивідуалістичний підхід економічного детермінізму започатковано в класичній політекономії, де людина розглядається як компетентний егоїст (А. Сміт), гедоніст (Дж. С. Мілль), у маржиналізмі вона – раціональний максимізатор (У. Джевонс, Л. Вальрас), неокласицизмі – звичайна людину із плоті та крові, наділена певним рівнем раціональності (А. Маршалл), головним стимулом діяльності якої виступає утилітарний інтерес [7].

У наведеному логіко-теоретичному ряді визначальними ознаками суб'єктності є індивідуальна свобода та відокремленість у суспільстві як породження власності на ресурси та досконалої конкуренції; особистий або утилітарний інтерес, що становить сенс цілераціональності діяльності; певний рівень компетентності та інформованості щодо власних справ. У класичній політекономії людина економічна представлена у двох варіантах: антропологічному та методологічному. Антропологічна версія бере свій початок від праць А. Сміта та Сеніора, у

ній акцентується увага на природній егоїстичній мотивації та онтологічних основах образу людини, представленого у теорії.

Досліджуючи проблеми онтологізації людини, В. Федотова виділяє у А. Сміта модель «компетентного егоїста», який діє заради власного інтересу, володіє компетентністю і кмітливістю в досягненні свого економічного інтересу, що так само відрізняється мірою своєї активності залежно від своєї ролі у виробництві і класової приналежності [442].

Відповідно до такої позиції людина як суб'єкт економічної діяльності виступає засобом створення матеріального багатства, яке становить об'єкт наукового дослідження та результат практичної діяльності. Тобто акцент робиться на людині як факторі виробництва, її значущість полягає у трудовому внеску, затратами якого визначається цінність виробленого продукту. Класична політекономія розглядала людину перш за все як найманого працівника або підприємця-виробника, модель її поведінки відповідала тогочасним реаліям. «З одного боку, вона представляла робітника тяжкої фізичної праці. У ній втілювались вузькість особистості, обмеженої рамками отупляючого матеріального виробництва у самому прямолінійному його розумінні. З іншого боку, вона заснована на «комерсанті», тобто підприємці, усі пориви душі якого визначалися інтересами «чистогану», гонитви за прибутком. Примітивність подібних політекономічних уявлень про людину витікає, безумовно, перш за все із нерозвиненості характеру виробництва, яке могло існувати і швидко розвиватися, одержуючи необхідні науково-технічні та духовні блага, так би мовити, ззовні – із периферійних наукових, освітніх і культурних сфер, відокремлених від загального потоку народногосподарських процесів» [244, с. 3].

Методологія такого дослідження передбачає занурення суб'єкта (раціонально діючого індивіда) в об'єкт – ринкову економіку вільної конкуренції – шляхом об'єктивізації економічних стосунків у економічні показники (ціни, обсяги виробництва та реалізації, доходи тощо). Ураховуючи основну

передумову досконалості конкурентного середовища, у якому діють економічні індивіди, усі вони мають однаковий рівень інформованості та компетентності в досягненні особистих цілей. Через механізм «невидимої руки ринків» А. Сміта егоїстичні цілі та інтереси окремої людини сприяють нарощенню багатства народів. Максимізація багатства виступає основним мотивом економічної активності, заданим природними силами людської натури.

Сміт А. першим із учених-економістів увів моральні та економічні властивості людини в теоретичну систему суспільних наук, яку він виклав у «Теорії моральних почуттів» та «Багатстві народів». Відповідно до його бачення, моральні якості задаються суспільством ззовні, тому в межах чистої економіки не потребують дослідження. У її царині діють природні закономірності, виведені із біологічної природи людини. Першоосновою економічної діяльності виступає особистий інтерес, у якому виявляються якості активної сили людини у створенні матеріального багатства. Проте і А. Сміт, і Д. Рікардо не ототожнювали особистий інтерес і утилітарний – вони акцентували увагу на особистому мотиві, враховуючи класову специфіку поведінки людини в економіці. У методології класичної політекономії людина як суб'єкт економічної діяльності виступає засобом створення матеріального багатства, яке становить об'єкт наукового дослідження та результат практичної діяльності. Тобто, акцент робиться на людині як факторі виробництва, її значущість полягає у трудовому внеску, затратами якого визначається цінність виробленого продукту.

Методологічний варіант, поданий у трактуванні Дж. С. Мілля, ліг в основу методологічного індивідуалізму з подальшим абстрактним представленням у неокласиці раціонального максимізатора та у неоінституціоналізмі економічного актора, підкореного тиском інституціональної структури. У творах Дж. С. Мілля акцентується на гедонізмі людської поведінки, що ґрунтується на концепції Бентама, у

працях якого капіталіст з'являється не як цілеспрямована і діяльна, економна людина, а як людина, що відчуває відразу до праці і прагне до «максимуму щастя» через одержання насолоди від володіння своїми засобами. Така лінія продовжується в неокласичному синтезі А. Маршалла, де акцентується увага на понятті «нормальної діяльності», під якою розуміється очікуваний за певних умов образ дій членів певної професійної групи [442]. Економісти, на його думку, мають справу з людиною як такою, а не з абстрактною копією. «Коли людина здорова, її робота, навіть виконана по найму, приносить більше задоволення, а не муки», тобто ключовим моментом у його економічній теорії є раціональна поведінка теж людини-гедоніста [245, с. 39].

Людина індивідуалістична здійснює свою діяльність в економіці як автономній сфері суспільства, де панує економічний детермінізм та матеріалізм, тобто буття перш за все визначається процесом виробництва матеріальних благ для задоволення зростаючих потреб. Утіленням методології стала концепція Номо економікус – людини економічної, у якій передбачається, що отримана людиною економічна вигода, її економічний егоїзм, а в сучасному трактуванні – прагнення до максимізації грошового багатства – здатні забезпечувати як особистий, так і суспільний добробут, загальну гармонію інтересів у суспільстві. У межах концепції людини індивідуалістичної розрізняють декілька моделей, відмінності яких полягають у коригуванні захисного поясу теорії, але вони не змінюють її «жорсткого ядра» – принципу методологічного індивідуалізму.

Принцип методологічного індивідуалізму ґрунтується на домінуванні в економічній системі приватного інтересу. Індивід керується сталою системою особистих переваг та прагне до максимізації зиску при виборі альтернативних рішень. При цьому сам індивід поводить себе цілераціонально, тобто людина вільна у виборі цілей та засобів для їх досягнення, її поведінка на ринку, як і поведінка інших, передбачувана. Передбачуваність поведінки

пояснюється утвореними відносинами довіри між учасниками ринкових відносин та здатністю до інтерпретативної раціональності. Інтерпретативну раціональність А. Олійник визначає як сукупність властивостей людської поведінки для здійснення передбачуваних дій, що обумовлюється їх цілераціональністю, утилітарністю, емпатією та довірою [273, с. 22–23].

Послідовники ліберальної традиції А. Сміта акцентували увагу на відокремленості людини у процесі створення багатства, яка абсолютизується навіть при зміні цільової функції на максимізацію грошей у Дж. Мілля та корисності у маржиналістів та неокласиків. Така собі Робінзонада в подальшому перетворюється на формування «репрезентативного суб'єкта» [202, с. 31], який діє в системі координат ринкових відносин. Репрезентативність суб'єкта економіки, перетворення його на раціонального економічного агента полягає у визначенні групових рис або масовидної поведінки людини у межах соціальних спільнот та господарських організацій.

Виокремлення індивідуалістичних рис раціональності репрезентативних економічних суб'єктів нівелювали цілісний вплив людини на перебіг економічного процесу. Універсалізація мотивів та екзогенність цілей діяльності, передумова сталості переваг та незмінності природи людини змістила акценти з людиноцентричного до економцентричного принципу. Ринкове середовище, організоване на конкурентних засадах, розглядається універсальним, незалежним від цивілізаційних чинників, спонтанним економічним порядком. За таких умов суспільна та психологічна сутність суб'єктності, свідомість як результат взаємодії суспільної свідомості та індивідуальних потенцій не враховується.

У класичній та некласичній (марксистській) економічній теорії, на думку Дж. Коммонса, вибудовуються «суб'єкт – об'єктні» відносини, тобто відносини людини і природи з погляду матеріального забезпечення виживання людини,

найменшою одиницею аналізу є товар, вироблений за допомогою людської праці, у неокласиці ці ж відносини аналізуються з погляду споживачів [541, с. 134–135]. Людина у такій методологічній конструкції посідає вторинне місце. Професор Л. Гребнев вдало іронізує щодо об'єктного розгляду суб'єкта, кажучи про поєднання непоєднуваного та називаючи такий спосіб пізнання «гарячим льодом» [104, с. 52].

Термін «методологічний індивідуалізм» був уведений Й. Шумпетером, але справжню популярність набув завдяки Людвігу фон Мізесу, який одним з перших освітив засадничі принципи доктрини методологічного індивідуалізму. З його погляду, методологічний індивідуалізм означає визнання того факту, що «всі дії робляться індивідами, і колектив не існує поза діяльністю його окремих членів». Сучасна концепція методологічного індивідуалізму, описана Д. Такером: на його думку, методологічний індивідуалізм означає те, що людська натура і розум залишаються незмінними впродовж історії; вивчення людської поведінки можна поставити на наукову основу, але не існує можливості постановки соціальними структурами цілей, відмінних від інтересів осіб, що функціонують у рамках цих систем [442, с. 167].

На особливу увагу заслуговує універсалістська лінія неолібералізму, представники якої – Г. Уікстід, Л. Роббінс, Л. фон Мізес – поширили економічну раціональність на всю людську діяльність. Експліцитна методологія антропологічного обґрунтування людини економічної Г. Уікстіда заклала передумови економічного імперіалізму, наголосивши на тому, що методами економічної науки можна дослідити будь-які цілі. Л. фон Мізес вважав економічну теорію окремим випадком праксеології як загальної теорії раціонального вибору, за допомогою якої досягаються суб'єктивні цілі суб'єктивними засобами [7].

Особливістю суб'єктного впливу у процесі діяльності в його баченні є творчість економічного суб'єкта. На думку Л. фон

Мізеса, творчість полягає у діяльності людського розуму. Виробнича діяльність не є творчою, так як нічого нового не створює, а лише перетворює наявні у природі елементи, тож людина – перетворювач, тоді як діяльність розуму є творінням людини. Отже, будь-яка діяльність, спрямована та осмислена розумом, є духовним і розумовим феноменом [252, с. 133–134].

По-іншому творчість суб'єкта трактується в посткейнсіанській традиції. На думку Дж. Шекла, діяльність виявляється у мислереальності, економічний вибір ґрунтується на необмеженій свободі творчості в умовах невизначеності, тому економічна теорія є частиною епістеміки – теорії думки [8]. Такі методологічні позиції з новою силою актуалізуються в умовах зародження і становлення економіки знань, у якій свідомість людини стає предметом діяльності.

Застосування принципу методологічного індивідуалізму дозволило об'єктивізувати індивідуальну поведінку економічної людини, деперсонізувати її, встановити зв'язок між цілями і засобами економічної діяльності та перейти до оперування груповими суб'єктами, що максимізують функцію цілі: домогосподарство – корисність від споживання, фірма – прибуток, держава – добробут. Виділені агреговані суб'єкти адекватно відображали структурно-функціональний розріз національної економіки, тому в теоріях макроекономіки вони посіли гідне місце. Проте сам суб'єктний вплив на макроекономічну діяльність розгортався в умовах недосконалої конкуренції, неповної зайнятості, економічних циклів. За таких умов неокласична передумова прогнозованої та стабільної людської поведінки не відповідає дійсності, тому в кейнсіанстві та посткейнсіанстві вона замінюється на імпліцитну суб'єктність, рушійною силою якої виступає ділова активність людини.

Кейнсіанська теорія ґрунтувалась не на методологічному індивідуалізмі, а на принципі органічної єдності та взаємопов'язаності раціонального та ірраціонального, психологічного та економічного в агрегованому суб'єкті

національного ринку [8]. Вирішення основного питання суспільного відтворення – проблеми реалізації – розв'язувалось через досягнення ефективного попиту. Основними параметрами ділової активності суб'єктів національної економіки виступають очікування підприємців щодо граничної ефективності капіталу та норми відсотка, а також пасивна діяльність споживачів, обумовлена дією «психологічного закону Кейнса» в умовах невизначеності та неповноти інформації.

Посткейнсіанська модель людини розглядає людину, що підкоряється соціальним нормам і стереотипам, має обмежені розрахункові та пізнавальні здібності, діє в умовах фундаментальної невизначеності та зовнішніх інформаційних обмежень. У результаті такого підходу доведено, що оптимізаційна поведінка в повсякденному господарському житті неможлива: людина орієнтується не на максимізацію корисності, а на зниження невизначеності. Тому реальними типами господарської поведінки стають орієнтація на думку інших (коли недостатньо кваліфікації або інформації для прийняття рішення), найближчий задовільний результат (коли інформації занадто багато або вибір дуже різноманітний), спонтанний оптимізм, пов'язаний із очікуваннями, настроями, на звички (свідомі стереотипи) та рутини (безсвідомі шаблони поведінки). Що більше розповсюджені такі типи поведінки, то менш ефективними будуть рішення, що ухвалюються суб'єктами [312, с. 67–68].

Поведінкові гіпотези, побудовані на принципах когнітивної та мотиваційної психології, лягли в основу теорій обмеженої раціональної Г. Саймона та перспектив А. Тверські та Д. Канемана [545–547]. Раціональність у їх інтерпретації трактується з позиції самої процедури прийняття рішення, а не результатів уже прийнятих рішень, що в умовах невизначеності набуває ключового значення. Психологічні змінні вводяться в економічний аналіз шляхом зміни переваг, когнітивних структур у процесі людського розвитку та під впливом непередбачуваних

нових ситуацій, що потребують адаптації людини до таких умов. Тобто оточуюче середовище, поведінка інших суб'єктів, результати індивідуального вибору та відповідної поведінкової реакції обернено впливають на властивості суб'єкта, змінюючи його переваги та обмеження, коригуючи очікування.

Вплив соціально-психологічних чинників на раціональність вибору, що досліджується В. А. Йором, здійснюється шляхом наповнення моделі суб'єкта реальним поведінковим змістом, що полягає у неповноті знань та інформації про поточний стан кон'юнктури через «обмежену прозорість середовища», значній ролі очікувань внаслідок невпевненості у майбутньому. Невизначеність очікувань викликає емоційну нестабільність суб'єкта, що посилюється масовими настроями упередження негативних тенденцій та «психологічною інфекцією» – ажіотажною, стадною поведінкою, що збурює економічний цикл. Основними психологічними механізмами циклічності в економіці автор визнає незнання, очікування, настрої, упередження, ілюзії та соціально-психологічний вплив, які в сукупності посилюють кон'юктурні тенденції [8].

Безумовно, людина, індивід як носій енергії дії завжди є вихідною точкою її реалізації, «первинним агентом на соціальній та історичній сценах» [24, с. 125]. Саме тому індивідуалізм економічного суб'єкта, що виступає фундаментальним принципом ортодоксальної економічної позиції, виявляється найбільш придатним до модифікації, епістемологічно та онтологічно живучим методологічним прийомом економічного аналізу, що відбилося на зародженні погляду на поведінку людину через призму економічного імперіалізму. Пріоритет принципів універсалізації економічної мотивації та економічного інтересу в будь-яких галузях господарства – в економіці, політиці, соціумі, міжособистісних відносинах, коли вибір рішення ґрунтується на раціональному виборі, на принципах максимізації корисності – сприяв розповсюдженню вказаних

методологічних принципів й на людину як суб'єкта суспільства, яка діє відповідно до інституціональних норм та правил.

Сучасний варіант моделі Homo economicus (HE), побудований на принципах методологічного індивідуалізму, представлений моделями REMM (resourceful, evaluative, maximizing man) – людини винахідливої, оцінюючої та максимізуючої. У її фундаменті закладено еволюційну парадигму, яка задає постулати біологічної та генетичної спадкоємності у природі людини, внаслідок чого формується потенціал, здібності та схильність до певних рис поведінки. Рушійною силою активності людини, культурної та соціальної еволюції відповідно до цієї моделі є винахідливість, яка розширює можливості, змінює зовнішні умови або інформацію про них. Оцінка благ здійснюється за законом спадної граничної корисності, який має універсальний характер для всіх напрямків структури переваг індивіда [63, с. 55–56].

«Сфера алокаційної поведінки виходить далеко за рамки максимізації матеріального добробуту, вона може включати задоволення від читання книг, відвідування театрів, концертів, футбольних змагань, споживання мороженого, пива, вина і т.і.» [63, с. 57]. Можливість заміщення за принципом спадної корисності поширюється на всі сфери обміну і навіть на еволюцію соціальних інститутів. Введення в аналіз замість поняття зиску передумови особистого інтересу дозволяє авторам поширити економічний імперіалізм на всю сферу рішень особистих справ. При цьому влада у прийнятті рішень сконцентрована виключно в руках індивіда. Максимізаційна поведінка виводиться із раціональності індивіда, який все ж прагне покращити рівень свого добробуту. У даному питанні автори моделі наголошують на обов'язковій раціональності дій людини, під якою розуміють спрямованість на функцію корисності, тобто знову повертаються до постулатів неокласичної традиції.

В інституціоналізмі концепція людини індивідуалістичної розгортається за лінією «суб'єкт – суб'єктних» та «суб'єкт – структурних» відносин, що представлено економікою контрактів, для якої характерне коригування жорсткого ядра неокласики з поправкою на інформаційну асиметрію, опортуністичну поведінку, змінний характер переваг та змінність поведінки під впливом інституціональних чинників. Відносини «принципал – агент» розглядаються як «суб'єкт – суб'єктні» відносини між виробником і споживачем, банком – позичальником, роботодавцем і найманим працівником, власником і менеджером, менеджером і найманим працівником, державою і фірмою тощо. Дана методологія значно розширила потенціал мікроекономічного аналізу ринкової взаємодії економічних суб'єктів або акторів.

Особливої уваги заслуговує концепція людського капіталу Т. Шульца та Г. Беккера. У своїй методологічній основі вона ґрунтується на приписуванні людським здібностям і якостям властивостей капітальних благ. Відтворення людського капіталу передбачає інвестування як з боку держави, так і окремих індивідів. Проте концепція людського капіталу виявила свою обмежену фундаментальність та інструментальність, оскільки людина в ній співвіднесена з економічною системою в якості ресурсу, що споживається, використовується у виробничій та соціальній практиках. Іншими словами, мова йде про парадигму «людина в економіці», у якій критерії розвитку залишаються в полі економцентричної спрямованості.

1.4. Концепти людини суспільної в еволюційній динаміці економічної науки

Альтернативним підходом у дослідженні людини в економіці є людина суспільна, яка занурена в суспільство, живе та діє в системі складних соціально-економічних відносин. Систематизація поглядів на людину суспільну наведена у таблиці 1.8.

Таблиця 1.8. Основні варіанти представлення людини суспільної в економічній теорії

Конкретизація варіанту	Характеристика	Методологічний принцип
Людина суспільна (К. Маркс)	Суспільне єство людини, підпорядкованість індивідуальних інтересів інтересам соціальної групи, суспільства, економічна детермінованість соціальної поведінки, головна продуктивна сила. Проблема відчуженості	Соціоекономічний центризм
Людина інституціональна (О. Уільямсон, Г. Саймон, Р. Хайлбронер, Дж. Гелбрейт, Г. Клейнер, Б.Єрзнкян, О. Іншаков)	Реалізація правової рівності суб'єктів різних рівнів, домінуючий вплив формальних та неформальних інститутів, орієнтація на статусність діяльності, залежність від правил, норм та обмежень, зокрема, виконання контрактних зобов'язань.	Холізм Методологічний індивідуалізм
Людина культури (Ю. Васильчук, С. Благодетелева-Вовк)	Пізнання, творчість, людяність, повнота буття, основні риси: соціолюдина Самопізнання, самозаглиблення, самореалізація. Пошук нових форм досвіду, життєдіяльності, буття. Економіка як основа для ускладнення та продукування різноманітних людиноцентричних світів	Цивілізаційний людиноцентризм

Продовження табл. 1.8.

Конкретизація варіанту	Характеристика	Методологічний принцип
Людина соціологічна (С. Лінденберг) моделі SRSM і OSAM	Соціальна детермінованість індивідуальної поведінки, екзогенність норм поведінки, слухняність у виконанні соціальних ролей, норм та підкореність санкціям, відсутність винахідливості	Холізм
Людина креативна (Б. Корнійчук, О. Бузгалін)	Пізнання, творчість, людяність, саморозвиток, рефлексія, основні риси: біо-, трудо-, соціолюдина.	Персоналізм

Першим ввів поняття людини суспільної К. Маркс. Він виходив з уявлення про суспільне єство людини, її розвиток у створених суспільством умовах підпорядкованості індивідуальних інтересів інтересам соціальної групи, суспільства і бачив головними фігурами капіталістичних відносин капіталіста, який одержує додаткову вартість, та робітника – повністю залежного економічно від власника засобів виробництва.

К. Маркс розглядає людину в системі координат «власник/невласник», тобто як капіталіста, власника засобів виробництва, мотивом якого виступає зростання доданої вартості та найманого працівника, до якого застосовується економічний примус у його діяльності. Основними джерелами господарського розвитку цього періоду формування економічних знань визнавалися поділ праці та спеціалізація, продуктивність праці в матеріальному (сільськогосподарському або промисловому) виробництві, частка працездатного населення, механізація виробництва, органічна будова капіталу.

Такий підхід ґрунтувався на методології соціоантропогенезу, у якій використовується особлива всезагальна форма суб'єкта. Ця форма виступає межею розвитку суспільства, а тому набуває

значення функції мети, спрямованості руху суспільства до майбутнього. Суб'єктна цільова причина – прагнення людини подолати умови свого існування, вийти за їх межі. Родова сутність людини, тобто загальний зміст праці, свободи, зміни суспільства, спрямованості історії – це константа, не підвладна будь-яким внутрішнім змінам [69, с. 32]. Марксистська соціальна філософія вперше звернулася до розуміння людини як соціально-творчого суб'єкта, «родова сутність» якого криється не лише у трудовому походженні *homo sapiense*, а й у суб'єктності соціальної творчої діяльності та проявляється у творінні матеріально-речового багатства, культури та історії [66, с. 39].

Концепція людини К. Маркса розкривається з філософської та політекономічної позиції: у першому випадку людина представлена у єдності з природою та суспільством, у другому – у відриві реальної людини від «родової сутності» під тиском приватного економічного інтересу. Система поділу праці та товарний фетишизм розривають сутнісне життя людини, зводять його до індивідуального існування [8]. За допомогою діалектичного матеріалізму як основного методу некласичного типу раціональності в економічній науці розкривається фундаментальна суперечність між працею і капіталом, яка призводить до розриву «родової сутності людини», економічного відчуження та відтворення економічних відносин капіталізму. Маркс К. приділяє особливу увагу розвитку фізичних, розумових і творчих сил людини, саме їх він називає «дійсним багатством», «головною продуктивною силою суспільства» [243].

Виробництво людини ним розглядається як особливий вид суспільного виробництва, споживне виробництво, у процесі якого відтворюється, розвивається та удосконалюється робоча сила. При цьому робоча сила, що є наслідком виховання, навчання, розвитку людських здібностей, аналізується як виробництво основного капіталу. Аналогічно основному капіталу відбувається накопичення продуктивної сили праці, творчих, переважно розумових, здібностей людини. Для методології К.

Маркса характерне абстрактне зведення складної праці до простої, у результаті жива праця та взагалі людина як суб'єкт праці виглядають додатком до засобів виробництва або уречевленої минулої праці. Така позиція дозволяє розкрити суперечність між працею і капіталом, процес відчуження інтелектуальних сил людини від самого суб'єкта праці та концентрацію їх на боці капіталу.

Суб'єктний підхід реалізується К. Марксом як сходження від абстрактного до конкретного. По-перше, в абстрактному понятті «капіталіста» як суб'єктної основи капіталу, його класової персоніфікації. Мотивом активності капіталіста виступає жага до присвоєння результатів виробництва, самозростаючого багатства; по-друге, у експлуататорських (класових) відносинах капіталіста та найманого робітника, цілі яких не збігаються; по-третє, у розмежуванні капіталіста-власника і капіталіста-управляючого, які уособлюють капітал-власність та капітал-функцію та відображають абстрактного пасивного і конкретного активного суб'єктів; по-четверте, у людині-працівнику як активної перетворювальної сили природи; по-п'яте, у суб'єктності соціальної творчості. Об'єктивними змінами, що забезпечують рух суб'єктності, виступають продуктивні сили та виробничі відносини. Розвиток продуктивних сил, зростання значення суспільного поділу праці, зростання його продуктивності завдяки досягненням науково-технічного прогресу нарощують суб'єктність відтворювальних процесів.

Особливість марксизму полягає у двоїстості природи активності суб'єкту, яка обумовлюється, з одного боку, необхідністю задоволення потреб, які неминуче підвищуються, а з іншого – самою активністю як формою існування організму, що викликає розвиток нових цілей та цінностей. Задоволення потреб через виробництво проявляється у творенні власного матеріального життя. Креативність виробничої діяльності людини пов'язана із продуктивною працею у матеріальному виробництві, тобто діяльність у трактуванні К. Маркса зводиться

до трудової. Праця ототожнюється із виробництвом нових предметів, проте це не зовсім відповідає іншим непромисловим видам праці, наприклад, сфері послуг, яка за сучасних умов набуває все більшого поширення.

Відповідно до принципів некласичної наукової раціональності, на яких ґрунтується марксизм, свідомість людини підпорядковується суспільному буттю та відображає соціальну матерію, яка має об'єктивні корені, що беруть свій початок у царині економічного базису, тобто вона має класовий характер. Об'єктивну основу системи соціально-економічних відносин становить рівень розвитку продуктивних сил, через які людина проявляє свою творчу діяльність із перетворення природи. Трудова діяльність, що виступає основою розвитку людини і економіки, розглядається як функція цілевиконання, тобто впливу засобів праці на природний об'єкт.

Соціально-економічні відносини у марксистській традиції лежать поза свідомістю, є об'єктивно заданими. Частина з них, а саме виробничі відносини є також незалежні від свідомості й волі, тобто людина не впливає безпосередньо на їх формування, а інші соціальні (виробничо-організаційні) відносини, маючи об'єктивний характер, створюються людьми, які в своїй діяльності керуються свідомістю. У такий спосіб проявляється всезагальність об'єкта та суб'єкта історії. Об'єктивізації економічного життя відображаються у власності як економічній категорії та класовій або соціальній свідомості як результаті опредметнення активно діючого, пізнавального суб'єкту. Відносини власності становлять предмет експлуатації та підґрунтя економічної активності суб'єктів. Власність визначає відособленість людини та наслідки відчуження, володіння, розпорядження та використання речових елементів виробництва як окремо, так і в сукупності. К. Маркс доводить неможливість самореалізації у праці в умовах приватної власності, у результаті антропологічна суб'єктність та креативність втрачає свою гносеологічну значущість. Акцент переноситься на капітал,

наділений характеристиками суб'єкта, «Духу», який руйнує, знищує суб'єктність індивідів, повністю підвладну матеріально-речовим та грошовим відносинам.

Економічний суб'єкт, який організує виробництво за принципом $G - T - G'$, стає суб'єктом капіталу; К. Маркс розмежовує активного та пасивного капіталіста. «Господарювання на основі та в рамках капіталу – саме собі господарювання, що прагне до найбільшого прибутку і всезагального зростання» [279, с. 141]. Приписування капіталу рис суб'єктності підкреслює об'єктивний характер економічних відносин, що виникають між людьми з приводу привласнення матеріально-речового багатства, їх незалежність від діяльності індивідів та природної незмінності. Отже, суб'єктність людини в соціально-економічній системі за марксистською теорією описується у суб'єктно-об'єктних відносинах, виявляється у творчій здатності впливати на природне середовище, здійснюючи предметно-перетворювальну діяльність, та на перебіг соціальних процесів лише шляхом соціальної (революційної) активності народних мас. Поряд з цим можна зробити висновок, що за умов розвинених капіталістичних відносин відбувається підпорядкування суб'єктності людини об'єктивним структурам, зокрема, капіталу.

Спираючись на запропонований К. Марксом принцип усезагальності суб'єкта [69], що виражає внутрішній порядок суспільства, спрямованість його буття через встановлення певних цілей, інституціональних норм, структур, відкривається роль людини в господарстві та у його розвитку. Суб'єктом створення життя у такому розумінні стає людина як усезагальна рушійна сила та джерело самозбереження і розвитку.

Піднесення ролі загального суб'єкта у господарському розвитку активно розроблялося Ф. Лістом та М. Вебером. Теорія продуктивних сил німецької національної політекономії акцентувала увагу на здатності нації як суб'єкта національної економіки створювати багатство, здібності до його творіння

вважалися набагато важливішими за саме багатство. Умови відтворення багатства концентруються в соціальному середовищі, де виховуються члени суспільства. Розвиток науки, освіти, етики, забезпеченість безпеки, свободи і права становлять моральні сили нації, тому продуктивною слід вважати розумову, а не фізичну працю. Творці мінових цінностей у сфері матеріального виробництва і творці продуктивних сил у сфері розумового виробництва становлять суб'єктні сили добробуту нації. Домінантні позиції в цьому процесі належать розумовому виробництву, що сприяє розвитку моральності, просвітництва, зростання знань, поширенню свободи та створенню матеріального багатства [195, с. 61–62]. Усезагальна суб'єктність продуктивних сил Ф. Ліста криється у духовному потенціалі нації, здоровому фізично та духовно соціальному середовищі.

Вебер М., досліджуючи зародження капіталістичних «порядків» на основі трансформації протестантської етики в норми цілераціональної дії, підкреслює, що формальна раціональність господарства визначається мірою технічно можливого і дійсно застосовуваного людиною розрахунку. Отже, раціоналізм є формою прояву суб'єктності. «Дух капіталізму» – це узагальнений прояв суб'єкта, вироблених колективних форм поведінки індивідів нового часу, орієнтованих на раціональні відносини, «розумний егоїзм», особистий «інтерес». На відміну від позиції К. Маркса, заснованої на детермінізмі суспільного розвитку з боку прояву трудових зусиль людини в економіці, позиція М. Вебера визначала змістовність загальності суб'єкта, внутрішньою основою якої була релігійна моральність, що формувала порядок у суспільстві. Вона набувала статусу об'єктивної і жорсткої детермінанти соціально-ціннісної поведінки індивідів, їх праці як богоугодної справи з усвідомленою суспільною користю, яка виявляється у зростанні багатства. Вебер М. доводить, що суб'єктна детермінація порядку суспільства є об'єктивною закономірністю, що впливає із нової раціональної форми загальності суб'єкта, без якої не може

змінитися мотивація людини, особистісне сприйняття та її морально-етична, духовно-світоглядна, ціннісна підтримка і присвоєння [75]. Отже, нове для свого утвердження в суспільстві має бути «пропущене» через суб'єктну форму, завдяки чому воно набуває особистісного сенсу і може бути сприйняте сучасниками як найбільш очевидна і ціннісно-виражена реальність [69, с. 44–52].

Представники іншого напрямку – філософії господарства – розглядають господарство через призму онтології, космології, теології та антропології. Основною моделлю людини визнається людина моральна, людина цілісна [280, 154]. Основою людини є її троїста природа як продукту біологічної еволюції, соціально-історичного розвитку та духовної істоти [153]. Вона обумовлює складність абстрактного її представлення в економічній теорії.

У філософії господарства, витoki якої знаходимо у працях С. Булгакова, російських космістів та її розвиток у працях сучасних учених Ю. Осипова, М. Шулевського, В. Ільїна, В. Базилевича та інших, категорія господарства використовується для позначення простору людської діяльності щодо власного життєвідправлення. У даному контексті господарство відтворюється у природному середовищі, економічному виробництві засобів життя; соціальному виробництві людського життя, взаємодії людини і соціуму, людини і Бога; ідеологічному виробництві світоглядних цінностей, суспільної свідомості (культури, релігії, науки, освіти). Культурна, соціальна та економічна динаміка, що поєднується в категорії господарського розвитку, виявляється через цілісність господарства, що цементує усі види відтворювальних відносин та зв'язків у суспільстві, зокрема, економічні, соціальні, культурні та духовні. Цілісність господарства безпосередньо пов'язана із цілісністю суб'єкта господарювання, оскільки «людина є мікрокосмом, що поширює свій вплив у макрокосмі, цьому мікрокосму належить центральна, об'єднуюча роль...» [70, с. 82]. Розширення об'єкту дослідження із суто економічної, тобто матеріального

забезпечення потреб людини, до господарської сфери творіння простору власного життя передбачає розширення поля суб'єктності.

У антропологічній суб'єктності господарства С. Булгакова присутні два типи: активна та рецептивна суб'єктність. Активна суб'єктність відображає індивідуалізацію суб'єкта, спрямованість діяльності назовні від особистості до цілого, що проявляється в об'єктивізації його волі, розуму і цінностей з домінуванням розуму. Рецептивна суб'єктність передбачає спільне творення, співучасть у спрямованості діяльності від цілого до особистості, де домінантою виступає віра, а зміст творчості полягає у конструюванні людини, що створює себе в засвоєнні трансцендентного. Включення в аналіз трансцендентного суб'єкта, який у розумінні С. Булгакова являє собою цілісне людство, надісторичну, сукупну силу господарської діяльності, що творить цілі (інтенції), засоби і енергію господарювання, Душу світу, об'єднуючу силу світоутворення, робить можливою та необхідною діяльність людини – емпіричного суб'єкта [437, с. 12–14].

Людство як «жива єдність духовних сил і потенцій» має трансцендентно-софійну природу, що виявляється через прозоріння та віру, які лежать за межами свідомості та практичного досвіду. Софійність проявляється в людині як розум, душа, краса, культура і господарство в цілому, просвітлюючи кожну особистість [31, с. 26]. Трансцендентність суб'єкта господарства С. Булгакова і М. Вебера полягає у виведенні релігійно-світоглядних засад діяльності на найвищий рівень, який закладає в аксіологічні пласти свідомості людини цінності, мотиви, інтереси, що становлять імперативи її поведінки.

Особливе місце в обґрунтуванні господарювання посідають моделі людини соціологічної С. Лінденберга, у якій провідна роль належить суспільству, яке виявляє свою автономію по відношенню до індивіда. Його поведінка підпорядкована соціальним інститутам, нормам, правилам. Її різновиди

представлені моделями: SRSМ (socialized, role-playing, sanctioned man) – людини соціалізованої, яка виконує роль та може бути піддана санкціям, і OSAM (opinionated, sensitive, acting man) – людини, яка має власну думку, сприйнятлива та діюча [63, с. 59].

Відповідно до такого погляду поведінка людини в економіці соціально детермінована, отже соціалізація та інтерналізація соціальних цінностей, норм і правил задає масштаб моральності та передбачуваності дій індивіда, накладає на них відбиток характерних рис існуючого соціально-економічного устрою, підкорює індивідуальні інтереси колективним. Така позиція має право на існування, але потребує уточнення з позиції розмірності соціуму. У випадку невеликої соціальної групи об'єднуючою платформою дій її суб'єктів стає інтерес, що розділяється всіма учасниками, гармонізація індивідуального і колективного здійснюється автоматично. Коли розглядається суспільство як множинне ціле, спрямованість сукупності різноспрямованих інтересів до єдиної цілі здійснюється структурою більш високого порядку на основі соціальної кооперації.

У економічному трактуванні А. Сміта таке узгодження подане як «невидима рука ринку», Ф. Хайєка – «спонтанний порядок», коли економічна раціональність у вигляді співставлення витрат і зиску укорінилася як норма поведінки. У соціологічному трактуванні соціум – незалежне від індивіда множинне ціле, що набуває своєї цілісності завдяки інституціональному порядку.

Вайзе П. наголошує на тому, що і Homo economicus, і Homo sociologicus є абстракціями, які живуть у рівноважному світі, оскільки перша модель ґрунтується на стабільних перевагах, а друга – на постійній відповідності поведінки людини встановленим соціальним нормам. «Соціальна взаємозалежність виступає для них відповідно лише у формі анонімного впливу ринку або заходів примусу: у якості людей вони не можуть сприймати одне одного» [73, с. 115].

Інституціональна теорія піддала сумніву незмінність природи людини та пов'язала її динаміку із особливостями розвитку людини, організації, суспільства, цивілізації та інститутів. Методологію інституціонального аналізу суб'єктності можна умовно розмежувати на теорії економічної діяльності, господарства та інституціонального розвитку й змін. У межах інституціональної теорії суб'єктний принцип розробляється удосконаленням методологічного індивідуалізму шляхом коригування «захисного поясу» теорії, що показано у попередньому підпункті, та застосуванням принципу холізму.

Методологічний принцип холізму в інституціоналізмі полягає у «поясненні поведінки та інтересів індивідів через характеристики інститутів, які визначають їх взаємодію. Інститути первинні, індивіди вторинні» [274, с. 28]. Реалізація цього принципу в інституціональній економічній теорії передбачає вплив інституцій та інститутів на дії людини як суб'єкта і економіки, і суспільства, єдиної неподільної одиниці системи суспільних відносин.

Визнання спонтанного характеру ринкових відносин в неокласичних теоріях дозволяє абстрагуватись від різноманіття інститутів, які організують діяльність людини. Ринкові правила гри, побудовані на свободі економічної діяльності, державному невтручанні в економіку, повній раціональності та поінформованості, саморегульованості та рівноважності ринку, створюють «кабінетні» передумови для пояснення поведінки людини економічної. Раціональність як «супернорма поведінки» Homo economicus дозволяє обрати оптимальні рішення щодо ефективності використання економічних ресурсів [421, с. 6].

Проте заміна абстрактного поняття вільного ринку на реальні турбулентні господарські відносини, які розвиваються у глобалізованому світі з його полікультурним середовищем, розповсюдженням інформаційно-комунікаційних технологій та багатоукладністю, роблять неможливим такий вибір. З іншої точки зору, використовувані економічні ресурси лише у першому

наближенні виглядають як суто економічні – під час більш пильного погляду вони самі є результатом великого попереднього добору і впливу інтелектуальних, соціокультурних, соціально-правових, організаційних чинників, які за своєю природою є суб'єктивними, отже залежними від вибору людини.

Людина як творець інституціональної структури, соціального конструювання проявляє суб'єктивність, приймаючи антропоморфний (індивід), неантропоморфний (організація) та трансцендентальний (соціум) образ [541, с. 124]. Для інституціональної теорії характерним є чітке виокремлення взаємодій «суб'єкт – суб'єктивних», «суб'єкт – структурних» відносин, та окремо «інститут – структура – суб'єктивних» відносин, на основі чого моделюється діяльність економічного суб'єкта [541, с. 157]. Дослідження інститутів передбачає виявлення всіх взаємозв'язаних умов, що впливають на діяльність економічних суб'єктів. Розгортання активності суб'єкту потребує певних суспільних умов і стає неможливим без соціально-економічних інститутів, що втілюють ці умови, отже цілісність економічної системи проявляється у взаємообумовленості та взаємозв'язку економічних суб'єктів та інститутів [396, с. 275–283].

Дослідження представників інституціональної економічної теорії (В. Уільямсон, Г. Саймон, Р. Хайлбронер, Дж. Гелбрейт, Г. Клейнер, Б. Єрзнкян, О. Іншаков та ін.), яка розташувалася на стику економічної теорії, філософії, історії, права, теж можна віднести до методологічної платформи – людини суспільної. Основним її поняттям є «інститут», під яким розуміють правила, норми, що регулюють, обмежують поведінку людини та створюють умови для її стабільного існування і відтворення; пануючий спосіб мислення, а також стереотипи поведінки, суспільні звички, народні забобони; колективні дії з контролю, звільнення і розширення індивідуальної дії; структуру економічного механізму; словесний символ для кращого позначення групи суспільних звичаїв.

Коренями, що живлять дерево інституціональної теорії, з погляду А. Олійника, стали концепти холізму, властиві старому інституціоналізму, та методологічного індивідуалізму, притаманні неокласичній теорії та розвинені в «економічний імперіалізм» [273, с. 26–27]. Основною моделлю виступає людина інституціональна (*Homo institutus*), особливістю якої є орієнтація на статусність діяльності, залежність від правил, норм та обмежень, зокрема, виконання контрактних зобов'язань. Реалізація правової рівності суб'єктів різних рівнів, формальні та неформальні інститути, відносини агентів та інститутів становлять предмет досліджень інституціоналістів.

Відносини «інститут – структура – суб'єкт» розкриваються в інституціональному аналізі з двох позицій: неоінституціоналізму та еволюційної теорії. Неоінституціоналісти, які стоять на позиції раціональності людської поведінки, вважають, що люди створюють формальні та неформальні правила, які, у свою чергу, структурують взаємовідносини між ними, забезпечуючи обміни та соціальні контракти. Одиницею інституціонального аналізу та діяльності визнається транзакція, у якій відтворюються «суб'єкт – суб'єктні» відносини, людина постає «транзактором», наділений інституціональною компетентністю. Під транзакційною (інституціональною) компетентністю розуміють здібності людини як соціальної істоти засвоювати інститути (розуміти та приймати правила гри), породжувати транзакції та адекватно орієнтуватися в їхньому перебігу [145, с. 29–31].

Еволюційна теорія заперечує раціональну поведінку та відштовхується від неможливості окремого індивіда зробити вибір інститутів, оскільки «у середньому життєвий цикл інституційної матриці перевищує життєвий цикл покоління людей, тому поточні зміни слід розглядати як дію кумулятивного ефекту» [541, с. 158]. В останньому випадку поведінка суб'єкта програмується впливом інститутів та організацій, тому сам принцип суб'єктності як активної, творчої діяльності долається, пригнічується інституціональною структурою.

Іншим поглядом на пошук субстанціональних основ інституціональної теорії є доробок відомого вітчизняного методолога В. Тарасевича, який наголошує на мікроуніверсумній природі інститутів, що проявляється у триєдиній субстанції генів – мемів – унів. Розкриваючи їхній зміст, учений уводить людинорозмірну рушійну силу життєдіяльності як результату синтезу біологічного та суспільного, що породжує людину як індивідуальність, а також мікроуніверсумність у вигляді унів – «першоатомів» людського в людині. [419, с. 76–77].

Спираючись на цивілізаційну парадигму та дослідження соціологічної, психологічної наук, вітчизняні вчені розрізняють людину нецивілізовану (людину природи, людину-варвара) та цивілізовану (людину традиціоналістську, людину економічну та людину культурну). Тобто вводять шестиступінчасту комплексну модель людини, визнаючи найдосконалішим різновидом людини цивілізаційної людину культурну. У її основі лежить самоактуалізований психологічний тип «New Ago», для якого пізнання, творчість, людяність та сумління становлять ядро особистості. Економіка для такої людини створює основу продукування різних людиноцентричних світів – мікро-, мезо- та макроцивілізацій, які формують економічний потенціал та розвиток соціальних утворень. Поряд з цим відзначається наявність у певному суспільстві змішаних типів людської поведінки, що визначає живучість нецивілізованих ринкових відносин [49, с. 158–162].

У методології сучасної посткласичної політичної економії (О. Бузгалін, А. Колганов, В. Межуєв, М. Воєйков та ін.) людина представлена одночасно суб'єктом економічної діяльності, економічних відносин, класових інтересів, соціальної творчості та громадянином, особистістю з особливою культурою [68, с. 38–39]. Творчий марксизм розглядає людину як креатора (Homo creator) [496], основними рисами якого виступають пізнання, творчість, людяність, саморозвиток, рефлексія.

Автори монографії «Економіка знань та інновацій: перспективи Росії» наголошують на людинорозмірних особливостях економіки знань, що формується. До них відносять зростаюче значення компонентів творчої діяльності, саморозвитку людини, що виступає цінністю та стимулом-мотивом. У цільовій функції Homo creator, крім традиційних матеріальних цілей, присутні особистісні цілі творчості та пізнання. Творча діяльність за своєю природою невідчужена, ґрунтується на кооперативних засадах, передбачає технологічні альянси, мережний характер зв'язків, залучення консалтингових послуг. Тобто співпраця в науково-комерційній діяльності стає нагальною необхідністю [496, с. 64–71].

Наведені у табл. 1.7 та 1.8. варіанти інтерпретації методологічних платформ індивідуалістичної та суспільної людини включають як робочі моделі подання людини в економіці, так і концептуальне бачення її місця в економіці. Світ плюралістичний, і в ньому діють як детерміновані, так і стахостичні процеси; останні виникають внаслідок складності системи, тому майбутнє не може бути лінійно виведене із минулого. а наукове уявлення про сучасну господарську систему не може бути виведеним із властивостей якоїсь «клітинки», чи то абстрактна праця чи корисність, розкриті у марксизмі, класичній та неокласичній теорії, чи то статусна приналежність або трансакційна активність інституціоналізму.

Опрацювання виділених концепцій дозволило систематизувати основні ознаки методологічних платформ включення людини в економічні дослідження, що наведено у таблиці 1.9.

Систематизація існуючих концепцій та моделей людини в економіці дозволяє казати про невідповідність їхніх аксіом та аргументів сучасним умовам суспільного відтворення, що пояснюється обмеженістю абстрактного представлення людини як часткової істоти, а не цілісної особистості.

Таблиця 1.9. Концепції людини в еволюційній динаміці економічної теорії

Ознаки суб'єктності	Людина індивідуалістична	Людина суспільна		
		1	2	3
Межі суб'єктності	Сфера економіки	Сфери суспільного виробництва	Простір господарства	Соціально-економічний простір
Обумовленість рішень	Інструментальною раціональністю	Нормами, відповідністю соціально-класовому положенню	Традиціями, цінностями, соціальними статусами, змістовною раціональністю	Формальними та неформальними інститутами, обмеженою (процедурною) раціональністю
Рівень свободи	Повний лібералізм	Визначається розвитком продуктивних сил та виробничих відносин	Визначається господарським порядком	Визначається інституційним середовищем
Координація господарських дій	Невидима рука ринку, «laissez-faire» невтручання держави, ринкова рівновага	Система відносин власності	Розсіяне знання, господарський порядок	Соціальний порядок, суспільний договір, контракти
Форма суб'єктності	Репрезентативний індивід	Усезагальний суб'єкт, втілення класових інтересів	Всезагальний суб'єкт, втілення духовних продуктивних сил	Репрезентативний індивід

Висновок, що випливає з табл. 1.9., полягає в тому, що в результаті різноманітних спроб у теорії економіки так і не склалося цілісного уявлення щодо образу людини у господарському житті, крім того, нові умови та реалії перманентно змінюють саму людину, ускладнюючи її абстрактне представлення.

Проте за умов суспільного розвитку, що ґрунтується на економіці знань, такий методологічний підхід унеможливорює розвиток не лише теорії, але й практики ведення господарства. Тому основним завданням досліджень у цьому напрямку є розробка нової методологічної платформи включення людини в економіку знань.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК СУБ'ЄКТА НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Сучасна парадигма господарського розвитку вибудовується на основі постнекласичної науки, відмітною рисою якої є суб'єктність нової наукової раціональності. Наразі в науці, зокрема й економічній, усе частіше йдеться про антропологічний ренесанс, антропологічний бум як характерну рису сучасності, що пов'язано із тектонічними трансформаціями, які відбулися в планетарному масштабі під впливом революційних змін, названих О. Субетто «Синтетичною Цивілізаційною Революцією» [409], та визначається вченими як початок доби формування нового типу суспільства. В умовах становлення економіки знань зростає роль розвитку потенціалу людини як чинника господарського розвитку та критеріальної ознаки його результатів, що вимагає оновлення теоретичного обґрунтування ролі та місця людини в новій господарській системі. Неадекватність існуючих концепцій людини в економіці та розроблених на їх основі робочих моделей поведінки людини викликала до життя багато публікацій за цією проблемою. Виходячи з актуальності проблеми людини в господарському розвитку, метою даного розділу є систематизація основних концепцій та моделей людини в економічній теорії, що має стати підґрунтям для критичного осмислення та обґрунтування нової концепції людини, адекватної сучасним реаліям соціально-економічного життя.

2.1. Суб'єктні основи господарської діяльності людини в економіці знань

Економіка як одна із багатьох гуманітарних (суспільних) наук, на відміну від природничих, вивчає і досліджує діяльність суб'єктів. Сучасна наука та практика господарювання є відображенням процесів виведення людини у «центр глобальної перспективи», що проявляється у зміщенні акцентів у бік пояснення суспільного розвитку через процеси розвитку людини як його суб'єкту. У зв'язку з цим характеристика людини в сучасному відтворювальному процесі розкривається через діяльнісний підхід, у якому людина виступає суб'єктом, здатним впливати не лише на зовнішній об'єкт, конструювати його сьогоденний стан та майбутню динаміку, а й на внутрішній – свідомість. Пріоритетним постає внутрішнє перетворення людини, розширення потенціалу її розвитку, а похідним, вторинним – перетворювальний вплив людини на об'єкти оточуючого середовища.

Відомі вчені у галузі природничих наук, Ю. Вігнер, Дж. Чу, Дж. Хегелін, включали свідомість у фізичні дослідження, оскільки дійшли висновку про неможливість формулювання фізичних законів, не беручи до уваги свідомість дослідника [261, с. 13–14]. Важливий внесок у дослідження активної ролі свідомості зроблено психологічною школою С. Рубінштейна, у рамках якої зроблено висновок про творчу роль психіки людини у світі. «Людина – кінцева істота – включається у світ, його безкінечне буття як, по-перше, буття, що перетворює реальність, і, по-друге, як таке, що переходить у форму ідеального існування» [315, с. 341].

Семантичний аналіз поняття суб'єкту (лат. *subjectus* – той, що лежить внизу, знаходиться в основі) розкриває його як фундаментальну філософську категорію, що характеризує носія субстанціональних властивостей, які визначають якісні

особливості об'єкта [56, с. 807]. Людина, будучи одночасно суб'єктом та потенціальним ресурсом розвитку, змінює об'єктивні ресурси свого буття, перетворюючи його відповідно до історико-культурного рівня розвитку цивілізації. Суб'єкт діяльності наділений, перш за все, свідомістю, тому форми існування свідомості (культура, знання, воля, досвід, компетентність) розглядаються як його невід'ємна риса. У ній втілюється індивідуальний рівень суспільної свідомості, закладаються спонукальні мотиви до активності, інтереси, цілі. Здійснюючи будь-яку діяльність, людина поводить себе свідомо, продумано, але воля і свідомість формуються та розвиваються у суспільстві, отже і залежать від ціннісних основ соціуму, його архетипу, етосу, колективного габітусу. Тобто через механізм інтеріоризації (фіксації у глибинних пластах свідомості) культурної колективної пам'яті, сформованої історично, здійснюється пристосування до економічних та географічних умов життя, а також їх зміна. Якісними характеристиками суб'єкту виступають самосвідомість, свобода волі, інтуїція, ціннісна орієнтованість, включеність у комунікативні відносини [215, с. 46].

Поняття суб'єкта має різну інтерпретацію у філософсько-історичній традиції та в залежності від галузі знань. Так у класичній філософії це носій дії (той, хто пізнає, мислить або діє), у некласичній – свідомості, пізнавальних здібностей і творчої діяльності, детермінованої соціально-історичним характером практичної діяльності або низкою позараціональних і некогнітивних чинників (ідеології, мови, безсвідомого тощо). Постмодерн проголошує «смерть суб'єкта», характеризуючи його як комбінатора окремих об'єктивних елементів, повністю розчиненого у контексті об'єктивних процесів [56, с. 807–808]. Місце суб'єкта у постмодернізмі займає «безлике поле, що не має форми синтетичної свідомості особистості або суб'єктивної самототожності» [56, с. 758]. Проблема безсуб'єктності поставила більше питань, ніж розв'язала протиріч; у зв'язку з

цим наразі спостерігається повернення до презумпції суб'єкта. Сучасна версія after-postmodernism у фокус дослідницькій аналітиці включає орієнтацію на «воскресіння суб'єкта», центровану навколо феноменів індивідуальності, особистісності [56, с. 757–758].

Спираючись на здобутки представників психологічної школи Л. Виготського, С. Рубінштейна та О. Леонтьєва та інших дослідників, можна відзначити, що діяльність безпосередньо пов'язана із свідомістю, більш того – вони утворюють взаєможивильну систему, яка характеризується єдністю, але не тотожністю свідомості та діяльності. Діяльність регулюється свідомістю, а свідомість проявляється і розвивається в процесі діяльності. Такий діалектичний взаємозв'язок пояснює діяльність як специфічну форму людської активності, надає їй суспільного характеру [229].

Отже, суб'єкт виступає активним свідомим началом життя, яке протиставляє себе зовнішньому світу і своїм власним інструментам. Психологічна структура людини ґрунтується на принципі її системності та взаємообумовленості не лише як суб'єкта діяльності, а й індивіду, особистості, індивідуальності. Кожна з цих характеристик людини набуває змісту при співвіднесенні: так попарно зв'язаними є індивід – особистість, суб'єкт – індивідуальність. Перша діада визначає об'єктивні форми існування людини у часі і просторі, друга – умови її розвитку, тобто джерела енергії та інформації [276]. Узагальнений підхід до суб'єкту у психології подано у праці [298], де визначено такі основоположні його характеристики, як цілеспрямованість, рефлексивність, свобода духу, саморозвиток.

В соціології суб'єкт є виконавцем «соціальної ролі під впливом суспільних санкцій та інтеріоризованих рольових очікувань» [7, с. 46], що відповідає структурно-функціональному підходу, започаткованому Е. Дюкгеймом. Поведінка та свідомість людини, відповідно до нього, детермінується соціальними причинами, які не виводяться з індивідуальної свідомості, а

навпаки – цінності, ролі, норми, вкорінені в соціумі, керують людиною.

Аналіз економічної суб'єктності перш за все слід розпочати із категоріально-понятійного апарата. Необхідно відзначити, що суб'єктність не має чітко вираженого категоріального статусу – вона проявляється у процесі взаємодії людини і оточуючого середовища, визначаючи спосіб та форму буття людини, її позиціонування та форми активності у середовищі.

Суб'єктивність є відношенням людини до часу, простору, її світоглядом, ставленням до людей і речей, вона виникає як відображення особистісного у людини. Суб'єктність – це перенесення життєдайної фізичної, розумової, духовної енергії людини на перетворення природи, творіння культури та власної особистості, у ній одночасно поєднується всезагальне у вигляді сутнісних сил людини та елементарне – сучасний рівень індивідуального людського розвитку. Оскільки «суб'єкт одночасно виступає і джерелом і самою діяльністю, то він є втіленою діяльністю, що й означає – суб'єктність» [378]. Крім цього, суб'єктність проявляється у здатності ставити та коригувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно здійснювати дії та проводити їх рефлексію, тобто співставляти одержані результати і початкові цілі, коригувати їх.

У дослідженні ролі та місця людини як суб'єкта в динаміці господарського розвитку нами використано діяльнісний підхід, що дозволяє системно, цілісно його проаналізувати. Так К. Маркс наголошував на тому, що життєдіяльність людей є процесом виробництва їхнього життя [241, с. 19], Л. Мізес визначав її як сутність існування людини, засіб збереження життя [252, с. 27–29], Е. Муньє під діяльністю розумів втілення людини і безперервне будівництво нею власного життя [255, с. 475], Ю. Осипов – специфічний спосіб людського ставлення до світу, онтологічний зміст існування людини у житті, яке за синонімічним значенням є господарством [279], а В. Базилевич та В. Ільїн відзначають, що «суспільство» виникає в результаті

колективної життєдіяльності людей [31, с. 362], тобто суспільна життєдіяльність є джерелом життя, його розвитку та динаміки. Приєднуючись до соціально-філософських концепцій К. Маркса, С. Булгакова, Ю. Осипова, О. Ахієзера та ін., а також, спираючись на діяльнісний імператив розвитку людства, слід укотре наголосити, що саме людська діяльність виступає первинним джерелом розвитку суспільства.

У методології міждисциплінарного дослідження господарської діяльності принцип суб'єктності має ключове значення. Проте лише у минулому столітті із розвитком гуманістичних напрямків у науці намітилася зміна світоглядної парадигми у бік антропологічного ренесансу. Праці В. Вернадського, С. Булгакова, М. Моїсеєва, А. Печчеї, М. Пригожина, Т. де Шардена та інших учених-гуманістів заклали підвалини «олюднення» науки як інструмента дослідження природи. Керуючись логікою ноосферного розвитку, В. Корняков суб'єктом господарської діяльності визначає розум людини, оскільки будь-яка дія є реалізацією відповідних рішень розуму: саме розум об'єднав людей у соціум та забезпечив його виживання працею [201, с. 35–36].

Розгортання постнекласичного етапу розвитку науки нерозривно пов'язане із пошуком цілісної еволюційної парадигми. Реалії життя довели методологічну неспроможність розрізненого наукового знання вирішити глобальні проблеми сьогоденного та майбутнього буття людства. Проблема цілісності є ключовою в світогляді постнекласичної науки при вирішенні питань розвитку глобального самоорганізованого світу і господарської діяльності людини. Сучасна методологічна культура передбачає, що всі картини буття та моделі не зливаються в єдине полотно, а утворюють складну голографічну модель, у «якій кожен інтервал розгляду претендує на свою, хоч і обмежену, але завершену в собі істину про людину» [215, с. 52]. Більш того, жодне з них не може бути виведене через інше або зведене до іншого. Вітальний, соціальний, культурний,

когнітивний, духовний, екзистенціальний пласти людського буття в принципі не можуть бути зведені до якось одного, наприклад, економічного базису. Завдання науки – знайти концептуальні способи переходу від одного зрізу дійсності до іншого таким чином, щоб не втрачалась системна якість людини як суб'єкта власного та суспільного розвитку. Біологічне, соціальне та духовне начала не виключають одне одного, а навпаки – доповнюють, збагачують, роблять людину живою та цілісною. Вона відтворюється у господарському середовищі одночасно в усіх іпостасях, разом з тим відтворюючи й господарство як системну цілісність.

Беззаперечним є те, що процес життєдіяльності та життєзабезпечення людини здійснюється в природному та соціальному середовищі. Вона є частиною і природного, і соціального середовища, тому її розвиток має базуватися не на еклектичній взаємодії зовнішнього світу, а на гармонійній комплементарності біологічних та соціальних систем та врахуванні закономірностей психологічної динаміки розвитку особистості. Біосоціальність обумовлює емерджентність людського розвитку, тобто появу нової якості, що не може бути зведена до жодної із виділених ознак, а поведінка людини є специфічним поєднанням раціонального й емоційного компонентів.

Подана на рис. 2.1. схема відображає сутнісний взаємозв'язок між екзотеричним та езотеричним змістом господарського розвитку, що дозволяє простежити його суперечності, розриви та тенденції, виявити шляхи їх подолання [320, с. 187].

Так, з позиції екзотеричного, суспільне виробництво забезпечує економічні потреби суспільства та людини як об'єкта суспільного розвитку. З позиції ендотеричного підходу, розвиток передбачає багатогранність проявів людської сутності, яку можна описати умовно, розділивши її функціональні особливості на «біо», «трудо», «соціо» (за [250, с. 63]) та «духо», що

відображають відповідно біологічну, діяльнісну, соціальну та духовну компоненту.

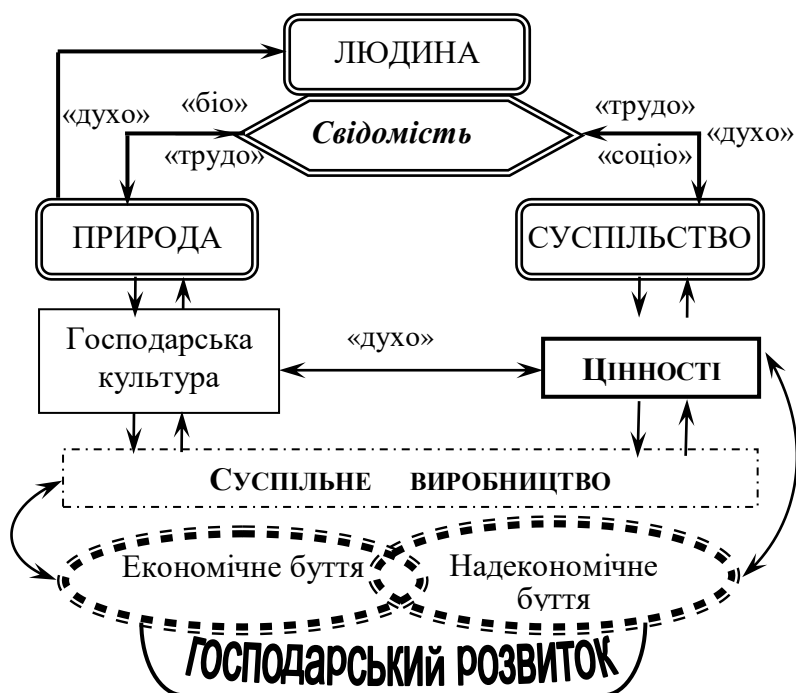

Рис. 2.1. Людина в системі господарського розвитку

Незважаючи на умовність такого поділу, він дає змогу проаналізувати господарський розвиток через глибинні характеристики та потенції людини як одночасно суб'єкта і об'єкта господарського розвитку. Так, виступаючи як частина живої природи – «біо», життєдіяльність людини перш за все підпорядкована закономірностям розвитку біологічних систем (самозбереження, циклічність тощо), внаслідок чого формуються фізіологічні потреби. Компонент «біо» спонукає людину до активного використання перш за все природних ресурсів з метою власного виживання та встановлює нижню межу виробництва, необхідного для досягнення цієї мети.

Проте з-поміж інших суб'єктів живої природи людину вирізняє наявність свідомості, яка дозволяє їй мислити, аналізувати, пізнавати, активно впливати на навколишнє середовище та на власну природу. Свідомість є інформаційним

кодом, комплексом психофізичних властивостей людини чи їх спільнот. Саме ця характеристика людської діяльності визначає тип раціональної поведінки та лежить в основі усіх процесів та взаємодій, які регулюють взаємовідносини у системі «природа – людина – суспільство». Сфера свідомості визначає компоненту «трудо», «соціо» та частково «духо».

Людина з метою забезпечення необхідним виступає як споживач природних благ та як виробник штучних благ. Саме у цьому процесі проявляється субстанція «трудо», яка формується в результаті багатовікового суспільного досвіду, накопиченого соціальною пам'яттю у суспільному середовищі. Як соціальна істота «соціо» – людина, наділена особистісними характеристиками, здатністю до рефлексії, духовністю, яка прагне до саморозвитку, але всі ці риси проявляються лише у соціальному середовищі, у якому відбувається інституціоналізація свідомості, наповнення її ціннісним змістом, що у подальшому відбивається на формуванні функцій та характеристик соціальних суб'єктів. Так завдяки цим характеристикам людина, застосовуючи свої навички, вміння та знання, здійснює виробництво необхідних життєвих благ з використанням живої праці чи на основі використання результатів інтелектуальної праці, матеріалізованих науково-технічних знань: машинних, автоматизованих, інформаційних систем та виробничих і організаційних технологій. Крім того у суспільному середовищі відбувається формування потреб вищого рівня (соціальних, духовних, у самореалізації тощо), задоволення яких є умовою здійснення повноцінного суспільного розвитку.

Динаміка розвитку людини протягом усього періоду її еволюції перш за все визначається біологічними законами природи, які програмують біологічний «код» існування та поведінку людських істот. Соціальне середовище, що виникає як результат об'єднання людей у групи, соціуми з метою мінімізації ризиків, викликаних непередбачуваністю та малопізнаністю природного оточуючого середовища, еволюціонує від стадно-

сімейного далі національно-державного та глобально організованого устрою. Крім «біологічного коду» – генетичної програми, існує «соціальний код» – культурна програма, що спільно з генетичною визначає поведінку людини. Надбіологічний або соціальний код програмується культурою, у результаті чого формується свідомість людини, раціональність її поведінки тощо. Саме культура виступає регулюючою програмною установкою людської життєдіяльності, яка забезпечує відтворення певного типу суспільства. Знання, ідеї, інститути (традиції, звички, норми, правила), вироблені різними галузями культури – наукою, освітою, матеріальним чи духовним виробництвом, релігією, укорінюються в ментально-інституціональній підсистемі функціонування суспільства і через неї виконують регулюючу функцію всіх видів діяльності, поведінки та спілкування людей.

Кожна історична епоха та конкретний соціум виражають себе у системі цінностей, яка виступає глибинним змістом, етосом домінуючої у сучасних умовах національно-державної організації суспільства. Сукупністю всіх матеріальних та нематеріальних цінностей, зокрема економічних, біопсихологічних, соціальних, духовних, етичних, набутих суспільством упродовж його історії, є культура даного соціуму. Суспільні ціннісні орієнтації визначають структуру суспільної свідомості, інтереси індивідів, ієрархію переваг та характер потреб, цільову, мотиваційну програму поведінки, механізми селекції за критерієм значущості тощо.

Система цінностей певного соціуму, або цивілізаційна культура, по-перше, формує господарську культуру, яка визначає ступінь розвитку господарської діяльності, форми науково-технічного впливу на природне середовище, що забезпечують безпосередньо виробництво суспільного продукту, по-друге, впливає на інші фази суспільного виробництва: розподіл, обмін та споживання.

Саме цінності як субстанція суспільних інститутів, які виступають формою регуляції суспільно-економічних відносин, є глибинними силами, що визначають правила обміну, розподілу та споживання, тобто параметри суспільного виробництва. Зміни у господарській культурі, яка виступає способом виробництва, результатом розвитку продуктивних сил, відбиваються на характері виробництва, формах суспільного продукту та динаміці суспільно-економічних відносин, які створюють економічну основу життя людини.

Поряд з цим цінності визначають надекономічне буття людини, яке описується категоріями щастя, задоволеності життям, воно не може бути визначене лише в термінах матеріального добробуту, але безпосередньо впливає на потенції повноцінного відновлення суспільства, його моральний профіль та духовну складову. Отже, крім зовнішнього (езотеричного), очевидного – економічного змісту, існує й внутрішній – ендотеричний зміст, що відображає надекономічне буття людини, її розвиток як суб'єкта суспільних відносин, у яких визначними стають здоров'я людини, її інтелект, духовність, творча праця, соціальні зв'язки. У такий спосіб здійснюється кругообіг та перетворення соціального в економічне та навпаки, у результаті чого формується певний вектор господарського розвитку.

Господарську діяльність людини можна розкрити з точки зору реалізації двох взаємопов'язаних етапів: цілепокладання та цілевиконання. Постановка цілі здійснюється суб'єктом на основі об'єктивних умов, зокрема потреб, та рівня ментальної еволюції особистості, суспільства. Потреби грають важливу роль у господарській діяльності, оскільки на них ґрунтуються мотиви, які, народжуючись у підсвідомості, перетворюються на цілі у свідомості, де відбувається ціннісна рефлексія як відбір відповідності між потребами і потенціалом суб'єкта, цілями і засобами їх досягнення, засобами і моральними імперативами тощо. [295, с. 134–137].

Потреби – вихідна категорія економічної теорії; у її визначенні можна виділити психологічні теорії, що ґрунтуються на концепціях ієрархії потреб Г. Мюррея, А. Маслоу, Д. Маккліланда, К. Альдерфера, інстинктів З. Фрейда, мікро-економічні теорії граничної корисності Г. Госсена, У. Джевонса, Дж. Хікса; соціально-психологічні – Т. Веблена, М. Вебера, концепцію сутнісних потреб В. Броницької [59, с. 122–123] та потреб «життє- і людино-спасіння» Г. Задорожного [154, с. 76–77], а також комплексну теорію потреб Б. Генкіна [98, с. 71]. Масштаб суб'єктності залежить від того, що саме – генетика і фізіологія чи духовність і раціональність людини – визначатиме цілепокладання господарської діяльності. Результати найпесимістичніших оцінок свідчать, що вони співвідносяться як 90 до 10, а найоптимістичних розподіляють їхній вплив рівномірно, тобто 50 на 50 [296, с. 137]. Постнекласична наука стоїть на позиції, відповідно до якої за сучасних умов людство вступає у стан так званої сингулярності, коли зовнішній розвиток призупинився, перейшовши у внутрішній, тобто біологічний розвиток людини досяг свого піку, а основним напрямком став виключно ментальний розвиток [35, с. 38; 397, с. 675–697]. Отже, джерела розвитку криються у свідомості людини, розвиненні її внутрішнього потенціалу, що доводить значущість суб'єктного впливу на процеси цілепокладання.

В обґрунтуванні цієї гіпотези скористаємося комплексною теорією потреб Б. Генкіна, у якій аналіз потреб здійснюється у двох проекціях: з точки зору їх видів (потреби існування та потреби досягнення цілей життя) та у розрізі рівня задоволення (мінімального та базового) [98, с. 70]. Основними висновками цієї теорії можна вважати те, що свідомого, регульованого значення потреби набувають за умови досягнення їх мінімально необхідного рівня для виживання людини, тобто задоволення так званих «потреб існування». Необхідно відзначити, що висновки цієї теорії не суперечать сучасному баченню потреб у постнекласичній науці, яка виходить із цілісного розуміння

Універсуму і господарства та визнання необхідності задоволення «природних потреб існування індивідів, їхніх сімей та особистісного розвитку» [154, с. 77].

У насиченні потреб існування поведінка людини регулюється першим законом Госсена, відповідно до якого зростання рівня неперервного споживання блага характеризується спадною граничною корисністю блага та психофізичним законом Вебера-Фехнера, який твердить, що величина суб'єктивного задоволення пропорційна логарифму інтенсивності його стимулу [98, с. 71]. Така поведінка людини підпорядковувалась психофізичним закономірностям розрядки напруги та лежить в основі інстинктивної активності людини [247, с. 18–20]. Після насичення критично важливого для життя людини рівня потреб існування ієрархія «потреб існування» та «потреб досягнення цілей життя» визначається свідомими, вольовими характеристиками і ціннісними установками суб'єкта, а також впливом групових цінностей. Тобто, забезпечивши мінімальний рівень потреб виживання, суб'єктність цілей нарощується, значення потреб особистісного розвитку, ціннісних страт людської діяльності, її суб'єктної структури збільшується. У міру задоволення потреб «голодної людини» незалежні від свідомості чинники людської діяльності зменшують свій вплив на цілепокладання, а суб'єктні, тобто внутрішньо регульовані сили – нарощують.

Враховуючи те, що господарська діяльність здійснюється суб'єктом, то вона буде мати схожі із активним началом цілісні характеристики, а отже матеріальну, соціальну та духовну природу. Діяльність має внутрішню та зовнішню спрямованість, отже, можна виділити ендоцентричну та екзоцентричну діяльність, які в сукупності утворюють цілісну структуру. Вона передбачає здійснення діяльності у два основні етапи: цілепокладання та цілевиконання, які утворюють суб'єктно-суб'єктну та суб'єктно-об'єктну структури, що зображені на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Конфігурація структури господарської діяльності

Суб'єкт-суб'єктна структура діяльності є історично первинною організаційною формою існування, буття людини у природному середовищі. Людина невід'ємна від спільноти, вона завжди проявляє себе через спільноту та існує у спільноті, у культурі та через культуру. К. Маркс особливо акцентував увагу на всезагальній родовій сутності людини та її діяльності, що відкривається не просто у спільному здійсненні діяльності, а у загальному співіснуванні людини.

Будь-яка діяльність людини здійснюється у соціальному просторі як взаємодія соціальних спільнот та господарських організацій. Цей соціальний простір нібито занурює індивіда у вже сформовану, існуючу диференційовану ринкову, соціальну, інституціональну інфраструктуру, що безпосередньо відбивається на його поведінці. Поведінка людини обумовлюється внутрішніми установками, мотивами, в основі яких є традиційно-культурні ціннісні уявлення, що беруть свій початок в утилітарній (корисливість та зиск), емоційній (релігія, етика

відносин, менталітет) та інтелектуальній (потреба у знаннях, творчому розвитку) сферах. Крім того, важливе значення мають рівень знань, інформованості, інтелектуальної та соціальної зрілості, які обмежені не лише для окремих індивідів, а й для конкретних епох.

Суб'єкт-суб'єктні відносини, формуючись у соціальному середовищі та кристалізуючись через ментальні структури особистості, визначають ціннісний контекст господарської діяльності. Враховуючи це, «економіка є феноменом, який має не тільки соціальну сутність, але й духовну» [87].

Множинність вживань поняття «цінність» робить його розпливчастим: від «носія істини Духу» до ціни повсякденного блага. Ж. Бодрійяр у праці [53] відзначає еволюцію ціннісних основ, що здійснюється в діахронічній зміні початкової стадії, коли домінують повсякденні, побутові цінності, на ринкову, коли цінності виступають засобом обміну, та далі на структурну, коли з'являється цінність-символ (симулякр). За такою схемою відбувалося становлення суб'єкт-суб'єктних відносин суспільства споживання, орієнтованого на максимальне задоволення потреб.

Вишлецов Г. трактує цінності як регулятор межі діяльності, яка не порушує закономірності коеволюції (гармонії), поріг допустимого впливу економіки на природу, моральні принципи соціальної взаємодії, що забезпечують психофізичне та соціальне здоров'я суспільства. З метою подолання обмеженості як утилітарної, так і абстрактної теорії цінностей учений висуває теорію ціннісних відносин, у якій основними властивостями цінностей є добровільний вибір цінностей відповідно до душевних устремлінь, здатність об'єднувати, а не відчужувати людей одне від одного, не відокремленість від суб'єкта, внутрішня притаманність людським стосункам. У якості суб'єктів ціннісних відносин визнаються Природа, Бог, соціум та індивід [86].

Ми приєднуємося до позиції визначення універсальної цінності, означеної А. Пригожиним: «Цінності є граничними

життєвими орієнтирами, за якими ми вибудовуємо свою поведінку, відносини із людьми, кар'єру, ставимо собі цілі та обмеження», «...це уявлення про належне, про краще, про найважливіше, заради чого слід працювати, жертвувати час, сили тощо...» [295, с. 116]. М. Лосський підкреслює у цінностях всеохоплюючий характер, їх усепроникненість: «Цінність є дещо всепроникаюче, те, що визначає сенс і всього світу в цілому, і кожної особистості, і кожної події, і кожного вчинку» [234]. Таким чином, цінність слід розглядати як глибинну рису, притаманну особистості, у якій сфокусовано оціночне ставлення до будь-якого явища чи процесу. М. Каз в аналізі трудової діяльності не пов'язує цінності безпосередньо із потребами – він надає їм особливого статусу, у якому фокусуються різні сторони особистості та на основі якої формуються мотиви [173, с. 94]. Отже, слід виділити подвійну роль цінностей, по-перше, як життєвого орієнтиру (дороговказу) і, по-друге, як сили, яка спрямовує енергію, активність людини до досягнення обраної цілі.

У науковій літературі класифікації цінностей представлені достатньо широко, узагальнюючи основні з них, слід виділити наступні: вищого та нижчого порядку; органічні, набуті та обрані; матеріальні – нематеріальні; антропологічні, соціоцентричні, богоцентричні; цінності порядку, розвитку, відносин, добробуту, соціальні [295, с. 115–118]; термінальні та інструментальні; домінантні, варіантні, девіантні; матеріальні, духовні, споживчі (функціональні, соціальні, емоціональні, епістемічні, умовні [372]) та інші.

Для нашого дослідження пропонуємо у поняття цінностей-цілей вкласти зміст базисних органічних цінностей та трактувати їх як цінності, пов'язані із основними життєвоорієнтованими смислами діяльності особистості. До них слід віднести загальнокультурні універсалії: життя, гармонію (між особистим і суспільним; матеріальним і духовним; поточним та перспективним розвитком), свободу, любов, щастя, само-

актуалізацію. Загальнокультурні універсалії за своїм функціональним змістом відображають основні потреби людини, обумовлені її триєдиною природою, тобто біосоціодуховністю, вони становлять підґрунтя фундаментальних цінностей-цілей.

Базисні органічні цінності не можуть бути половинчастими: вони завжди відображають процес, напрямок руху, тому вони невловимі, нескінченні. Безумовно, поступово наповнення та ранжування їх значущості для людини змінюється як під впливом цивілізаційної динаміки, так і особистісної еволюції, проте актуальність цінностей вищого порядку залишається завжди. У цілому цінності-цілі мають більше ідеальний, ніж суто матеріальний характер, саме тому у лоні цілепокладання закладаються духовні, морально-етичні, соціонормативні принципи здійснення цілевиконання.

В основі господарського розвитку як динамічної категорії господарської діяльності лежить ціннісний вибір, здійснюваний людиною як суб'єктом такого розвитку. Ціннісний вибір полягає у тому, що на етапі цілепокладання суб'єкт діяльності робить подвійний вибір: цінностей-цілей, тобто авангардних цілей, які розчиняються в ідеальних цінностях, та цілей-засобів, які сприяють інструментальній реалізації цілі, тому завжди є обмеженими.

Функція цілепокладання для суб'єкта виступає системоутворюючою, на основі якої в подальшому можливо моделювати господарську поведінку, орієнтовану на максимізацію результатів діяльності та досягнення ділового успіху (людина економічна); статусність у соціальному середовищі (людина соціальна); підкореність традиціям, нормам (людина інституціональна).

Людина як суб'єкт діяльності здатна її здійснювати завдяки накопиченим духовно-творчим цінностям та вітальним ресурсам, що становлять основу людського потенціалу, тобто сукупності знань, вмінь, навичок, творчих устремлінь, прагнень до духовного та фізичного самовдосконалення тощо. Реалізація

людського потенціалу здійснюється не лише на ринку праці, де формується ціна активного людського капіталу, що виступає його формою, але й у сімейному господарстві, у соціальному середовищі.

Особливістю духовно-творчого потенціалу суб'єкта господарської діяльності є його динамічність та пластичність. Духовно-творчі цінності становлять підґрунтя формування, вибору авангардних цілей та цілей-засобів, які в сукупності утворюють господарську діяльність.

У відомій праці про людську діяльність Л. фон Мізес зазначав: «Люди цілеспрямовано прагнуть досягнення конкретних, обраних ними цілей. Ніякі розмови про ірраціональність, неосягнену глибину людської душі, спонтанність життєвих явищ, автоматизм, рефлексії і тропізм не можуть вважати обґрунтованим твердження, що людина використовує свій розум для здійснення своїх бажань і устремлінь» [252, с. 75]. Проте предметом праксеології визначав засоби досягнення цілей, а не самі цілі, які формально зведені до ідей евідемонізму та гедонізму. «Мотивом людської діяльності, – писав учений, – завжди слугує неспокій, а її мета завжди полягає у пом'якшенні, наскільки це можливо, цього неспокою, щоб заставити діючу людину відчувати себе щасливішою» [252, с. 21].

На нашу думку, ігнорування множинності цілепокладання як вибору, і цінностей-цілей, і цілей-засобів – одна із причин кризи беззуб'єктності. Вибір покладається на людину, яка обирає засоби виживання/розвитку, виходячи із сформованої під впливом екзогенних (ідеологія, мораль, право, патерн) та ендогенних (переконавання, переваги) чинників системи цінностей особистості. Так людина може прагнути до здобуття кращої освіти, щоб підвищити рівень матеріального добробуту та соціальний статус, або до незаконних, злочинних способів одержання грошей та кримінального авторитету. Отже, глибинною основою вибору виступають цінності особистості;

питання впливу на цей процес індивідуальних і суспільних чинників розглянемо в наступних розділах.

Духовно-творчі цінності на рис. 1.2. виділені в окрему групу, оскільки вони – з'єднувальна ланка перетворення цінностей-цілей у цілі-засоби, суб'єктної та об'єктної структури діяльності. З одного боку, вони – цільові цінності особистості, а з іншого – її внутрішній потенціал, який формує множину інструментальних цінностей, що реалізуються у життєдіяльності. Така подвійна роль духовно-творчих цінностей має важливе значення для подальшого розкриття діяльності на етапі цілевиконання.

У розірваній картині життя, яке підпорядковане потребам виживання, ціннісний вибір залежить від сфери людської діяльності, у якій він здійснюється, тому економічні цінності можуть не відповідати моральним, теологічним, соціальним цінностям. Проте не лише суто економічні цінності (власність, вартість, корисність, доход, ціна) впливають на «суб'єкт-суб'єктні» відносини – скоріше якість культурного середовища, у якому вони розгортаються, визначає ранжування цінностей та місце економічних у системі загальних цінностей. У цілому ціннісна проблематика є найскладнішою не лише у її трактуванні, але й у її розумінні. Це пов'язано із тим, що, з одного боку, цінності належать до базових життєвоорієнтованих смислів діяльності та поведінки людини, отже є відображенням індивідуальної свідомості, а з іншого – вони відтворюють домінантні орієнтації масової свідомості, бо є проявом певної культури, цивілізації. Більше того – і в першому, і в другому випадку вони характеризуються змінюваністю позицій, отже, у різних випадках можуть мати прямо протилежний значеннєвий зміст.

Цінності особистості визначають напрямки активності у різних сферах господарської діяльності та у розподілі вільного часу. Спокій та приборкання матеріальних потреб, спрямування вивільненого часу на духовне самовдосконалення чи навпаки – нарощення тілесних потреб та бажань, економічної активності

визначатимуть сенс життя, що полягає, за висловленням Г. Спенсера, у тому, що люди живуть, щоб працювати, а не працюють, щоб жити (цит. за [98, с. 43]). Активність людини у господарстві визначатиметься або розрядкою напруги незадоволених потреб, або конструктивною активністю реалізації особистісного потенціалу.

На рис. 1.2. другий етап господарської діяльності пов'язаний із цілевиконанням, тобто перетворенням цінностей-цілей у результат за посередництва впливу цілей-засобів на предмет діяльності. Цілі-засоби належать одночасно до суб'єктної та об'єктної структури діяльності. Суб'єктний принцип цілевиконання спирається на реалізацію «суб'єкт-об'єктних» взаємодій, актуалізованих цінностями-цілями людини, та проявляється у створенні засобів та здійсненні дій, операцій над предметом. «Оскільки діяльність універсальна, то функціями її предметів можуть виступати не лише фрагменти природи, перетворені на практиці, але й люди, «властивості» яких змінюються при включенні у різні соціальні підсистеми, а також самі підсистеми, що взаємодіють у межах суспільства як єдиного організму» [397, с. 30–31]. Тобто до предметів діяльності можна віднести природні – безпосередньо предмети природи, свідомість людини та культурні артефакти, тобто усі види результатів попередньої діяльності людини, предмети її творіння, будьто штучні матеріали, художньо освоєна дійсність, соціально-психологічні та економічні інститути. Проблема інституціонального творення потребує докладного аналізу та буде розглянута у наступних підрозділах.

У цілевиконанні відбувається об'єктивація впливу суб'єкта, формування засобів діяльності як результату докладання зусиль чистої людської енергії, спрямованої на зовнішній об'єкт або власну природу (виробництво «самого себе» за А. Гальчинським [88, с. 9]), а також перетвореної форми енергії, інформації, втіленої у щось зовнішнє щодо суб'єкта – їх об'єктивованої форми (у знаряддя праці, знак, технологію), на шляху до

досягнення цінностей-цілей. Іншими словами, ідеальне (цінності) перетворюється у матеріальне (засоби), які повинні призвести до досягнення ідеальної цінності-цілі. Тобто в описаній абстрактній моделі діяльності цілі-засоби є проміжними для досягнення кінцевих, дійсно ціннісних цілей. При виробництві ідеальні конструкції суб'єкта втілюються у матеріальному вигляді, тоді як при споживанні матеріальні конструкти перетворюються на ідеальні, соціальні конструкти. За логікою політичної економії, процес об'єктивації реалізується завдяки розвитку виробництва, актуалізованого потребами (ідеями), у якому здійснюється уречевлення, а задоволення потреб у сфері споживання призводить до їх розречевлення (ідеалізації).

Фіксація форми у свідомості людини з подальшою можливістю її відтворення становить сутнісну ознаку культури (лат. *cultura*), яка в дослівному перекладі означає оброблення, відтворення, поклоніння, виховання, розвиток [263, с. 453]. В абстрактному представленні первинного об'єктивовано-зовнішнього вигляду цілі-засоби набувають у матеріальних, інформаційних та інституційних формах об'єктів. По-перше, – матеріальних: інструментів, знарядь діяльності, способів, технологій, які впливають на природно-фізичне середовище та становлять основу творення фізично-штучного світу артефактів; по-друге, – знаків як засобів обміну інформацією, які впливають на природно-психічний стан людської особистості та утворюють духовно-культурне середовище [103, с. 91]; по-третє – нематеріальних форм регулювання поведінки людини: ідеалів (релігійних, політичних, естетичних тощо), традицій, формальних і неформальних норм та правил, створюючи інституційне середовище діяльності. Будь-яка річ, знак, норма поведінки, створені людиною, пов'язані із культурною фіксацією та рефлексією. Знаряддя і знаки як результати діяльності опосередковують «суб'єкт-суб'єктну» взаємодію та являють собою інструменти рефлексії [103, с. 93–94], на нашу думку, до них належать й інститути. У даному випадку рефлексія (лат.

reflexio) розглядається як загальнопізнавальний процес, що дослівно означає «повернення назад, відображення» [263, с. 700].

Спираючись на оригінальне поняття рефлексії, можемо сказати, що рефлексивність цілей-засобів означає, що вони у процесі творіння господарства (або культури у широкому значенні слова) здійснюють обернений рух від цінностей до засобів, у результаті засоби перетворюються у самоціль. За сучасних умов цей процес проявляється у нарощенні процесів відчуження, фетишизації товарів та грошей.

Світ перетворених форм «створює ілюзію того, що економіка – це «взаємодія» між товарами, грошима, капіталами, що саме вони, а не людина – господарі й творці багатства. Й найголовніше те, що ця ілюзія – реальна. У світі відчуження відносини між людьми побудовані таким чином, що вироблені ними речі та створені артефакти – гроші, капітали, держава – панують над людиною, підкорюючи собі її інтереси і поведінку» [67, с. 9].

Виходячи із принципу суб'єктності діяльності, серед засобів-цілей можна умовно виділити внутрішні та зовнішні, розширення яких може сприяти досягненню цінностей-цілей. До внутрішніх слід віднести людські (особистісні) засоби: здоров'я, розум, інтелект, освіченість, компетентність, здібності до праці та підприємництва, творчий потенціал, духовність, комунікативність, організованість, асертивність, інновативність людини. До зовнішніх –: природно-фізичні (екологічно чисте довкілля, природно-географічні умови, час), матеріально-економічні (добробут, дохід, матеріальні блага тощо), економіко-технологічні (форми організації господарства, поділ праці, співробітництво, кооперація, автоматизація праці тощо), соціально-культурні (традиції, освіта, навчання, виховання, етика), інституціональні (власність, влада, ступінь втручання держави, інвестиційний клімат тощо), інформаційно-когнітивні (рівень знань, інформаційної свободи тощо) умови життя і праці.

Суб'єкт здійснює вибір на основі знань та можливостей, що в методологічному плані описуються категоріями раціональності

та свободи. В неокласичній економічній теорії вибір традиційно розглядається як визначення найкращого із альтернативних варіантів (принципу оптимальності), він ґрунтується на раціональності, критерієм якої є максимізація функції корисності. Цілеспрямованість суб'єкта підпорядковується корисності, потребам, перевагам, які задовільняються за рахунок насичення матеріальними, зовнішніми відносно людини благами. Внутрішні джерела приборкання потреб або їх насичення через духовний, соціальний компонент виноситься за дужки.

Особливістю суб'єкта є те, що в процесі господарської діяльності він здатний як розкривати та розвивати внутрішні, так і змінювати зовнішні засоби забезпечення життя. Проте напрямок змін, тобто у позитивний чи негативний бік, буде залежати від аксіологічної складової господарської діяльності та вибору вектору господарського розвитку. За умов сучасного розуміння процесу господарського розвитку виникає необхідність вирішення двох класів завдань: максимізації «цінностей розвитку» та оптимізації «засобів досягнення ціннісних цілей» [154, с. 77].

Функціональний аналіз економічної корисності здійснюється за певних передумов поведінки людини, які дозволяють застосовувати математичний інструментарій для її оцінки та передбачення. До них належать позиції, які спрощують реальність на стільки, на скільки можливо перевести на мову цифр основні характеристики економічної діяльності. Саме тому модель людини в економічній теорії має таке важливе значення для розгортання логіки дослідження. Найгострішою теоретичною проблемою можна назвати неадекватність передумов мікроекономічного аналізу для цілей макроекономічного. Сутність кейнсіанської революції полягала, зокрема, в тому, що вперше наголошувалось на емерджентності взаємозв'язків, які виникають на макроекономічному рівні. Їхня наявність вимагала коригування робочої моделі людини, що було здійснено у кейнсіанстві та посткейнсіанстві.

Саймон Г. наголошує на тому, що простий принцип максимізації корисності не може бути застосований у ситуації, коли оптимальні рішення залежать від непередбачуваності очікувань чи опортуністичної поведінки інших суб'єктів, особливо в умовах інформаційної перевантаженості, коли основні характеристики суб'єкта прийняття рішення – його інтелект та увага – виступають обмеженими ресурсами процедури вибору. Акцентування на результатах вибору, що є характерним для теорії споживчого вибору, відсуває на другий план проблему раціональної процедури вибору. Сучасними інформаційно-аналітичними засобами розв'язати цю теоретичну проблему неможливо навіть замінивши передумову повної раціональності на обмежену раціональність, а також використавши методи теорії ігор та підхід Неймана-Моргенштейна, що поєднує теорію корисності та теорію ймовірності [371, с. 26–31].

Теорії економіки добробуту своїм завданням ставлять теж пошук умов економічного оптимуму. Суспільний добробут у трактуванні кардиналістського напрямку визначається як сума індивідуальних корисностей споживачів, що одержало назву «арифметика щастя». Розвиток нової економіки добробуту, яка ґрунтується на порядковій концепції корисності, заперечив властивість адитивності корисності. Основним поняттям цієї концепції є панування споживача, індивідуальні переваги якого включаються в раціональний критерій визначення оптимуму, за який приймається критерій-Парето. Він передбачає встановлення оптимуму за умови, коли перерозподіл продукції (затрат) в економіці не може збільшити корисність одних споживачів, не зменшивши при цьому корисність інших.

Інтрилігатор М. зазначає, що існує «нескінченно багато можливих оптимальних за Парето ситуацій. Навіть якщо всі не оптимальні за Парето ситуації будуть виключені, все ж виникає проблема вибору серед тих, що залишились, однієї ситуації – оптимальної за Парето. Цей кінцевий вибір є у більшому ступені

задачею соціальною, політичною та етичною, ніж економічною» [166, с. 286].

З іншої точки зору, індивідуальні переваги споживача ніколи не можуть бути узгоджені на макрорівні, оскільки, відповідно до теореми Ерроу, у загальному випадку не існує послідовного способу одержання соціальної структури із системи індивідуальних переваг, яка б не була або диктаторською, або вплив індивідуальних переваг нівелювався. «Для розумної соціальної структури повинна існувати певна система індивідуальних переваг, – зазначає М. Інтрілігатор, – тобто така, яка, можливо, пов'язана із подальшим «виживанням» суспільства» [166, с. 286]. Неможливо не погодитись із такою думкою, особливо враховуючи обмежений потенціал впливу економічних чинників на формування індивідуальних переваг у питаннях, не пов'язаних безпосередньо із забезпеченістю людини матеріальними благами, особливо за умов екологічної небезпеки, інформаційної асиметрії.

Рівень інтелектуально-духовного розвитку суб'єкта лежить в основі постановки цінностей-цілей та одночасно становить зміст суб'єкт-суб'єктних відносин, на яких ґрунтується суб'єктний принцип цілепокладання та цілевиконання. Суб'єктний принцип цілепокладання означає, що суб'єкт наділений здатністю до мислетворіння та рефлексії, тобто «самооцінки дії, ціннісного її осмислення, перетворення думки на об'єкт мислення» [268, с. 700], що проявляється у єдності онтологічного та аксіологічного у своєму існуванні.

Завдяки рефлексії цінності перетворюються на цілі, ідеальне, ціннісне, створене у свідомості, уяві людини перетворюється на ціль. Далі людина обирає способи її досягнення, тобто обираються та створюються цілі-засоби, за допомогою яких досягається результат діяльності. У цілому цінності-цілі закладаються та формуються на екзистенціальному, духовному рівні розвитку людини та належать до суб'єктної структури діяльності, у процесі реалізації якої вони набувають

загальновизнаного значення, перетворюються на ідеали, ідеологеми, норми поведінки. Важливість ментального аспекту «суб'єкт-суб'єктних» відносин полягає у тому, що матеріальна (об'єктна) складова людського життя обумовлюється ціннісно-духовною, саме тому «соціальна бідність викликає матеріальну, а не навпаки» [297, с. 127].

Аналіз суб'єкта, на думку М. Фуко, по суті є аналізом умов, за яких можливе виконання певним індивідом функцій суб'єкта. Особливо важливим у цьому аналізі стає уточнення поля суб'єктності, тобто суб'єктом чого індивід являється: дискурсу, бажання, економічного процесу тощо [454, с. 137–152]. Виходячи з позиції М. Фуко, поле суб'єктності буде визначати координати аналізу самого суб'єкта та межі розповсюдження його впливу: обмежено-економічні, відповідно до економцентричної парадигми, або господарсько-цілісні.

Ортодоксальна економічна теорія робить акцент лише на одній стороні людської діяльності – на практичній діяльності або на цілевиконанні, виносячи за дужки процес цілепокладання шляхом прийняття єдиної екзогенно заданої цілі економічного суб'єкта – прагнення до матеріального (грошового) багатства або економічної влади.

Спосіб цілевиконання можна перекласти на цілком матеріальні об'єкти – машини, автоматизовані, роботизовані, комп'ютеризовані системи, які потребують лише обмеженої, мінімальної участі людини у їх застосуванні та управлінні. Заміна живої праці на уречевлену характеризує процеси суспільного виробництва останніх трьох століть, вона досягла свого піку у ХХІ столітті, вивільнивши час від рутинної праці та наділивши людину небувалим раніше впливом на оточуюче середовище, а також поставивши знову проблему виживання людства на перше місце. У процесі вивільнення людини із матеріальної залежності, тобто задоволення її первинних потреб, виявився самообмежуючий характер економічного зростання, що підсилило значення загальнокультурних універсалій. Здоров'я,

щастя, душевну гармонію, екологічно чисте повітря на гроші не обміняєш. Тому перебіг та результати господарського розвитку доводять значущість аксіологічної складової діяльності людини як суб'єкта і економіки, і суспільства.

У межах економцентричної парадигми розвиток людини як суб'єкта економічної діяльності розглядається переважно з точки зору використання суспільством знань, умінь, навичок, досвіду для перетворення об'єктів зовнішнього світу, виносячи за дужки внутрішній світ самого носія активної енергії. Такий підхід є обґрунтованим з позиції раціоналізації науки та світогляду; в результаті діяльність людини стала мати чітку спрямованість назовні – у природу в якості трансформаційної активності, у пошук ефективних інститутів ринку шляхом трансакційної активності, у соціум – вибудовування відносин через статусну активність тощо.

Поступове витіснення із економічної науки світоглядної позиції, совісті та віри людини, яка приймає рішення, перетворило її на «раціонального максимізатора», метою життя якого є споживання матеріальних благ. Проте будь-яка діяльність людини (й економічна в тому числі) має ціннісно-цільове підґрунтя. І не дарма в первинному змісті економічна наука належала до етичних теорій, так званих *moral sciences* [175, с. 49]. Підтвердженням тому є позиція, відповідно до якої культуру або дух людини не можна звести ні до біологічного, ні до соціального рівнів, їхній зміст розкривається у творчій активності.

Цілісне уявлення про життєдіяльність дозволяє сформулювати універсальну теорію екуніки, запропонована В. Тарасевичем, яка ґрунтується на включенні творчої складової у теорію людської діяльності та діяльнісного підходу в цілому для дослідження процесів саморозвитку та самоорганізації природи, суспільства і людини, зокрема інституціональної складової універсальної еволюції [421, с. 8].

Фундатор філософії господарства С. Булгаков вважав господарським будь-який процес вольового втручання суб'єкта в

об'єктивну реальність, незалежно від того, тисне він на її речовий субстрат чи пізнає, змінює зовнішню предметність або власні свідомість і тіло [70, с. 37]. «Суб'єкт є функцією і субстанціональною формою господарства, а господарство – уречевленою волею суб'єкта» [489, с. 31]. Тобто онтологічні, когнітивні та праксеологічні якості суб'єкта, проектуючись на об'єкт, у своїй єдності утворюють діяльність. Діяльність як сфера впливу суб'єкта на об'єкт, виявлення волі суб'єкту здійснюється у просторі господарства. Тому існує тісний зв'язок між типом господарства, способом та джерелами його розвитку, а також роллю і місцем людини в цих процесах.

Іншим визначальним моментом у трактуванні суб'єкта діяльності є те, що в процесі навіть індивідуальної діяльності проявляється її суспільний характер, який визначається конкретно-історичними та соціальними умовами, що й обумовлює перетворення актів індивідуальної діяльності у суспільну. Людина, що знаходиться в центрі відтворювального процесу, виступає суб'єктом цієї діяльності у різних сферах (ринковій та неринковій) та на різних рівнях (індивідуальне та суспільне відтворення): сім'я, фірма, ринок, держава, цивілізація. Загальним для них є те, що людина у цих сферах виступає у різних ролях суб'єктом відносин: у сім'ї, у виробничій організації, ринкових та інших суспільних відносинах локального чи глобального рівня.

2.2. Холістичний персоналізм як методологічна основа дослідження людини в господарському розвитку

Людство ввійшло у XXI століття у стані цивілізаційної трансформації у напрямі формування суспільства, обрії якого лише замарили на горизонті, тому наука ще не визначилась із термінологією майбутнього укладу життя: його називають «постіндустріальним», «постекономічним», «інформаційним»,

«наносупільством», «мережним», «знаннєвим» тощо. Підбивши підсумок більшості існуючих трактувань суспільства, що формується, можна виділити наступні його змістовні ознаки: основним чинником створення благ виступають людські знання, використовувані у виробництві завдяки перетворенню науки у реальну продуктивну силу; виробничий процес має інноваційний характер, його техніко-технологічним базисом стають автоматизовані системи, наукоємні та інформаційноємні технології, що проникають в усі сфери суспільного життя; економічне відтворення набуває глобального характеру; матеріалізована в живій та неживій природі інформація, а також ідеальна інформація у формі людських знань, творчості стає найважливішим предметом діяльності людини; домінантою суспільного розвитку визнається людський потенціал, а матеріально-речовий виступає лише його умовою; відбувається радикальний зсув акцентів у соціальній структурі суспільства, де феномен власності на матеріальні засоби виробництва втрачає свою критеріальну фундаментальність та заміщується інтелектуальною власністю; домінуючим видом капіталу, на основі якого забезпечується не тільки духовне, а й матеріальне багатство, стає нематеріальний капітал, сконцентрований у знаннях, культурі, здібностях, здоров'ї людини, означений у науковій літературі термінами «людський», «інтелектуальний», «соціальний» капітал; в організаційному дизайні економічних структур переважають мережні структури. Аналіз наведених ознак дозволяє віддати перевагу трактуванню нового суспільства як суспільства знань, у центрі якого знаходиться розвиток людини як ядро конгітивізації господарської діяльності, тобто зростає роль не лише знань, науки, інтелектуальної власності, а й культури і суспільної свідомості.

Зміна змісту праці із репродуктивної, характерної для індустріальної, ресурснозалежної економіки, на творчу працю, що домінує у знаннєвій економіці, – основна тенденція нових соціальних відносин, які безпосередньо визначають роль і місце

людини у новій економіці. Саме людина виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність завжди спрямована всередину суб'єкта, вона передбачає зміну, перетворення внутрішнього світу людини. При цьому матеріальний прогрес, зрозуміло, залишається необхідною умовою формування нового господарського порядку, проте новою сутнісною умовою є зміна ціннісних орієнтирів людини. Формується ситуація, у якій прагнення самовираження постає пріоритетним щодо товарозабезпечення, у результаті цільовою спрямованістю особистості стає розвиток і вдосконалення її внутрішнього потенціалу.

В умовах господарського розвитку, адекватного новій економіці, особливого значення набувають якісні характеристики не лише людини-працівника (такі, як компетентність, тобто знання, навички, досвід, кваліфікація, здатність до неперервної освіти, самоосвіти, інтелект, інновативність, креативність), але й людини-особистості – порядність, чесність, відповідальність, комунікабельність, довіра, колективізм, здатність до співробітництва тощо. Розвиток людини-особистості та людини-працівника перебувають у нерозривному зв'язку із визначеною культурою та цивілізацією. Формування вказаних рис людини як суб'єкта соціально-економічних відносин здійснюється у царині таких взаємопов'язаних сфер суспільного відтворення: гентильно-екологічного, де відбувається біологічне відтворення життя людини у природному середовищі, матеріального, тобто економічного відтворення, що забезпечує виробництво засобів до життя, та соціально-духовного – виробництва соціалізованої (свідомої) людини через суспільні інститути права, сім'ї, освіти, науки та культури [321].

Сучасна методологія економічної теорії ввїбрала у себе різнобарвну палітру філософського осмислення та природничо-інструментального підходу щодо бачення суб'єкта господарського розвитку. Клубок невирішених методологічних

суперечностей та практичних проблем вимагає нової методології, яка б відповідала методологічній конструкції «економіка для людини», а не «людина в економіці» [89, с. 34]. Концепція людини в економіці відповідала методологічним позиціям трудової теорії вартості А. Сміта, К. Маркса, політекономії Дж. С. Мілля, А. Маршалла, економіс П. Самуельсона. Розмежування об'єкта та суб'єкта індустріальної економіки ґрунтувалося на співвідношенні «матеріальне багатство – мета, людина – засіб його досягнення». Відповідно господарський розвиток підпорядковується структурам матеріально-грошового капіталу, який виступає основною формою багатства суспільства [89, с. 30–34]. Ідея базису і надбудови К. Маркса, підкріплена переможною ходою промислової революції, сприяла домінуванню економцентризму, тобто висуванню економіки у центр суспільного розвитку та узалежненню від неї «культури, релігії та мистецтва» [427, с. 558].

Методологія «економіки в людині» (Л. Гребнева, А. Гальчинського) [89], «економіки людини» (В. Марцинкевича, І. Соболевої) [244], «економіки для людини» (О. Бузгаліна) [68], «економіки з людським обличчям» (К. Флекснер) [449], гуманістичної економіки (А. Печчеї) [291] лише формується, але вже зараз є зрозумілим те, що революційне багатство сучасного суспільства криється у багатстві людської особистості, отже, розвиток економіки підпорядкований розвитку людини. У такій економіці «засоби і мета розвитку взаємно поглинаються: виступаючи як безпосередній носій інформації та знань, як основний виробничий ресурс та провідна форма багатства, людина реалізує себе не лише як суб'єкт, а й як безпосередній об'єкт виробничого процесу» [89, с. 36].

Такий поворотний пункт у господарській діяльності вимагає оновлення методології дослідження ролі людини у зароджуваній економіці знань. Мова йде про процес олюднення економічної теорії, відродження її гуманістичних начал, започаткованих класиками економічної думки та розвинутих у працях учених-

гуманістів ХХ століття. На наш погляд, для вибудовування концепції системної взаємозалежності розвитку людини і господарського розвитку в умовах становлення економіки знань необхідно здійснити не лише горизонтальний синтез у рамках економтеоретичних концепцій людини економічної та людини суспільної, але й вертикальний – у вигляді взаємозбагачувального синтезу міждисциплінарних підходів до аналізу суб'єкта розвитку, об'єднуючи зусилля вчених та методологію сучасної економічної теорії, зокрема інституціональної течії, економічної соціології, економічної психології, соціальної екології, антропологічної філософії, філософії господарства. Точкою відліку такого синтезу може стати діяльнісний підхід, що дозволяє простежити не лише анатомію, але й генетику взаємозв'язку людини і економіки знань.

Виходячи із сучасного розуміння господарського розвитку, наведеного у розділі 1, та умов становлення глобальної економіки знань, зростає взаємообумовленість розвитку людини, суспільства та економіки, яка полягає у холістичних (цілісних) зв'язках індивідуального і соціального, соціального і духовного, об'єкта і суб'єкта. Творчість із елітарної діяльності у сфері культури перетворюється на необхідну умову господарської діяльності зі створення можливостей розвитку особистості та суспільства. Творча активність обумовлюється не економічною необхідністю чи раціональністю, а конструктивною напруженістю, іманентною креативною властивістю природи людини. Принцип персоналізму абсолютує творчу активність, яка пробуджена із потенційної потреби-здатності людини до розвитку, тобто творіння нового буття і свідомості. Людина у цій методологічній конструкції виступає найменшою неподільністю світу, у якій виявляється причинна цілісність світу, що визначається морфологічним полем її духовно-творчої активності, у якості якого виступає персональний габітус.

Концепція персоналізму бере свої витoki із християнської філософії, відповідно до якої особистість та її духовні цінності

визнаються найвищим смислом цивілізації. Найяскравішими представниками цієї гілки філософської думки є стародавні філософи-гуманісти: Сократ, Августин, Платон, також Г. В. Лейбніц, І. Кант, Ж.Ж. Руссо, Ф. Шлейермахер, М. Шелер, Н. Бердяєв, Л. Шестов, М. Лосський, С. Булгаков, Ж. Лакруа, Е. Муньє, К. Ясперс, Г. Марсель та інші.

Автор серії праць «Маніфест персоналізму», «Персоналізм і християнство», «Персоналізм» Е. Муньє вважав, що становлення людини-особистості збігається із загальнолюдським рухом історії до цивілізованого способу буття, культури та духовності [255], що стає особливо актуальним за умов переходу до постіндустріального суспільства. Концепція персоналізму має різні розгалуження: від теологічної етики до онтологічного персоналізму, у рамках якого він набуває загальноаксіологічного значення у відображенні процесів включення творчої сили людини в історичний розвиток.

Застосування в економічній теорії методологічного персоналізму здійснене А. Грималюком щодо дослідження сучасного економічного розвитку [107]. Він зазначає, що як методологічний індивідуалізм неоавстрійської школи, орієнтований на статичний стан економіки та позаісторичний фіксований стан індивіда в ній, так і марксистський «методологічний колективізм» не в змозі стати підґрунтям «історичного процесу переходу високорозвинутого суспільства з економічного до постеконічного стану» [107, с. 41], «заснованого на максимальному розкритті сплячих у людині творчих сил її особистості» [107, с. 42]. Для цього необхідний синтез методологічного індивідуалізму та методологічного колективізму на ґрунті «методологічного індивідуалізму із визнанням пріоритетів становлення та розвитку» [107, с. 42], що реалізується у принципі методологічного персоналізму.

В основі пропонованого вказаним автором підходу лежить розмежування діяльності та вибору, наповнення творчим змістом діяльності взагалі та виокремлення економічної діяльності як

вибору із існуючих альтернатив. Для цього вводиться категорія альтернативних можливостей, яка проявляється двоїсто: у творчості через їхнє особистісне створення та в економічній діяльності через використання існуючих суспільних альтернатив. «Діяльність не можна зводити до вибору, як це робить неокласика і австрійська школа при теоретичному аналізі економічної діяльності... Творча діяльність передбачає не лише вибір, але й створення для нього нових альтернативних можливостей. Якщо економічну діяльність можна звести лише до першого елемента, то творчість обов'язково передбачає другий» [108, с. 48]. При цьому суб'єкт творчості створює нові можливості та розширює альтернативи, тоді як економічний суб'єкт лише обирає із вже відомих, створених варіантів, «пристосовується до економічної необхідності» [108, с. 45]. Прагнення людини до розширення можливостей вибору дій здійснюється або через суспільні можливості індивідуального вибору, наприклад, накопичення прав власності, або через створення «нових особистісних можливостей», які спираються на «об'єктивне знання як загальну основу індивідуальних дій» [107, с. 43].

Суспільні можливості, сконцентровані у правах власності, реалізуються через ринковий механізм, який встановлює міру бажаності/можливості певної діяльності, наприклад, виробництва блага в залежності від співвідношення ціни та витрат. Права, норми та інститути, з одного боку, обмежують можливості вибору, а з іншого – забезпечуються умови здійснення діяльності та вибору. Права власності, взяті як пучок прав власності, виступають в якості «історично визначеної форми можливостей вибору індивідом своїх дій», у якій кожне правочинство – це «набір можливостей, що відкриваються перед його власником. Отже, обмін правами власності, правочинствами і є обміном можливостями» [108, с. 45].

Ринкова трансакція, таким чином, є історичною формою реалізації суспільних можливостей, при переході до економіки

знань спостерігається розмивання рідкості та формування трансринкових відносин, оскільки творчість стає вплетеною у тканину економічного буття, перетворюється у невід’ємний елемент господарського розвитку.

Накопичення матеріального багатства завжди ґрунтувалося на розвитку людських здібностей, вмінь та знань. Особливого значення вони набули із зародженням доби наукової економіки, або економіки знань, яка має «технологічний фасад», але віддає пріоритет «культурній ідентичності, релігії та моралі» [424, с. 559]. Іншими словами, йдеться про формування методології загальноцивілізаційного процесу, у якому «універсальний розвиток людини, продуктивні сили індивіда, багатство людської особистості, людських сил виступають» як мета та «кінцевий результат суспільного виробництва» [89, с. 34].

Слід також зазначити, що такий напрямок суспільного розвитку передбачили К. Маркс та Ф. Енгельс у своїх ранніх творах, пов’язуючи його із вивільненням людини з лещат економічної необхідності. Фромм Е., аналізуючи марксистський підхід до ролі людини у розвитку, підкреслює, що не лише об’єктивні умови впливають на суб’єктність людини в економіці, «не лише обставини творять людину, але й людина створює обставини» [452]. Тому суб’єктність людини в економіці має подвійний прояв: пасивну форму, що виявляється в пристосуванні (адаптації) до умов середовища, та активну – у свідомій, творчій зміні об’єктивних умов. У такому розумінні розвитку акцентується на фундаментальному зв’язку суб’єкта, по-перше, з його цілепокладаючою діяльністю, по-друге, – із рамками власної структури розвитку.

За умов екзоцентричної інтерпретації господарської діяльності, тобто орієнтації на зовнішні відносно суб’єкта об’єкти, критерієм раціональності виступає максимізація зовнішніх ресурсів життєдіяльності людини. Ендоцентрична діяльність, спрямована на внутрішній розвиток людини, інтелектуалізацію суспільних відносин, поширення неринкових

відносин, що розмиває класичне поняття економічної раціональності, роблячи її сутнісною та множинною.

Робінзонада класичної та неокласичної економічної теорії ґрунтується на «суб'єкт-об'єктних» взаємодіях, у результаті чого в аналіз вводиться ізольований індивід, вихідною клітинкою економіки є товар; у марксизмі це товарна форма продукту праці, яка має двоїстий характер і виступає у конкретній та абстрактній формі. Індикатором економічного прогресу є зростання органічної будови капіталу, а інвестиції в матеріально-речові чинники виробництва зростають швидше, ніж інвестиції в людину. Частка суспільних благ у кінцевому споживанні значно менша, ніж частка приватних, і цим пояснюється субстанціональний характер ринкового господарства і комплементарність суспільного сектору та домашнього господарства.

Сміт А. відзначав, що народ повинен мати можливість добувати рясний дохід собі і доставляти державі або суспільству дохід, достатній для задоволення суспільних потреб. У неокласичній теорії відповідно до принципу методологічного індивідуалізму, усі економічні явища пояснюються економічними інтересами і діями індивідів. «Людина економічна» розглядається як суб'єкт, що діє раціонально, прагнучи максимізувати функцію корисності і мінімізувати витрати. У неоінституціональній теорії людина розглядається як біосоціальна істота, інтереси якої пояснюються не лише раціональністю, але і звичками, звичаями, рутиною, законами.

На постіндустріальній, інноваційній стадії розвитку в цивілізованому суспільстві відбуваються глибокі зміни в потребах і інтересах людини. Зростає роль її суспільних потреб – соціальних і духовних. Людина, з одного боку, – суб'єкт економіки, а з іншого боку – суб'єкт суспільства. Ці дві іпостасі людини тісно взаємопов'язані. Зв'язок між ними виступає і чинником, що конститує суспільство, і джерелом суперечностей у ньому, і стимулятором, і обмежувачем

суспільної активності людини. Людина як суб'єкт економіки і суспільства є вихідною клітинкою (ядром) системи соціально-економічних відносин, метою і засобом розвитку цивілізації.

Найважливішою методологічною основою дослідження людини в умовах глобалізації є розгляд її на основі принципу загального, особливого і одиничного. Людина як чинник виробництва – це категорія продуктивних сил. Логіка цієї архітектури відбита в першому томі «Капіталу» К. Маркса. Архітектурою постіндустріального, інформаційного суспільства стає людина. Мається на увазі не традиційне уявлення про «людину економічну», початок якому покладено в класичній політичній економії, коли уявлення про суспільство як про самостійного суб'єкта соціально-економічних стосунків ще не склалося, а подвійна природа людини як суб'єкта економіки і суспільства [366].

Як суб'єкт економіки людина формується і розвивається в системі ринкових стосунків, де домінує егоїстичний інтерес людини (який покладено в основу методологічного індивідуалізму), поділ праці, товарний обмін, прибуток, конкуренція. Людина як суб'єкт суспільства є учасником комунікативних стосунків: сім'ї, певної демографічної, професійної, соціальної групи, етнічної і релігійної приналежності, політичної діяльності, громадської організації і т.д. [368, с. 10]. Як учасник комунікативних стосунків вона діє в системі суспільних інститутів, культури, формальних і неформальних норм і правил поведінки, що включають правові, світоглядні і моральні установки. У інститутах втілені об'єктивні структури зовнішнього світу та суб'єктивні сторони людської діяльності.

Ще К. Маркс підкреслював, що людина завжди буде мати певний характер «суспільної людини, тобто визначений характер суспільства, у якому вона живе» [243], у цьому виявляється соціальна детермінованість поведінки людини в господарстві. Проте будучи учасником економічних і комунікативних

стосунків, людина залишається особистістю. Бердяєв М. відзначав, що особистість не можна зрівняти, вона визнає існування інших осіб, а розвитку особистості сприяє диференційований і складний стан суспільного середовища. Людина шукає шляхи зростання прибутку або доходів, виконує і перетворює норми і правила взаємовідносин з іншими людьми в суспільстві, спираючись на власну систему цінностей. Вона поєднує знання, отримані зі свого життєвого досвіду, із спостережень за вчинками інших людей, а також творчо переосмислює їх та в результаті одержує нові знання.

В економіці знань, де зростає роль знань, науки, інтелектуальної власності, культури і суспільної свідомості, вихідною клітинкою стає людина як цілісний суб'єкт господарства. Частка інвестицій у людський капітал зростає швидше, ніж частка інвестицій у матеріальні чинники. Так протягом 15 років (1990–2005 г.г.) у США частка сфери послуг досягла 60% ВВП, а 65% федерального бюджету прямує на розвиток людини. Нова техніка і технологія пред'являють відповідні вимоги до людини як суб'єкта праці, рівня її професійної підготовки, кваліфікації й освіти. Частка витрат на виробництво суспільних благ збільшується, а органічна будова капіталу перестає бути індикатором економічного прогресу. Таким індикатором стає частка витрат на відтворення людського капіталу у ВВП [409].

Не заперечуючи значення матеріальної основи в становленні людини креативної, пріоритетними стають соціокультурні детермінанти, до яких відносять освіту, характер виховання, практичний і духовний досвід, що реалізуються у всіх формах і видах знання (наукове, буденне, спеціалізоване), мислення (аналітичне, інтуїтивне), здійснення власної практики, тобто отримання умінь, навичок, розвиток здібностей та комунікаційних зв'язків.

На нашу думку, цю проблему слід перевести у площину іншої методології та застосувати генетичний, інституціональний

аналіз та принципи синергетики. Процедура вибору, особливо щодо макроекономічної проблеми розвитку господарства як організаційної цілісності метасистеми «природа – людина – суспільство» має розглядатись з інших позицій. Це пов'язано із особливою холістичною формою зв'язків у структурі цієї системи.

За визначенням, що наведене у великому тлумачному словнику української мови, «принцип холізму полягає в пріоритетному розгляді цілого з точки зору нових якостей, цілісних властивостей, які проявляються тільки при спільній взаємодії частин, елементів. Холархія як методологічний прийом особливої ієрархічної взаємодії елементів цілісної системи дозволяє представити систему у вигляді несубординованих зв'язків, утворених за принципом «матрьошки». У перекладі з грецької «холос» означає цілий, з англійської «whole» – цілий, а «holу» – святий. На кожному структурному рівні спостерігається дія емерджентного принципу, коли ціле не зводиться до суми своїх частин і може бути більшим чи меншим за неї. Онтологічним ідеалом холістичної позиції визнається цілісність світу, яка розглядається як у якісному, так і кількісному ракурсах. У категорії цілого синтезується матеріальне й ідеалістичне, об'єктивне і суб'єктивне, найвищою формою органічної цілісності є людська особистість» [56, с. 903–904]. Таким чином, саме людська особистість як характерна риса людини як біовиду є першоосновою холістичного бачення світу.

Сучасне господарство перетворюється для людини із джерела виробництва засобів існування (речових або грошових) на сферу її самореалізації, а господарський розвиток набуває яскраво вираженої соціальної форми. Соціальний тип розвитку обумовлюється значенням соціального, інтелектуального та людського капіталу в нарощенні багатства та одночасному перенесенні ризиків із фізичного світу в соціальний. Накопичені людством знання у вигляді нових технологій збільшують владу розуму над природним світом, проте такі зсуви призводять до

соціальної невизначеності, що викликана ускладненням соціального середовища та появою нових інститутів [36, с. 155]. Такі процеси супроводжуються персоналізованою орієнтацією суспільного виробництва, яке реалізується через самовираження людини, що проявляється двоїсто: нарощенням творчого потенціалу та символічного самовираження у споживанні.

Пробудження креативності в людині із стану спокою (потенції) в її актуалізацію, тобто імплантація в господарську діяльність, можлива при гармонійному розвитку секторів матеріального і духовного виробництва в забезпеченні умов формування людини-креатора, рухомої натхненним інтелектом. В основі пропонованої поведінкової гіпотези лежать дві групи детермінант: цінності-цілі, що визначають інтереси, та цілі-засоби, що формують можливості. Інтереси і можливості діалектично взаємопов'язані, при цьому можливості завжди обмежені, що спонукає людину до вибору, який здійснюється у двох напрямках і цінностей-цілей, і цілей-засобів.

Відомі принципи індивідуалізму та холізму за умов становлення економіки знань одержують нове звучання, пов'язане із визнанням неповторності та максимальної цінності особистості, творчого начала цілісної людини, а не розірваних абстракцій людини економічної, людини соціологічної. Безпосередньо особистісні можливості ґрунтуються на персоналістському розумінні людини як особистості Е. Муньє, М. Бердяєва та інших гуманістів.

Індивідуалізм утверджує пріоритет свободи та неповторності окремої людини, з цієї позиції людина як суб'єкт господарської діяльності є завжди індивідуально-емпіричним суб'єктом. Проте людина у дійсності завжди відображає конкретно-історичний час та простір свого існування, отже вона є відбитком соціуму, у якому постає особистістю, суб'єктом суспільства, озброєним духовно-творчими цінностями, зокрема знаннями та обмеженим суспільним рівнем знань, а також нормами і правилами.

На процес вибору впливають суб'єктивні та об'єктивні умови діяльності: так до перших належать переваги та бажання, а до других – обмеження, тобто об'єктивні можливості. Вибір здійснюється під впливом чинників оточуючого середовища, перш за все, культури в широкому сенсі, яка одержує закріплення в інституційній структурі. Аналізуючи господарську діяльність, яка включає не лише економічні цілі, але й соціальні, стає неможливим абстрагування від змінності та непостійності переваг, а також їх незалежності від ідеології та дій інших людей (соціального оточення). Тобто світогляд особистості, поведінкові схеми (патерни), інституціональна деонтологія чинять значний вплив на свідомий вибір цінностей-цілей, які спрямовують господарську діяльність, та цілей-застосування/створення, якими вона безпосередньо здійснюється.

У праці [401] А. Сторчевий доводить, що біологічний та культурний рівень прийняття рішень – це результат раціонального вибору, орієнтованого не на максимізацію корисності, а на виживання людини. Тобто все, що збільшує шанси на виживання, вважається раціональним вибором і навпаки. Розглядаючи раціональний вибір у вигляді ієрархії біологічних інстинктів, тобто правил поведінки, які передаються генетично, правил поведінки, засвоєних людиною у культурному середовищі, та свідомого (інтелектуального) вибору як осмислених логічних рішень щодо досягнення поставлених цілей, автор обґрунтовує роль культурного рівня для виправлення недостатності природного добору на генетичному рівні, а також їх спільну взаємодію для компенсації слабкості інтелектуального вибору [401, с. 78–80].

Запропонований методологічний прийом дозволив проаналізувати дію таких генетичних та культурних програм: чесність, страх, жадібність, любов, дружба, альтруїзм, патріотизм, негативні емоції, щастя, совість, віра в Бога, які раніше просто відкидалися економічною наукою як несуттєві відхилення від раціональної, тобто орієнтованої на максимізацію

зиску, поведінки [401, с. 80–96]. Даний підхід, на нашу думку, досить продуктивний у поясненні холістичних зв'язків метасистеми «природа – людина – суспільство» з позиції еволюційної економіки. Орієнтація на виживання як основну мету діяльності людини може трактуватися двоїсто: як суперництво (конкуренція) за життєвий простір та як співпраця, коеволюція заради майбутнього життя. У першому випадку мова йде про господарство, засноване на суто ринкових принципах організації, у другому – про концепцію усталеного розвитку в широкому значенні розвитку та економіки знань як конкретної форми господарства.

Раціональність теж неоднозначно впливає на прийняття рішень, оскільки може означати норму поведінки або імператив максимізації цільової функції. У якості максимізації цільової функції вона складає фундамент моделі Homo economicus (HE). Як норма поведінки вона вказує на можливість суб'єкта здійснювати розумний, усвідомлений вибір альтернатив, співставляти цілі та можливості.

Повна раціональність відповідає умові максимізації зиску, проте проведені дослідження економістів, психологів та соціологів довели її абстрактне значення. Еггертссон Т. указує на три способи ослаблення меж раціональності. Перший спосіб заснований на досягненнях в області психології, когнітивних науках та експериментах, які наочно демонструють межу раціональності. Виділені таким чином обмеження загальні для всього людства. Приклад першого способу – теорія перспектив Д. Канемана і А. Тверські. Другий спосіб – вбудовування когнітивних обмежень у моделі аналізу соціальних інститутів (Ф. Хайек). Широку популярність отримало його твердження про те, що в ринковій системі ціна є найдешевшим способом вирішити проблему неповноти інформації виробників і споживачів товарів. Третій спосіб – побудова соціальних моделей обмеженої раціональності (моделі адаптивних очікувань Сарджент) [494].

Зокрема, А. Шюц, розглядаючи раціональність в контексті соціальної поведінки людини на ринку, дійшов висновку про можливість раціональної взаємодії лише у соціально однорідних групах осіб, що солідарно наслідують поведінку Homo economicus. У всіх інших випадках в основі взаємодії лежать обґрунтовані дії, що можна інтерпретувати як життєвий досвід та здоровий глузд [274, с. 54]. Доведено емпірично, на основі досліджень В. Сміта [563], А. Тверскі та Д. Канемана [545, 546, 547] та теоретично – на основі праць Г. Саймона, що у реальному житті людина не використовує повну раціональність у поведінці – її просто неможливо досягти внаслідок наявних когнітивних та інформаційних обмежень діяльності.

Не заперечуючи значення раціональності у поведінці людини, на наш погляд, слід уточнити її форми прояву. Раціональність господарської поведінки людини визначається безсвідомою та свідомою компонентами, які утворюються сплетінням інстинктів, інтелекту та впливу середовища. Вони діють одночасно, тому можна представити раціональність як інтегральну характеристику, вмонтований компас, спрямовуючий дії людини, який оцінює можливості та обмеження, обирає цілі-цінності та засоби їх досягнення.

Сама свідомість, її рівень «прямо залежить від ентропії мозку, від його інтуїтивної здатності, що підтримується необхідністю резонансної взаємодії із множинними сигналами» зовнішнього середовища [485, с. 145]. Юнг К. вважав, що людська особистість являє собою ієрархію установок, що ґрунтуються на базисних колективних установках та розвиваються у напрямку еґоїстичних установок [508]. Тобто вплив соціальних цінностей та інститутів здійснюється через усвідомлене їх сприйняття особистістю, що в підсумку визначатиме переваги і обмеження її вибору на двох рівнях: індивідуальної поведінки та господарської взаємодії.

Розглядаючи людину з холістичних позицій, тобто як одночасного суб'єкта економіки і суспільства, аналіз її поведінки

можна здійснювати, виходячи із іншого трактування корисності як родової категорії діяльності суб'єкта. Корисності слід повернути її первинне значення соціальної (користі), яке вбирає в себе не лише матеріальний зиск, а й життєву важливість, базисні органічні цінності, безпечність та відсутність шкоди для будь-кого у метасистемі «природа – людина – суспільство». У такому контексті воно буде відповідати критерію Парето, застосованому до будь-якої діяльності людини як її суб'єкта. Тоді концепція корисності, з одного боку, наповниться морально-етичним, соціальним, екологічним змістом, а з іншого – буде відображенням індивідуального вибору. За її допомогою можна адекватно оцінити доцільність виробництва і споживання благ, вони знову набудуть базисної органічної цінності, а не суто економічної. Так виробництво зброї, тютюнових виробів, наркотиків матиме від'ємну корисність, тому знижуватиме добробут нації.

У такому трактуванні проблема оцінки корисності зміститься у бік інформаційної прозорості щодо вироблених благ, уважності, аналітичних здібностей, психологічних особливостей та суб'єктивних переваг індивіда. Тобто прийняття рішення щодо вибору варіанту дії буде ґрунтуватися на передумові неповної раціональності, орієнтації на імператив не лише персонального виживання. Умовно це можна зобразити схемою, наведеною на рис. 2.3.

Подана на рис. 2.3. матриця утворена координатною площиною перетину вісі «не знаю» – «знаю» та вісі «не бажаю» – «бажаю». Вісь ординат відображає характеристики суспільної значущості дій, інформованості, уважності та когнітивних здібностей суб'єкта, тобто певний рівень раціональності. Значення змінюються від $(-\infty)$ абсолютних незнань до абсолютних знань $(+\infty)$, крайні точки цієї осі є абстрактними поняттями, які б у дійсності зустрілися дуже рідко.

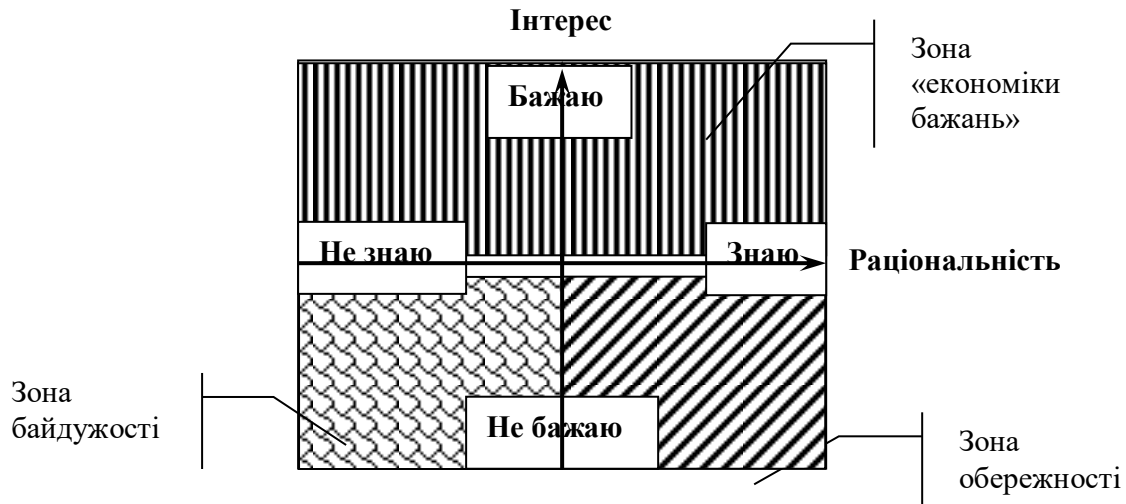

Рис. 2.3. Матриця вибору безпечної поведінки суб'єкта в умовах змінних переваг та обмежень

Передумовою, що відповідає дійсній поведінці людини, на нашу думку, є змістовна раціональність, що поєднує неповну, обмежену (процедурну), органічну раціональність із професійним та життєвим досвідом. Вісь абсцис відображає індивідуальні переваги суб'єкта діяльності, орієнтовані на власний інтерес або егоїзм.

На думку Л. фон Мізеса, бажання і дії за своєю сутністю єдині, тому власний інтерес завжди становив основу господарської поведінки людини [252]. У досягненні власних цілей суб'єкт застосовує різні форми егоїстичної поведінки. Опортунізм як одна із форм виявляється в активній та пасивній формі, що полягає в бажанні чи небажанні відрізнити реальні ризики прийняття рішень чи брати відповідальність за них. Опортуністична поведінка викликана інформаційною асиметрією та веде до її посилення, розкручуючись у самовідтворювальну спіраль. Пусковим механізмом такої поведінки є прагнення до нарощення матеріального чи нематеріального потенціалу суб'єкта за рахунок інших. Наявні засоби досягнення цілі, тобто економічні ресурси, та норми поведінки обмежують бажання суб'єкта, тому зона бажань багато в чому залежить від формальних інститутів та вкорінених культурних універсалій.

Повне слідування нормам характеризується як солідарність, тобто коли цілі суб'єкта співпадають із цілями організації (колективу) або суб'єкт вибудовує свою поведінку у чіткій відповідності до соціального зразка, що є масовим явищем у споживацькій психології.

Маніпуляція суспільною свідомістю через трансформацію системи споживчих потреб замінює світ господарства і діяльності на світ споживання, що викликає редукцію багатовимірною світу суспільних потреб до лише матеріальних потреб індивіда. Культура споживання стає продуктом виробництва, бізнес, застосовуючи технології впливу на свідомість (маркетинг, кіномистецтво тощо), які виробляються на попередньому етапі випуску продукту інтелектуальною працею психологів, маркетологів, рекламістів, створює такі феномени культури як потреби-бажання, ціннісні установки, що регулюють споживчий патерн (тобто споживчий стандарт поведінки). Маркетингові технології сприяють укоріненню консьюмеризму та тяжіють над потенційним споживачем, нав'язують йому економічні блага, способи їх споживання та моделюють подальший трафік споживчого патерну, який формує образ індивідуального споживання.

Наприкінці ХХ століття в лоні другої природи людини – культури визрівають паростки її третьої природи – інтерактивного віртуального простору, творцем якого є людина, її інтелект. Створений простір стає середовищем комунікаційного соціального, економічного, інформаційного, інтелектуального обміну. Він дозволяє інтенсифікувати традиційний економічний обмін шляхом е-реклами, е-логістики, е-маркетингу тощо та створювати специфічні легко перетворювані продукти мультимедійної, інтелектуально-інформаційної природи. Такі технології сприяють інтенсифікації попередньої діяльності, удосконаленню професійних знань, поширенню досвіду, певної соціальної атмосфери розповсюдження як старих, так і нових знань, що в цілому сприяє загальній, масовій поінформованості.

Спостерігається розширення сфери впливу людини на навколишній та внутрішній світ, який змінюється досить швидко з урахуванням нових ступенів свободи індивіда.

Поряд з цим господарський розвиток характеризується процесами усупільнення та соціалізації, які одночасно ґрунтуються та посилюють роль сумісно-розділеної праці у створенні суспільного продукту. Діяльність людини в усі часи мала характер сумісно-розділених відносин, що визначало базис життєдіяльності соціальних систем. Залишаючись відносно самостійною, індивідуальною, конкретною праця у міру розвитку виробництва все більше стає опосередкованою діяльністю інших людей, забезпечуючи розширене суспільне відтворення [110].

В економіці знань проявляється творчий дар, що характеризує інтелектуальний обмін, має поновлюваний та невичерпний характер, ґрунтується на тісних духовних зв'язках. Для людини в таких умовах життєдіяльності прагнення до суперництва витісняється солідаризмом та співпрацею. Будь-яка форма особистісного самовираження ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних взаємодіях, що підсилює значення якості середовища, у якій вони здійснюються. У зв'язку з цим поширення мережних зв'язків та ефектів, комунікативних практик: трансферу знань та технологій, колабораційних¹ утворень – груп однодумців, основаних на довірі, співпраці та співтворчості.

Створення інноваційних, знанневоємних благ значно утруднює «квантифікацію витрат виробництва та затрат праці» [27, с. 50], отже, вартісне вираження виробництва орієнтується на суспільну оцінку, часто-густо емоційно забарвлену, підігріту, сформовану споживацькими технологіями у споживчі очікування та патерни.

У цілому слід відзначити, що дії людини не завжди продиктовані особистими інтересами – вони можуть визначатися суспільними нормами і традиціями, маніпуляцією суспільною

¹ Колаборація (англ. collaboration – співпраця) – процес спільної діяльності, наприклад, в інтелектуальній сфері двох або більше осіб, організацій для досягнення загальних цілей, за яких відбувається обмін знаннями, навчання та досягнення узгодження [80].

свідомістю, умовами контракту, що звужує поле (персональної) суб'єктності та значно ускладнює моделювання реальної поведінки людини в господарстві. Переваги вибору визначаються суб'єктивними потребами, цінностями і бажаннями, переживаннями та емоціями, власним досвідом та орієнтацією на поведінку інших.

Крім традиційних економічних обмежень у вигляді величини доходу, цін, суспільних можливостей та ресурсів, присутні ще інституційні: дії інших учасників певної структури ринку (особливої уваги потребує монополія та олігополія), норми, правила та цінності (комунітаризм, індивідуалізм, патерналізм), соціальні взаємо-залежності (патерни та рольові очікування), часові (витрати часу на пошук й обробку інформації) та когнітивно-інформаційні (рівень знань, поінформованості) обмеження.

В економіці знань взаємодія з іншими суб'єктами відбувається не лише з приводу економічно обґрунтованого обміну, а й обміну знаннями, досвідом на неринкових принципах. Стаючи все більше соціалізованою, така економіка ґрунтується на довірі, репутації, компетенції, лояльності, що відстороняє на другий план егоїстичні мотиви у господарській поведінці. Зсув у напрямку неутилітарної, коопераційної поведінки викликаний, зокрема, тим, що вона забезпечує високий рівень індивідуальної та колективної ефективності в умовах інтелектуалізації суспільного виробництва. Не можна не погодитись із позицією А. Сена щодо досягнення добробуту шляхом узгодженості, взаємозалежності господарської поведінки, яка ґрунтується не лише на егоїстичному розрахунку, а й на альтруїстичному началі людської особистості [374].

Тобто саме поняття індивідуалізації змінюється. Досліджуючи тенденції індивідуалізації, які простежуються у високорозвинених країнах Заходу, У. Бек запропонував теорію власного життя, відповідно до якої ринкова індивідуалізація сприяє дезінтеграції та диференціації суспільства, залежності у

способах життя, визначає зовнішню його стандартизацію. Він заперечує можливість «атомізації» як автаркічності особистості, власного Я у створенні життя в одиночку. Навпаки – на його думку, «індивідуалізація підпорядковується нормативній вимозі со-індивідуалізації, що означає індивідуалізацію разом або поряд одне одного», індивідуалізація, таким чином, є «парадоксом «соціальної структури» Другого Модерну», «парадоксом інституціоналізованого індивідуалізму». «Центральні інститути, такі, як основні права (громадянські, політичні, соціальні), адресовані індивідууму, а не колективам або групам. Система освіти, динаміка ринків робочої сили, модель кар'єри, у цілому ринки є структурами та інститутами, що індивідуалізують, тобто виступають «двигунами» індивідуалізації». Підбиваючи підсумок, У. Бек робить висновок, що за сучасних умов «не свобода вибору, а розуміння фундаментальної неповноти самої особистості є ядром індивідуальної та політичної свободи» [41]. Проте однозначної відповіді на питання про те, який тип індивідуалізму може протистояти дилемі дикого капіталізму і контріндивідуалістичного комунітаризму, у його працях ми не знаходимо. У якості можливих виділяються космополітичний, соціально-креативний індивідуалізм, але їхнє сутнісне наповнення повноцінно не розкривається.

Подібний погляд висловлює А. Гальчинський, розкриваючи роль соціологізованого індивідуалізму в сучасній постіндустріальній економіці, вводячи принцип нового методологічного індивідуалізму [91]. Підбиваючи підсумок висловленому, слід зауважити, що в умовах переходу до економіки знань саме поняття індивідуалізму втрачає сенс, акцент переновиться на особистість, яка здійснює діяльність на принципах колективізму, здорового альтруїзму та креативності, що може бути втілено у методології холістичного персоналізму. Він включає і космополітичний, і соціально-креативний со-індивідуалізм (У. Бека [41]), і новий соціологізований індивідуалізм (А. Гальчинського [89]), і креативні потенції особистості.

Використаний принцип холізму господарської діяльності та розвитку полягає у тому, що сучасний світ розглядається, за висловленням М. Чешкова, як «диференційоване ціле» [475], цілісність якого визначається найменшою неподільною одиницею – людиною-особистістю, у якій у сконцентрованому вигляді виражається сутнісна біосоціодуховна природа людства. У характеристиці особистості виявляються холархічні або універсумні взаємозв'язки між людиною, економікою, суспільством і природою. Динаміка її розвитку визначає динаміку розвитку господарства і суспільства, що характеризує прояви тенденції його інтегральності.

В основі діяльнісного підходу лежить людина як суб'єкт дії, пізнання та суспільства, що відповідає соціопсихологічному опису поведінки людини. Визнання реалізму психологічних основ економічного аналізу дозволяє виокремити дії, орієнтовані на індивідуалізм, особистісність та суб'єктність. Індивідуалізм відображає егоїзм та свободу людини, особистісність – неповторність та взаємний вплив соціуму, суб'єктність – активність, дієвість, творчість та відповідальність. Цілісність суб'єкта обумовлюється єдністю творчих (продуктивних) потенцій особистості та синергійної, холістичної енергії структури розвитку.

Для адекватного розуміння сучасних соціально-економічних процесів найважливішою умовою стає аналіз суб'єктних мотивів, цілей, соціальних і психологічних характеристик людини. Зміщення акцентів у сфері усвідомленої активності із матеріального виробництва у нематеріальну сферу змінює переваги та кількісно і якісно диференціює прагнення до саморозвитку особистості не обов'язково з метою одержання матеріального зиску [27, с. 49–50].

Людина в господарстві виступає одночасно суб'єктом конкретної праці, суб'єктом виробництва і споживання, суб'єктом суспільних відносин та суб'єктом творчості і культури. У праці відбувається об'єктивізація власної сутності людини та

олюднення середовища її буття, тому головною ознакою господарства визнається трудове відтворення. Гносеологічний зміст праці й господарської діяльності полягає у зв'язку між людиною і Всесвітом. Людина як суб'єкт виробництва і споживання постає об'єктивованим аксіологічним суб'єктом, який може лише створювати із заданого Творцем матеріалу. Суб'єктність означає вираження та втілення суб'єкта в діяльності, прояв якостей суб'єкта, його цінностей, які формуються предметно в лоні певного середовища. Кожен суб'єкт керується у своїй діяльності власними цінностями, проте базисні із них вкорінені у суспільстві, тобто мають усезагальний характер і вплив на індивідуальний рівень. Людина як суб'єкт творчості і культури виступає творцем соціальної реальності. Саме в цій царині потенції людини, що творить, співпадають із потенціями людини, що створює. У культурі найяскравіше проявляється цілісність людини господарюючої, яка творить суб'єкт-суб'єктні відносини.

У трактуванні універсумного характеру життєдіяльності суб'єкта В. Тарасевич, спираючись на методологію екуніки, розвиває підхід, відповідно до якого опредметнення є створенням споживчої цінності, а олюднення – розпредметненням результатів праці та їх перетворенням у сутнісні сили людини. Учений розмежовує поведінку і діяльність: так поведінка розглядається двоїсто з позиції поведінки біологічного організму та людини. Поведінка людини – це, перш за все, активність біологічного виду, а також соціалізація людини у процесі діяльності. Поняття діяльності обґрунтовується із суб'єктної позиції та трактується як «свідома, цілеспрямована зміна, перетворення людиною універсуму (природи і суспільства) та самої себе» [421, с. 8]. Універсум як темпоральний простір життєдіяльності людини ґрунтується на субстанціональних взаємодіючих та взаємопроникаючих двох сферах: опредметнення та олюднення, – які утворюють первинні (економічну, соціальну, духовну, політичну й екологічну) та

похідні (економіко-екологічну, економіко-соціальну, економіко-духовну та економіко-політичну) сфери життєдіяльності [420, с. 28–29].

На нашу думку, субстанціональною основою діяльності є процес олюднення природи і суспільства, який виступає вихідним і системоутворюючим. Діяльність онтологічно та фактично є процесом впливу суб'єкта на об'єкт: ставлячи на місце суб'єкта людину, ми одержуємо процес олюднення будь-якого об'єкта. Схематично ці процеси людини зображено на рис. 2.4.

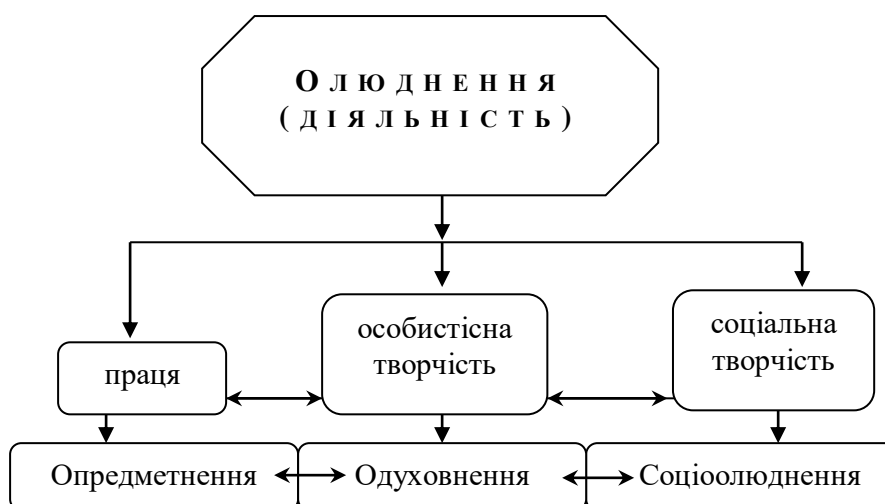

Рис. 2.4. Господарська діяльність як процес олюднення метасистеми «природа – людина – суспільство»

Олюднення нами розглядається як процес творчого (у сенсі суб'єктного) перенесення духовно-творчих цінностей, знань, умінь, надбань людини на природний чи штучний об'єкт, його перетворення, зміну людиною. Природні об'єкти ми розглядаємо в широкому значенні, тобто відносимо до них не лише речовини та енергію, а й людину як частину біоти. Штучний об'єкт – це будь-який артефакт, включаючи засоби виробництва чи культуру, який є результатом суспільного творіння та цивілізаційного розвитку. Определення є процесом створення товарів і послуг, що мають споживчу цінність; на нашу думку, цей процес

виступає похідним відносно олюднення, так як спирається на духовно-творчий потенціал суб'єкта діяльності (див. рис. 2.1.) та здійснюється завдяки його використанню.

Опредметнення означає зовнішню реалізацію цього потенціалу, втілення його у об'єкт поза суб'єктом. Определення у такому сенсі виступає трудовим процесом, тобто через працю переноситься, втілюється духовно-творчий потенціал людини на об'єкт діяльності. Крім определення, процес олюднення спрямовується й на саму людину – у цьому випадку особистість виступає об'єктом впливу саморефлексії, у результаті якої відбувається одуховнення людини, або взаєморефлексії, що проявляється у соціоолюдненні або соціалізації людини.

Одуховнення є складним процесом особистісної творчості на основі ціннісної саморефлексії, що дозволяє людині засвоювати особистісний духовно-творчий потенціал та вирішувати проблему «цілісно-суперечливої природи людини та її реалізації у господарстві через утвердження засад і мотивів людяності господарської діяльності», що підіймається у вітчизняних дослідженнях, зокрема процитованій праці [192, с. 4].

Соціоолюднення відбувається під час «суб'єкт-суб'єктної» взаємодії та ґрунтується на соціальній творчості, яка може бути розглянута як нормотворчість, інституціональне конструювання, інституційні зміни. В основі цих процесів лежить персональний потенціал, що формується під впливом певної культури, у лоні якої створюються, накопичуються, розвиваються матеріальні, духовні та соціальні цінності, які в сукупності утворюють умови діяльності суб'єкта та її спрямованість. Відповідно до теорії П. Бурдьє, сукупний соціальний та культурний капітал утворює каркас господарської поведінки. Таким чином, сукупність усіх цінностей формує сутність людини у будь-якому прояві: як фактора економіки, рушійної сили та суб'єкта діяльності й розвитку. Поряд з цим культурні та правові норми виступають імперативними цінностями, які доповнюють сутнісне належним.

Особистісна творчість, представлена на рис. 2.4., виступає зв'язковою ланкою у процесах опредметнення та соціоолюднення, які, у свою чергу, створюють умови розвитку одуховнення людини в трудових та соціальних взаємодіях. Це доводить нерозривність процесу олюднення, який протікає у загальному потоці господарського розвитку на принципах не детермінованої, а кругової причинності, коли кожен із елементів може одночасно виступати причиною і наслідком. Така індетермінована причинність – результат холархічних зв'язків між людиною і природою, людиною і суспільством.

Виписати умовну формулу холістичного персоналізму можна в такий спосіб: оновлений персоналізм є результатом свободи, ініціативи індивіда, помножених на одухотворений творчо-інтелектуальний потенціал особистості плюс сприятливе соціально-економічне, інституційне середовище його розвитку. У такому розумінні розвитку робиться акцент на фундаментальному зв'язку суб'єкта, по-перше, з його цілепокладаючою діяльністю, яка враховує потреби та вибір пріоритетів, по-друге, – із рамками внутрішніх та зовнішніх структур розвитку.

Процеси опредметнення, одуховнення та соціалізації не можуть розглядатися відірвано одне від одного. На рис. 2.4. їхні зв'язки показані як взаємозалежні, що обумовлюється процесами праці та творчості на індивідуальному та суспільному рівнях. Напрямки їхньої взаємодії та взаємовпливу становлять предмет дослідження наступних двох розділів.

2.3. Інституціональна архітектоніка суб'єкта розвитку

Складний процес формування суб'єкта господарського розвитку пов'язаний із посиленням впливом холістичних зв'язків у метасистемі «природа – людина – суспільство» та визначальною роллю в еволюції структур розвитку, які складаються в результаті діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил та соціально-економічних відносин. На рис.1.2., представленому у першому розділі, структури розвитку позначені через інституціональну структуру суспільства.

Складність інституціональної структури суспільства обумовлює важливу особливість інституціональної архітектоніки, яка досліджує конкретні інститути, що забезпечують функціонування соціально-економічних відносин у тій чи іншій країні, їхню структуру та співвідношення. Динаміка соціально-економічних відносин у такій позиції зумовлена специфікою інституціональної основи суспільства [206].

Інституціональне середовище представлене субординованою та комплементарною системою інститутів як норм та правил матеріальної та духовної сфер суспільного виробництва, у яких вони формуються, а інституційна структура – сукупністю організацій, які в традиційному трактуванні визначаються як економічні суб'єкти або актори.

Межі між інститутами (інституційним середовищем) та організаціями (інституційною структурою) А. Олійник визначив за критерієм рівня формування інституціональної категорії одиниці та механізму координації господарської діяльності [273, с. 244]. На наш погляд, такий підхід виявляється доцільним застосувати, розкриваючи особливості координації господарських рішень, що ухвалюються персоналізованим та інституціональними суб'єктами.

Дж. Ходжсон визначає регулюючу функцію інститутів у спрямованості мислення, очікувань та діяльності людини. Інститути одночасно накладають обмеження на поведінку людей та створюють умови для розширення можливостей вибору дій [462, с. 12]. Вони не лише залежать від діяльності людини, але й формують її, оскільки вплив інститутів спрямований, перш за все, на коригування людської поведінки, а вже через її зміну – на організаційні зміни.

В. Дементьєв, аналізуючи поняття інститутів на основі систематизації надбань інституціональної теорії, узагальнює його ознаки. Перш за все, поняття інститутів дозволяє розглянути координацію господарської діяльності ширше, ніж у неокласиці, де вона обґрунтовується з позиції раціонального економічного вибору. Прийняття господарського рішення відбувається не лише під впливом розрахунку витрат і зисків на основі ринкових цін, а й під впливом інституціональних чинників, які дозволяють описати механізми господарської поведінки суб'єкта, що проявляється не лише у ринковому середовищі.

Родове поняття інституціоналізму – поняття інституту, під яким розуміють досить широке коло форм регулювання поведінки людини та соціально-економічних відносин; вони «виступають способами і механізмами впорядкування людської життєдіяльності в єдності її економічної, екологічної, соціальної, духовної і політичної сфер» [165, с. 10]. «Під ним розуміють правила, норми, які регулюють поведінку людини, створюють умови для її стабільного існування та відтворення; пануючий спосіб мислення, а також стереотипи поведінки, суспільні звички, народні перестороги; колективні дії із контролю, вивільнення та розширення індивідуальної дії; структуру економічного механізму» [431, с. 99].

Інститути виступають соціальною структурою, що виражає наявність суспільного зв'язку між людьми. «Будь-який інститут пов'язаний із соціальними взаємодіями», – стверджує Дж. Ходжсон [462, с. 43]. Дж. Найт наголошує на тому, що

«соціальні інститути розповсюджені там, де індивіди прагнуть жити та працювати спільно» [цит. за 123]. Д. Норт розмежовував інститути, розуміючи під ними «правила гри» і організації, наділяючи їх роллю гравців. Інститути визначають рамки сприйняття людиною її інтересів, поряд з цим людина може змінювати інституціональні рамки, що доводить двобічний вплив інститутів та людини [267].

За Д. Нортом, «правила гри» в суспільстві створені людиною як обмежувальні рамки, що організують взаємовідносини між людьми. Вони визначають структуру спонукальних мотивів, стимулів людської взаємодії, чи то в політиці, соціальній сфері, чи в економіці. Інститути включають усі форми обмежень, створених людьми для того, щоб надати певної структури людським відносинам. Вони можуть бути формальними (інститути права) і неформальними (загальноприйняті умовності і кодекси поведінки), можуть бути продуктом людської свідомості, а можуть сформуватися стихійно, у процесі історичного розвитку. Інститути виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем [206]. Інститути у даному контексті слід розглядати як продукти людської свідомості, що створює форми регулювання відносин (традиції, права, норми, санкції) та поведінки людини як суб'єкта господарства.

Іншу в порівнянні з інститутами функцію виконують організації. Вони також структурують взаємовідносини між людьми, але це вже не правила гри, а самі гравці, їх стратегія. У поняття «організація» входять політичні органи та установи, економічні структури (фірми, профспілки, сімейні фірми, кооперативи), громадські та освітні установи. Організації створюються для досягнення певних цілей. У процесі руху до них вони виступають головними агентами інституційних змін. Якщо організації спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, це означає, що інституційні обмеження створили таку структуру стимулів, яка заохочує саме непродуктивну діяльність. На думку Д. Нортона, у цьому криється одна з найважливіших

причин бідності в країнах «третього світу». Для країн, що здійснюють перехід до ринкової економіки, створення ефективної інституційної структури є, згідно з Д. Нортон, ключем до успішного здійснення реформ [267].

Повторювані сукупності взаємодій між індивідами, що мають усталений характер, утворюють соціально-економічні інститути. Тобто, досліджуючи інститути, можна простежити взаємодії між людьми у певному середовищі, соціально-культурній системі. «Поняття «інститут» не просто являє собою опис суспільних відносин як таких, а є відображенням взаємозв'язку між суспільством та індивідом, що характеризує суспільство в його взаємозв'язку і протиставленні з індивідом. Суспільство, взяте як протиставлення індивідуальному вибору, виступає в ролі інституту. Зі свого боку індивід «взаємодіє» із суспільством через його інститути» [123]. Тобто інститути не лише обмежують поведінку, а й структурують взаємодію суб'єктів. Відповідно до позиції Дж. Коммонса, «інститут – це дія, а зміст цієї дії – влада (контроль)», що відповідає характеристиці інституту як колективної дії за контролем індивідуальних дій. Підбиваючи підсумки, В. Дементьев робить висновок, що вихідним пунктом поняття інституту є соціальна взаємодія між людьми, у результаті якої формуються правила, механізм примусу, колективні дії, порядок і організація [123].

Інтегральним вираженням впливу інституційного середовища на господарський розвиток є концепція інституційної архітектоніки. «Інституційна архітектоніка – це структура інститутів, яку складають правила, норми, стереотипи, традиції, установки та інші соціальні утворення у їх співвідношеннях з суттю та загальним естетичним планом побудови соціальної системи» [140, с.155]. Тобто інститути виступають соціальною структурою, що виражає наявність суспільного зв'язку між людьми, а інституціональна архітектоніка охоплює «всю соціальну реальність» [165, с. 28]. Умовно таку ієрархію можна зобразити на рис. 2.5.

Дослідження В. Ліпова доводить, що взаємозв'язки між суб'єктами ґрунтуються на принципі комплементарності, взаємодоповнюваності у здійсненні господарської діяльності [232]. Інституційна архітектоніка формує систему стимулів/обмежень для ефективної господарської діяльності. У лоні економіки знань визріває інституціональна суперечність між управлінською елітою та творчими працівниками. Правила, що регулюють накопичення, вільне переміщення капіталу (інститути володіння, приватної власності тощо), стоять над інститутами, відповідальними за працю, соціальні функції, освіту, охорону здоров'я, накопичення і передачу знань. Цим пояснюється інституційний конфлікт, не тільки пов'язаний з суперечністю між суспільним характером праці і приватною формою привласнення, яка присутня і нікуди не зникала, але і з правилами, які мають ієрархічне розташування. Саме підлегле становище одних правил відносно інших і робить систему суспільного відтворення національно специфічною.

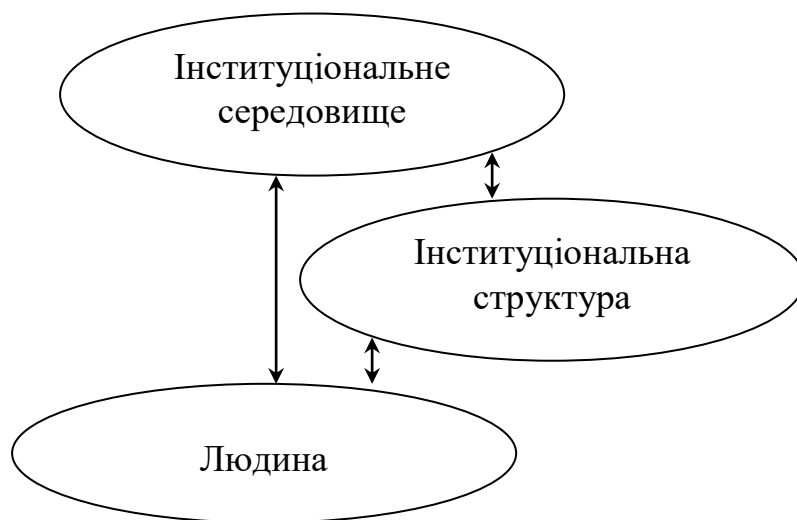

Рис. 2.5. Інституційна архітектоніка суб'єкта розвитку

Савченко П. і Федорова М. підкреслюють, що людина в «Системі» як просторі вертикальних, горизонтальних, формальних і неформальних, особистих і корпоративних, економічних, адміністративних, соціальних і культурних

взаємозв'язків може перетворитися на вільну та гармонійну за умов узгодження інтересів суб'єктів та розвитку інститутів громадянського суспільства [369, с. 38].

Становлення глобо-системної цілісності сучасного господарського розвитку супроводжується формуванням відповідної інституціональної архітектоніки суб'єкта господарювання як ієрархічної структурно-функціональної взаємодії суб'єктів різного рівня, у якій вони взаємно доповнюють одне одного, залишаючись відносно самостійними в процесі суспільного відтворення.

Реалізація означеного принципу здійснюється через структуризацію суб'єкта господарського розвитку, що передбачає його диференціацію. Людина господарююча виконує різні ролі у суспільному відтворенні, у зв'язку з чим доцільно здійснити класифікацію включення людини у різні сфери відтворювальних відносин. Так за виконуваними функціями у суспільному відтворенні можна виділити домогосподарство (відтворення людського капіталу), фірма (відтворення матеріальних умов життя), державу (відтворення соціальних, екологічних умов життя), за сферами діяльності – суб'єкт економічної, суб'єкт соціальної та суб'єкт духовної діяльності, за розміром – мікроекономічний і макроекономічний суб'єкт, за масштабом діяльності – локальний, національний, глобальний суб'єкт, за характером діяльності – суб'єкт праці, суб'єкт духовної творчості, суб'єкт соціальної творчості, за ступенем агрегації – персоналізований суб'єкт, інституціональний суб'єкт (тобто організація, об'єднання людей для виконання колективної цілі) та суб'єкт організації, що виділяється в межах організації, для домогосподарства – його члени, для фірми – принципал, агент, за моделями господарської поведінки – економічний суб'єкт, орієнтований на максимізацію інтересу або функції цілі, соціологічний суб'єкт, орієнтований на виконання ролі, підпорядкування нормі, інституціональний суб'єкт, орієнтований

на інституціональну структуру, ноосферний суб'єкт, орієнтований на коеволюційний розвиток.

Поділ діяльності та праці зміщує акценти у бік інституціоналізації властивостей і атрибутів суб'єктності, що виливається у передачу суб'єктних функцій інститутам. У цьому контексті людина виступає частиною організації, а не окремим індивідом, суб'єктність перекладається на інституціональну структуру.

Такі відносини та форми господарювання змінюють відносини власності. Для інституціональних суб'єктів має значення не характер привласнення, а структура власності всередині організації, тобто відносини як «пучок прав власності», що визначають спосіб їх упорядкування з господарсько-правової точки зору, спосіб розподілу ресурсів. Суб'єктність індивіда у такій логіці втрачає сенс [71].

Суб'єктність особистості проявляється через його включеність у національну структуру інституціональних суб'єктів розвитку, до яких належать наступні групи: 1) інноватори, рутинери; 2) чиновництво, підприємці, громадські організації, наймані працівники; 3) істеблішмент, середній клас; 4) держава, фірми, домогосподарства, групи.

Для цілей нашого дослідження сконцентруємо увагу на персоналізованому суб'єкті – окремій особистості, яка включена в мережу економічних, соціальних та інституціональних зв'язків, та інституціональному суб'єкті як сукупності людей, оснований на об'єднанні ресурсів і можливостей для досягнення колективної цілі. Інституціональний суб'єкт у залежності від підстав об'єднання та розподілу влади і повноважень може набувати форми цілісного множинного, коли об'єднання здійснюється за інтересами, що виключають владні відносини між особистостями, наприклад, домогосподарство, венчурний бізнес. Або множинне ціле, що являє собою випадкове чи ситуативне співпадіння цілей, ієрархічні владні повноваження та обов'язки, наприклад, фірма (організація) або держава.

Персоналізований суб'єкт (індивід) – це людина, яка орієнтується на максимізацію ресурсів самореалізації.

Домогосподарства – це група людей, об'єднаних єдиною метою відтворення людини, її особистісного потенціалу, що реалізується завдяки сімейно-родинним, духовним зв'язкам, спільному веденню господарства та розподілу бюджету. У ставленні до інновацій поведінка домогосподарств розрізнятиметься в залежності від типу самої інновації.

Домогосподарства та персоналізовані суб'єкти тісно взаємопов'язані, результати економічних стратегій особистостей становлять матеріальну основу відтворення домогосподарства, а відтворення людського капіталу особистості – результат життєдіяльності домогосподарства.

Групи – це об'єднання зусиль, ресурсів людей навколо загальної мети (ідеї, інтересу), коли владні відносини між ними виключаються [273, с. 391]. До груп належать об'єднання за дружніми стосунками, політичними, соціальними рухами, інтелектуальними та іншими комунікаційними зв'язками.

Фірма як суб'єкт розвитку виступає найсуперечливішою моделлю підприємства, оскільки включає в себе різні типи організацій у залежності від цільової функції їхньої діяльності, організаційної структури, траєкторії розвитку та специфіки включення у глобальну економіку.

Держава в умовах становлення економіки знань виступає провідним суб'єктом розвитку, який стимулює та забезпечує усталений розвиток через пропозицію суспільних та квазісуспільних благ, які підтримують процес генерування виробничих та соціальних інновацій [1, с. 58].

Підходи до аналізу поведінки персоналізованого й інституційного суб'єкта мають особливості. Сукупність індивідів, об'єднаних в групи, суспільство в цілому не може поводити себе як окремий індивід. У зв'язку з цим О. Красильников, посилаючись на Д. Ходжсона та А. Кірмана, укотре піднімає питання агрегування та пов'язану з ним проблему переходу від

мікроекономіки до макроекономіки. Національне господарство не є сукупністю самостійних індивідуальних агентів, для переходу із мікро- до макрорівня слід перейти до аналізу «груп із колективно узгодженою поведінкою» [205, с. 510], тобто інституціонального суб'єкта. Процес узгодження пояснюється через широке поняття інститутів, які «являють собою стереотипи взаємодії, мислення та поведінки індивідів у складі стійких суспільних груп населення» [205, с. 510] та виступають одночасно «об'єктивними структурами у зовнішньому світі» та суб'єктивними пружинами людської діяльності «в голові у людини» [462, с. 60].

Вплив інститутів завжди спрямований на людину, а зміни у її поведінці призводять до змін в організаціях (тобто групах, фірмах, державі тощо). Поряд з цим організаційна структура, що впорядковує суб'єкт-суб'єктні відносини, продукує норми поведінки, спрямовує її, підпорядковує діяльність людини певній стратегії, колективним цілям. Процес досягнення цілей організації перетворює ці інституційні суб'єкти на агентів інституційних змін.

Відомі російські вчені Р. Євстегнеєв та Л. Євстегнеєва у дослідженнях на принципах економічної синергетики вводять поняття антропологічної структури як головного елемента синергетичної відтворювальної моделі [137], суб'єктом якої виступає соціум. Автори розмежовують поняття суспільства і соціуму. У зміст першого включається держава як єдина система, цілісність якої виявляється політизованою, а соціум за своїм змістом є цивілізацією, тобто множиною індивідів, пов'язаних не соціально-економічною системою, а умовами індивідуального існування та механізмами їх відтворення. Ураховуючи таке трактування, визначальну роль має ментальність індивіда, традиції, національний характер, релігійна самосвідомість тощо [136, с. 85–86].

Слід підтримати таку позицію у розмежуванні інституціональних суб'єктів, серед них ми пропонуємо виділяти окремо суб'єктів цілісної множинності, тобто особистостей,

об'єднаних за спільними інтересами та мікроцивілізаційними основами, та множинної цілісності, об'єднаних за принципами макросвіту. Тобто соціум розглядається як мала соціальна група, наприклад, сім'я, сімейний бізнес, а держава, корпорація – як сукупність стейкхолдерів, які представляють різні інтереси або зацікавлені сторони. Гармонізація організаційної структури національної економіки здійснюється завдяки інституціональній архітектоніці у якій поєднується спонтанний та керований характер інституційних змін, що забезпечують ефективність соціально-економічної системи.

Персоналізований суб'єкт економіки знань за професійною спрямованістю – інформаційний працівник, що належить до творчого класу, інтелектуальної еліти [89, с. 516], носієм характеристик якої є людина креативна [69, с 68]. Відповідно до такої логіки, за поведінковими ознаками цей суб'єкт має бути ноосферним суб'єктом. Проблема сучасності як для країн Центру, так і Периферії – це втрата ноосферних начал господарської діяльності, у яких полягає сутнісний зміст інноваційного розвитку. Вона пов'язана із принципово різними причинами цього процесу для країн, що знаходяться на різних ступенях господарського розвитку. Втрата ноосферної орієнтації для країн, що розвиваються, та транзитивних країн полягає у економічній відсталості, що обумовлює спрямованість суспільного виробництва на виживання. Для розвинених країн це пов'язано із корозією цінності праці та домінуванням тенденцій консьюмеризму.

Сучасна економіка знижує значення традиційних організаційних форм інститутів, одночасно підсилюючи роль глобальних корпорацій (ТНК) та мікропідприємств, в основі яких лежать не основні фонди «і навіть не управлінський ресурс, а людський капітал, і найчастіше – критичне число творчих особистостей, від наявності чи відсутності яких залежить доля організації» [248, с. 138]. Гігантські ТНК мають ні з чим не зрівнянну економічну міць: бюджет такої організації перевищує

держбюджети деяких країн, вони фактично вибудовують конструкцію глобальної економіки. Їх ефективність ґрунтується на «суб'єктивації вартості, довільному оперуванні витратами виробництва, підпорядкований маркетинговій стратегії, торгівлі брендом і інтелектуальній вартості, скиданні ризиків на невеликі підприємства через систему аутсорсингу» [248, с. 138]. Тобто глобалізація і персоналізація зливаються в єдине ціле, переплітаючись між собою, що унеможлиблює їх дослідження автономно.

Підтвердженням цьому є механізм самоорганізації, що виступає своєрідним інструментом підвищення соціально-економічної ефективності. Він полягає у взаємодії суб'єктів, об'єднанні зусиль, створенні кластерів, у результаті чого виникають ефекти синергії, на яких акцентували увагу Й. Шумпетер, І. Пригожин, Г. Хакен, О. Богданов. В економіці знань значно посилюються «суб'єкт – суб'єктні» взаємозв'язки, оскільки наука, яка є основою відповідного способу виробництва, будується на колективних взаємодіях. Трансфер технологій, венчурний бізнес, технопарки, що становлять остов виробництва та поширення науково-технічних знань, засновані на кооперативних засадах здійснення діяльності. Так, наприклад, венчурний бізнес, побудований на творчій ініціативі, об'єднанні дослідників, творців піонерних розробок у групи за креативно-бізнесовим інтересом, становить один із суб'єктів інноваційної економіки. Щорічні вкладання у венчурний бізнес у США становлять близько 10 млрд. доларів, у Європі – 5 млрд. євро [196].

Для пояснення механізму узгодження інтересів учасників економічного процесу важливим, за такою логікою, є не раціональний вибір, а інституціональні умови, що визначають відбір оптимальних для економічної системи механізмів узгодження інтересів певного соціуму та можливість шумпетерівської дії «творчого руйнування», тобто становлення суб'єкта розвитку як новатора чи консерватора.

Господарський розвиток з позиції активності суб'єктного впливу доцільно досліджувати у розрізі інноваторів, рутинерів та нейтралів. За умов нестійкості інституціонального середовища господарський розвиток стає непередбачуваним, слабо керованим. Його результати значно відхилюється від теоретичних пояснень, нормативних передбачень. Наприклад, аналіз, проведений О. Сухаревим, показує відхилення від принципу «творчого руйнування». Він доводить, що розвиток техніки і високих інновацій передбачає іншу логіку, ніж лінійне запозичення ресурсу у старих комбінацій. Швидше за все, це логіка високої моди, інтерспецифічного ресурсу (термін, введений О. Уільямсоном), секретних розробок.

Знання, досвід, інтелектуальний капітал при високій швидкості інституційних змін, як і їх непередбачуваності, логічній необґрунтованості (коли відсутня доцільність і адекватність), втрачають значення фактора виробництва та конкурентного суперництва, – вони знецінюються. Підсумком є конкурентний виграш найбільш слабого суб'єкта, який, здавалося б, свідомо повинен був програти при такій забезпеченості даним фактором. Тим самим можна стверджувати, що висока швидкість змін в економіці – реорганізацій, модернізацій, введення нових правил, норм, законів – безпосередньо є антиінноваційним чинником її розвитку, оскільки створює умови непередбачуваного виграшу для суб'єкта, який не міг, не був здатний і не повинен був з наявною на початковий момент системою правил такий виграш отримати [414].

«Новатори» і «консерватори» представляють дві групи економічно активних агентів, які беруть участь у конкурентній боротьбі між собою і всередині групи, однак правило природного відбору, відоме в біології, на це суперництво не поширюється, оскільки результат сильно залежить від початкових умов, розташування агента на ділянці монетарного діапазону, поточного грошового забезпечення діяльності і схильності змінювати модель поведінки. Сухарев О. доводить, що ефективна

економічна політика повинна бути спрямована не тільки на створення умов для новацій і новаторів, але і на зміцнення консервативної моделі поведінки, так як її руйнування здатне різко збільшити безробіття з відповідними негативними наслідками для майбутніх інвестицій і розвитку.

Теорія «творчого руйнування» все важче пояснює нові економічні явища, породжені сучасною динамікою глобалізованого капіталізму, коли спад ділової активності може супроводжуватися міцніючим економічним домінуванням конкретної країни і впровадженням передових технологій і розробок у серійне виробництво при скороченні зайнятих у високотехнологічних галузях. Чисельність новаторів може зростати при уповільненні темпу зростання ВВП або зниженні ВВП, безробіття при цьому може не змінюватися або трохи зрости при зростанні ВВП. Ця модель пояснює також, чому можливий і спад зі зростанням безробіття при зростанні цін, а також спад зі зростанням безробіття без відчутного зростання цін, як це спостерігалось в 2007-2009 рр. [414].

Для цілей нашого аналізу об'єднаємо поняття фірми і економічного агента, який реалізує стратегію ефективної поведінки, націлену на максимізацію інтелектуального капіталу, в умовах економічних та інституційних обмежень. У досягненні: 1) короткострокових цілей одержання прибутку від інновацій він виступає рентоорієнтованим або пасивним інноватором (ПІ); 2) довгострокових цілей розвитку справи і як наслідок конкурентоспроможності національної економіки – «шумпетерівським» або активним інноватором (АІ).

Господарський розвиток з позиції суб'єктного впливу на нього діяльності інноваторів (І), рутинерів (Р), тобто суб'єктів, орієнтованих на консервативну орієнтацію, та суб'єктів з нейтральним ставленням (Н) до інновацій можна простежити, змодельовавши поведінку суб'єктів розвитку щодо вироблених в економіці та суспільстві інновацій. Інновації в залежності від доступу до них суб'єктів можуть мати риси суспільних (доступ

вільний, наприклад, зміна інституційних рамок господарської діяльності), клубних (доступ, до яких обмежений множиною споживачів, які мають можливість споживати благо без обмежень та утворюють єдиний господарський суб'єкт), мережних (призначених для забезпечення міжособистісних взаємодій та розповсюджуваних серед членів мережі) та приватних (доступ обмежений правами власності) благ. У таблиці 2.1 наведено матрицю зв'язку типу інноваційних благ та поведінки суб'єкта розвитку.

Таблиця 2.1. Матриця інноваційної поведінки суб'єктів розвитку

Суб'єкт Інновації	Персоналі- зований суб'єкт	Домогоспо- дарство	Фірма	Група	Держава
Суспільне благо	Н	Р	Н	Р	І
Клубне благо	Н	Р	П	І	Р
Мережне благо	І	І	АІ	І	І
Приватне благо	І	Н	І	І	Р

Наведена у таблиці 2.1. матриця удосконалює запропонований А. Олейніком інституціональний підхід щодо аналізу передумов господарського розвитку [273, с. 389–395]. Сила стимулів до інновацій найсильніше проявляється у всіх суб'єктів розвитку щодо мережних благ, які дозволяють скористатися перевагами прямих та обернених мережних ефектів. Наявність таких ефектів та реакція на них суб'єктів доводить актуальність формування колабораційних тенденцій в економіці знань.

Щодо інновацій, які виступають у ролі приватних благ, то найбільше стимулів мають фірми, групи та окремі особистості, які закріпили права інтелектуальної власності. Клубні блага, що ґрунтуються на дискримінаційній політиці, становлять предмет

інтересу фірм та груп, а інноватором суспільних благ виступає держава.

Економічні актори стають інституціональними суб'єктами лише в процесі активної економічної діяльності та підпорядкованості інституціональній структурі. Якщо витрати ефективної поведінки або поведінки слідування нормам і правилам значно вищі, ніж витрати опортуністичної поведінки, то така інституційна структура сприятиме непродуктивній діяльності та «зсуву мотивації», за визначенням В. Дементьєва [121, с. 170–171].

Поведінка підприємця-інноватора може бути орієнтована на продуктивну – творчо-ініціативну, непродуктивну – ренто-орієнтовану та навіть руйнівну цільову установку [211, с. 65]. Її вибір залежить від інституціональних умов, «правил гри», що склалися в економіці та суспільстві. Знання, досвід, інтелектуальний капітал при високій швидкості інституційних змін, як і їх непередбачуваності, логічній необґрунтованості (коли відсутня доцільність і адекватність), втрачають значення фактора виробництва та конкурентної переваги, вони знецінюються. Підсумком може стати конкурентний виграш найслабшого суб'єкта, який здавалося б, свідомо повинен був програти. Висока швидкість змін в економіці – реорганізацій, модернізацій, введення нових правил, норм, законів безпосередньо є антиінноваційним чинником її розвитку, оскільки створює умову непередбачуваного виграшу для суб'єкта [414].

Вони полягають у деформації інституційних умов ринку, коли виграш стає непередбачуваним у системі «гросмейстер – другорозрядник», імітаційна модель якої наведена на рис. 2.6. О. Сухарев пропонує оцінювати зміну добробуту через зміну переваг суб'єктів та накопичення ними інтелектуального капіталу.

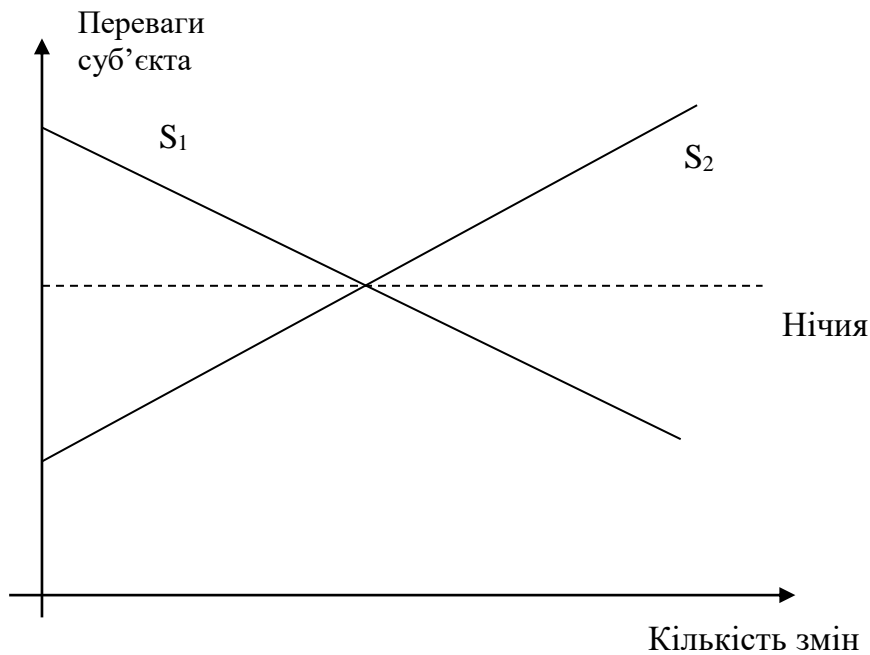

Рис. 2.6. Імітаційна модель поведінки суб'єктів «гросмейстер – другорозрядник»

Наведена на рис. 2.6. імітаційна модель, що відображає ситуацію, коли зміна правил гри може вплинути на розподіл переваг гросмейстера S_1 та другорозрядника S_2 . Коли правила стабільні та вітальні ресурси однорідні, виграш суб'єкта, наділеного вищим людським капіталом (S_1) не викликає сумніву, але в разі непередбачуваної зміни правил виграш може отримати суб'єкт з нижчим людським капіталом, моральними якостями, але вищими адаптаційними можливостями (S_2).

Такий стан характерний для шоківих інституційних змін у 90-ті роки ХХ ст. на теренах пострадянських країн, коли інтелігенція не «вписалась» у нові правила ринкової економіки варварського типу. Оцінюючи в цілому непродумані та швидкісні зміни, слід зазначити, що вони призводять до зменшення добробуту внаслідок інституційної неефективності та закріплення викривленої оцінки якостей суб'єкта.

Господарський розвиток залежить від інноваційної поведінки суб'єктів розвитку, їхньої зацікавленості та відповідно

активності. Створення передумов позитивної економічної динаміки передбачає врахування інституційного середовища поширення інновацій суб'єктами розвитку (особистостями, домогосподарствами, фірмами, групами та державою), структури організації та рівня соціалізації персонального суб'єкта.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОГО ВПЛИВУ ЛЮДИНИ НА СУЧАСНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК

Людський вплив на господарський розвиток доцільно розглядати через призму двох тенденцій у самореалізації: з одного боку – нарощення творчого потенціалу, а з іншого – символічного самовираження у споживанні.

Потенціал знань та творчості людини-виробника стає особливо актуальним в умовах асинхронних змін зовнішнього середовища господарської діяльності та адаптації до них господарської поведінки людини, коли без творчої ініціативи неможлива організація господарства. Творчість із феномену елітарної культури перетворюється на феномен господарської культури, де виступає невід'ємним елементом і повсякденного, і господарського життя, управління, політики, займаючи все більший простір життєдіяльності людини.

3.1. Знання людини як визначальний ресурс розвитку економіки та особистості

Філософи завжди ставили людину у «центр перспективи», ще за часів стародавнього світу визнавали її «мірилом усіх речей», але лише за умов формування постнекласичного знання та певних соціально-економічних відносин відбувається осмислення та рефлексія цього процесу в економічній теорії. «Саме людина має бути кінцевою метою і бути в центрі всіх інтересів. Все має бути підпорядковане цій меті» [19, с. 139]. Реальне висунування людини в центр відтворювальних процесів наразі виступає об'єктивним процесом проростання паростків економіки знань у

тканину індустріального господарства, що виявляється у формуванні нових тенденцій суспільного відтворення.

Перш за все, зміни стосуються накопичення і поширення теоретичних та прикладних знань людини. За останні 30 років ХХ ст. було створено 90% обсягу знань, яким володіє людство [497, с. 522].

Потенціал накопичених знань, «окрилений» інформаційними технологіями, викликав суттєві цивілізаційні трансформації, перетворивши науку на реальну продуктивну силу. Цей найпомітніший вплив на відтворювальний процес здійснили знання, використані у науково-технологічному та організаційно-економічному напрямку. Розвиток індустріальних та сучасних постіндустріальних видів техніки і технологій забезпечив економічне зростання та монетарне багатство, військову могутність країн розвиненого центру. Так у США, де реалізують політику випереджального інноваційного розвитку, здійснюється повний життєвий цикл національних технологічних продуктів за схемою «фундаментальна наука – НДДКР – виробництво – розподіл – обмін – споживання – утилізація» [439, с. 21].

Вичерпність граничної ефективності природного та матеріального капіталу перекривається інноваційними рішеннями по всьому ланцюгу створення та реалізації продукту. Тому в економічному відтворенні прикладні знання, доведені до товарної форми, стали відігравати вирішальне значення у конкурентоспроможності фірм і національних економік. Зростання сектора знань та інформації, так званого «когнітивного сектора», притягуючи значні трудові, інтелектуальні, матеріальні та інвестиційні ресурси, збагачує інші «некогнітивні сектори» ресурсами знань та підвищує продуктивність використання ресурсів. Наукова підготовка виробництва виокремлюється в окрему фазу економічного відтворення та передує безпосередньо виробництву, у результаті цінність блага, що створюється, та економічна ефективність його виробництва все більше залежить не від обсягів використання матеріального капіталу, а від рівня

знань людини. Таким чином матеріальне виробництво стає похідним від досягнень науки, яка виступає сучасною формою духовного виробництва.

Іншими словами, всепроникнення знань сприяло становленню наукового способу виробництва, в основі якого лежать «усезагальні сили людської голови» (за К. Марксом), усеагальна наукова праця творця цих сил – людини [106, с. 138]. У міру того, як сучасні науково-технологічні досягнення проникають у виробничу та побутову діяльність людини, новітні технології у сфері охорони здоров'я забезпечують профілактику захворювань, довголіття, забезпечуються більш комфортні умови її життя та праці, спостерігається вивільнення часу для творчості та саморозвитку.

Роль знань в економіці завжди була високою, і «багатство завжди певною мірою залежало від знань, але лише у постіндустріальній економіці знання замінюють собою традиційну тріаду – земля, праця, капітал – і стають найважливішою основою сучасних виробничих систем» [402, с. 401]. Проте питання визначення економіки знань й досі залишається дискусійним, найбільш поширеними трактуваннями є наступні. Економіка знань – це: 1) форма суспільного виробництва, у якій знання є головним інструментом одержання економічного зиску [131]; 2) тип економічного базису постіндустріального суспільства [427]; 3) сектор виробництва, розподілу та використання знань, який має визначальний вплив на результати розвитку економіки [246, 456, 238], або сектор відтворення знань та інформації (НДДКР та інновації, освіта та навчання, інформаційні та комп'ютерні технології) як умови становлення інформаційного суспільства [118, с. 40]; 4) креатосфера як основа соціального простору і часу співтворчості, діалогу, невідчужених відносин творчої діяльності людини, предметного світу культури і природи [68, с. 37]; 5) повноформатна соціальна економіка, у якій генератором знань та інформації, її першоосновою стає людина [89, с. 236]; 6) рівень

економіки, який відповідає когнітивній стадії розвитку господарства [239, с. 5–20]; 7) особливий вид господарської діяльності, результатом якого є створення, розповсюдження та використання знань для забезпечення зростання і конкурентоспроможності [444, с. 53]; 8) економічна наука, яка вивчає економічну природу та сутність знань, а також їхній вплив на розвиток економіки [239, с. 114]. Різноманітність поглядів на визначення економіки знань свідчить про становлення теорії нової реальності. Серед наведених узагальнюючи які можна виділити такі відомі підходи, як технологічний, ринковий та соціально-структурний.

У новій економіці відбуваються фундаментальні зрушення у напрямку домінуючої ролі знань людини у визначенні вектору розвитку суспільства. Інтелектуальні сили людства набули такої міці, що будь-яка сторона у комунікаційній парі «природа – людина», «людина – суспільство» може розвинути або повністю зруйнувати свій потенціал. За таких умов людина перестає бути стороннім спостерігачем – вона виступає суб'єктом майбутнього, наділеного новітніми знаннями як інструментарієм впливу на власну природу, на оточуюче середовище, тож від неї залежить вибір вектора розвитку суспільства та можливість самозбереження людства. Об'єктом пізнання та перетворення за таких умов стають знання, визначення змісту та структури яких – необхідна умова розробки стратегії розвитку.

Інформаційне суспільство, що ґрунтується на економіці знань, лише зароджується, хоча основні риси, описані О. Тоффлером, Д. Беллом, В. Іноземцевим та іншими футуристами можна спостерігати у розвинених країнах. Мова йде про зародження економіки знань, основними характеристиками якої є наступні. Спостерігається визначальний вплив теоретичного знання та науки на суспільне виробництво, інформатизації та інтелектуалізації діяльності людини, переважання у ВВП частки послуг, зниження питомої ваги зайнятих у вторинному і випереджаючому їх зростанні у

третинному та четвертинному секторах економіки, домінування потреб людини у внутрішньому розвитку, самореалізації як основи нематеріальної мотивації діяльності, у предметній спрямованості господарської діяльності на свідомість людини, домінування нематеріального капіталу, сконцентрованого у знаннях, культурі, здібностях, здоров'ї людини, на основі якого забезпечується не тільки духовне, а й матеріальне багатство, втрачання феноменом власності на матеріальні засоби виробництва своєї критеріальної фундаментальності та заміщення його інтелектуальною власністю, переважання в організаційному дизайні економічних мережних структур.

Інформаційна, мережна та цифрова економіка включаються в поняття економіки знань, виступаючи її відмітними рисами. По-перше, знання, які представляють основний ресурс розвитку, мають інформаційну природу, що визначає зміст нових чинників та результатів виробництва; по-друге, взаємодія суб'єктів здійснюється у мережному просторі, який створюється в знаннево-інтенсивних галузях (програмне забезпечення, електронна торгівля, послуги Інтернет, консалтинг тощо) та є сучасною організаційною формою одержання знань; по-третє, цифрові інформаційно-комунікаційні системи забезпечують технологічні ланцюги та мережі цих галузей. Тобто інформаційна, цифрова, мережна характеристики визначають окремі риси, прояв технологічних, організаційно-економічних відтінків та сторін економіки знань, з точки зору логічного аналізу, вони становлять підмножини цілісності поняття «економіка знань».

Головний зміст формування економіки знань полягає, по-перше, у проникненні результатів науково-технічного прогресу (включаючи інформаційну революцію) у всі пори людської життєдіяльності і перетворення науки в головну продуктивну силу; по-друге, в закріпленні нових соціально-економічних основ господарського розвитку, домінуванні в ньому соціосфери, креатосфери по відношенню до техніко-економічної сфери

суспільного виробництва, яка становить матеріальний базис такого «перезавантаження» і, по-третє, – у випереджальному розвитку інтелектуальних здібностей, виробничих та духовних сил людини, що висуває її у центр суспільного відтворення.

Діяльність, спрямована на відтворення знань, завжди присутня у господарстві, проте лише з кінця ХХ століття предметом економічної діяльності стає свідомість у різних суспільних формах [3, с. 169–174], у формуванні якої важливу роль грають різні види знань людини, розширюючи таким чином межі виробничо-матеріальної діяльності до всього життєвого простору та часу еволюції людської особистості. У результаті цього зрушення, успіх економічного відтворення стає залежним від динаміки розвитку секторів відтворення людського потенціалу. Така емпірична дійсність вимагає й гносеологічних змін в методології, які полягають у тому, що, по-перше, об'єкт пізнання має активне свідоме рефлексуюче перманентно саморозвивальне начало, по-друге, розуміння господарської діяльності як цілісної життєдіяльності, спрямованої на суспільне відтворення, по-третє, включення в аналіз господарської діяльності множинного цілепокладання, яке передбачає вихід цілей діяльності за межі утилітарно детермінованих. Таким чином, можна зробити висновок про нарощення впливу суб'єкта на господарський розвиток, який і є тим рефлексуючим, свідомим, розвивальним началом, що здійснює цілепокладання.

Очевидно, що знання, ще в більшому ступені, ніж матеріально-грошовий капітал, не можуть генеруватися без участі людини, а невідчужене знання взагалі невід'ємне від особистості. Виробництво, накопичення, обмін та споживання знань безпосередньо пов'язані із людиною, яка виступає рушійною силою економіки знань, суб'єктом господарського розвитку. Суб'єктність проявляється в осмисленні діяльності, у здібностях до створення нових знань, у процесах впливу на оточуюче природне та соціальне середовище, тобто в олюдненні природи та соціалізації людини. Нарощення взаємопов'язаності

матеріальних та нематеріальних, уречевлених та олюднених чинників сучасного розвитку обумовлює флуктуаційну природу розвитку, варіативність його напрямків: від бажаних позитивних до непередбачуваних негативних. Формування економіки знань за будь-яким сценарієм: песимістичним чи оптимістичним переводить господарську систему від досягнутої та закріпленої стабільним рівнем життя населення об'єктивної (матеріалістично-раціональної) основи індустріальної економіки у сферу нарощення її суб'єктності.

Чинники нової економіки не вкладаються в традиційне розуміння суспільного відтворення як лінійного процесу виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного продукту на основі поділу праці, ринкового обміну його продуктами та приватній власності на засоби виробництва. Виробництво знань, високих технологій, інновацій та послуг, а також «адекватної людини» складають джерела сучасного соціально-економічного зростання, а спосіб виробництва та життя ґрунтується на розвитку потенцій людини. Людина в економіці як суб'єкт праці та суб'єкт потреб має інші рушійні сили, ніж в індустріальній економіці, де домінування матеріальних інтересів визначає закономірності поведінки людини та становить джерела соціально-економічних суперечностей.

Уперше формується нова якість людини як суб'єкта господарського розвитку, коли людина стає центром господарського відтворення, а духовне виробництво перетворюється на провідний, так званий перший підрозділ суспільного виробництва. Ключова роль творчої праці, особистісних рис людини як одночасного суб'єкта економіки і суспільства залучає в сферу відтворення людини величезні кошти, які за темпами зростання випереджають інвестиції в основні фонди. Зростає споживання, пов'язане із особистісними інвестиціями у освіту, здоров'я, відпочинок тощо. Відбулися зрушення у структурі національного багатства у бік

нагромадження майна населення та людського капіталу. У країнах, що здійснюють перехід до економіки знань, частка людського капіталу в структурі національного багатства сягає 80% [185].

Актуалізація таких ціннісних мотивів обумовлена, по-перше, самообмеженням матеріального багатства, досягненням межі утилітарно орієнтованого розвитку, по-друге, підвищенням попиту на високоосвіченого та компетентного працівника у зв'язку із технологічним ускладненням виробництва; по-третє, нарощенням арсеналу знань, інструментальної потужності впливу людини на оточуюче середовище, який притягує значні інвестиції у власний розвиток та стає локомотивом соціально-економічного розвитку.

Володіння природними ресурсами, матеріально-речовим капіталом залишається важливим чинником підвищення продуктивності, але ключову роль відіграє людський потенціал, інтелект, знання, які в геометричній прогресії підвищують здатність використовувати інші ресурси інноваційним способом. Когнітивні ресурси (інтелект, пам'ять, знання, увага, швидкість розумової реакції), ресурси здоров'я, психологічні сили людини (ментальність, комунікативність, екзистенціальна свобода) визначають ефективність господарської діяльності будь-якої організації. Особливого значення набувають якісні характеристики не лише людини-працівника (такі, як компетентність, тобто знання, навички, досвід, кваліфікація, здатність до неперервної освіти, самоосвіти, інтелект, інновативність, креативність), але й людини-особистості – це порядність, чесність, відповідальність, комунікабельність, довіра, колективізм, здатність до співробітництва тощо.

Склалися технологічні та соціальні умови, за яких людська мислєдіяльність перетворилася у продуктивну силу, здатну в режимі реального часу, долаючи географічні відстані, створювати конкурентоздатні способи виробництва. Розширення та поглиблення знань людини наділило її небувалим арсеналом

інструментів різноманітного впливу на оточуюче середовище. У результаті виключного значення набули морально-етичні імперативи господарської діяльності, оскільки «егоїстично замкнена людина стала соціально небезпечною» [6, с. 76]. Моральність із передумови етики ведення бізнесу перетворилася на економічну категорію, здатну спрямувати соціально-економічну систему в безпечну та прекрасну країну мрій або за її відсутності – у корупційно-мафіозне пекло. Крім цього, відзначається зростання суспільного значення принципів свободи, справедливості та відповідальності за прийняті рішення, здійснений вибір. У трактуванні відповідальності спостерігається відхід від правового її визначення як покарання, та перехід до аксіологічного, тобто визнання її смисловою вершиною господарської діяльності [358].

Головною місією неоекономіки можна визначити зростання якісного особистісного часу як передумови свободи вибору людини та можливості організації життєдіяльності у всій повноті власних здібностей. Тому основним критерієм прогресу виступає приріст якісного особистісного часу, а те, яким чином його використати залежить від людини. Тобто суб'єктний вибір, чим наповнити вивільнений час, визначається рівнем духовно-інтелектуального розвитку суб'єкта та його інтегрованості у мережі «суб'єкт-суб'єктних» відносин, зокрема, креативних професійних співтовариств, наприклад, науковців певних спеціальностей, лікарів. У випадку, коли праця не пов'язана із задоволенням мінімальних потреб існування, а потреба приносити користь залишається важливою для людини як духовно-соціальної істоти, пошук корисного заняття стає проблемою. З цим пов'язане зростання солідарної праці, волонтерських рухів у країнах розвиненого центру. У цілому слід відзначити дві різнорідні тенденції: підвищення ємності особистісного часу людини та невідчутності у темпі, ритмі життя впливу вивільненого часу, тому поки що не можна говорити про прогресивні якісні зрушення.

Традиційна економіка розподіляє обмежені ресурси відповідно до обраних цілей у сфері виробництва та реалізації матеріального продукту, оскільки рідкісність проявляється у матеріальному, часовому, просторовому обмеженні. В економіці знань рідкісність пов'язана із рецептивними та когнітивними можливостями людини спожити пропонуваній продукт. В індустрії формування свідомості людини (у медіа-просторі, освіті, індустрії розваг) дефіцитними стають «вуха та очі» споживачів. Культура впливає на економіку та сама підкорюється економічним законам шляхом переведення суспільних благ у економічні через механізм авторського права та інтелектуальної власності [129, с. 19–28]. Індустріалізується освіта, перетворюючись на гравітаційний інвестиційний центр, який, як уже зазначалось, притягує значні ресурси у формування людського капіталу впродовж всього життя. «Уже зараз на перепідготовку фахівців у США приділяється 15-20% робочого часу» [249, с. 59], оскільки для забезпечення конкурентоспроможності країни післядипломне підвищення кваліфікації має суттєве значення.

Можливість відтворення знань, інновацій безпосередньо залежить від споживача. Класичним прикладом вважається процес передачі знань від учителя до учня. Бажання, здібності та старанність учня – одна із головних умов отримання ним знань, враховуючи високий професіоналізм учителя. Іншою стороною виробництва та розповсюдження знань та інновацій є їхня відповідність встановленим соціальним, культурним нормам людини. Рівень інтелектуального, культурного розвитку споживача знань та інновацій має важливе значення для проникнення продукту на ринок. Таким чином, якість освіти, математичної, природничо-наукової підготовки стає пріоритетним напрямком державної підтримки. Оцінка освітніх досягнень школярів, проведена організацією економічної співдружності та розвитку, окреслила групу лідерів у цьому напрямку: Фінляндія, Гонконг, Китай, Японія, Корея [446, с. 36–

37], тобто країни, які демонструють перехід до економіки знань. Таким чином, у виробленні, поширенні знань бере участь і виробник, і споживач, «інституційно носій попиту закріплюється в ролі учасника вироблення знань, що є сполученням ринкових механізмів і знання» [249, с. 37]. Отже, знання та якості суб'єкта господарської діяльності стають визначальним чинником суспільного розвитку. Цінність знань для суспільства полягає в тому, що природничо-наукове та соціально-культурне знання лежить в основі ефективного виробництва, розподілу, обміну та споживання усієї сукупності благ, використовуючи перетворення знань у нові знання, досвіду – у новий досвід, створюється безпрецедентний потенціал як господарського, так і особистісного розвитку.

Безумовно, у довгостроковому періоді знання можна розглядати як необмежений ресурс господарського розвитку, разом з тим у коротко- та середньостроковому періоді рівень знань завжди обмежений. Основними чинниками створення економічної цінності можна вважати працю і знання, оскільки капітал утворюється як похідний від використання знань та праці, яку можна умовно представити як живу, що включає фізичну, інтелектуальну та підприємницькі здібності, та уречевлену, затрачену на попередніх етапах виробництва. Співвідношення праці, знань та цінності можна умовно виразити наступним чином:

$$\text{Знання} = \frac{\text{одиниця цінності (вартості)}}{\text{праця}} \quad [294, \text{с. 22}].$$

Економіка знань ґрунтується не лише на оновленні технологій виробництва матеріальних продуктів і послуг, а й «світу, у якому люди працюють не руками, а мозком» [309], тобто вона націлена на відтворення всієї системи знань. Виходячи з цього, можна казати про необхідність розкриття поняття знань та його видів. Усеохоплюючого однозначного

визначення цього поняття допоки не існує, незважаючи на те, що ще з часів Платона знанню приділяється особлива увага.

Великий енциклопедичний словник визначає знання як селективну, впорядковану певним способом одержану та за відповідними критеріями (нормами) оформлену інформацію, яка має соціальне значення та визнана такою суб'єктом [56, с. 376]. У філософському енциклопедичному словнику знання розкривається як перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне її відображення в мисленні, володіння досвідом і розуміння того, що є правильним у об'єктивному та суб'єктивному відношенні [445, с. 266].

У наведених визначеннях знання інформація та дані виступають взаємопов'язаними поняттями. В. Макаров та Г. Клейнер співвідносять ці поняття у наступній ієрархії: дані \Rightarrow інформація \Rightarrow знання, поклавши в основу ступінь осмислення та глибини їхньої переробки. Знання очолюють вказану піраміду, оскільки означають глибоке розуміння предмету пізнання і можливість використання відомих даних для оцінки нової інформації. «На відміну від інформації знання являє собою безпосередній спосіб існування свідомості, тобто спосіб невіддільний від свого суб'єкта» [471, с. 15], тоді як інформація має ознаки самостійності та відокремлюваності як від виробника, так і від споживача. Відповідно до означеної точки зору, знання являють собою узагальнені, концентровані та гармонізовані між собою дані, олюднену, усвідомлену, внутрішньо скоординовану та структуровану інформацію, яка пройшла інституціональну експертизу [239, с. 25–30].

Знання виступають організуючою системою для даних та інформації, з одного боку, а з іншого – самі утворюються із потоку даних та інформації, перетворених завдяки їх «перетравленню» суб'єктом та «залежать від його думок та переконань» [266, с. 83]. Відповідно до концепції Р. Аккофа, знання є перекидним містком між минулим, що утворилося із

даних й інформації та майбутнім, що настане завдяки розумінню. Цей процес у свідомості людини розгортається за такою схемою:

дані \Rightarrow інформація \Rightarrow знання \Rightarrow розуміння \Rightarrow мудрість [17].

У даній схемі вершиною піраміди є не самі знання, а мудрість, спрямована у майбутнє.

Викладені підходи до теорії знань ґрунтуються на позиції, яка визнає свідомість людини джерелом створення знань, які в подальшому слугують орієнтиром дії. Проте дія не завжди реалізується завдяки усвідомленому знанню – інколи її визначає й неусвідомлене, неявне знання, наприклад, інтуїція. У першому випадку процес діяльності розгортається за сценарієм: дані \Rightarrow інформація \Rightarrow знання \Rightarrow рішення \Rightarrow дія. Перехід від знань до дії опосередкований рішенням, у якому відображено співставлення альтернативних варіантів використання знань у діяльності на підставі раціональності суб'єкта. У другому людина керується інтуїцією та діє несвідомо, відповідно, вхідний потік відомостей автоматично перетворюються у дії за схемою: дані \Rightarrow знання \Rightarrow дія.

Таким чином, що більш виражений та різнорідний характер має раціональність суб'єкта, то довший ланцюжок прийняття рішення, іншими словами, процедура прийняття рішення залежить від раціональності суб'єкта, яка в свою чергу залежить від різних типів її обмежень. Г. Саймон увів поняття процедурної раціональності, яка означає, що в питанні вибору рішення індивід бере до уваги ступінь повноти інформації, крім того враховується ступінь жорсткості когнітивних обмежень. Уточнюючи інтерпретацію ідеальних типів поведінки М. Вебера на основі раціональності, відомий учений графічним способом представив афективну, традиційну, ціннісно-раціональну та цілераціональну поведінку [237, с. 58–61]. Чим більш раціональним визнається вибір, тим більше він потребує інформації та знань, отже, форма раціональності безпосередньо залежить від рівня знань та інформованості суб'єкта.

Знання формуються шляхом узагальнення та агрегування результатів як когнітивної, так і практичної діяльності суб'єкта, їх адаптації ціннісному контексту життєдіяльності. Тобто знання завжди суб'єктні, бо їх набуття та визнання залежить від людини, наділеної волею, духовністю, творчістю, культурою, тобто всіма ознаками і атрибутами, які дозволяють осмислити, усвідомити відомі дані, творчо переробити інформацію, одержати нове знання. Поряд з цим знання складають органічну єдність із культурою в широкому значенні цього слова, тобто процесом відтворення другої природи людини. Отже, можна сказати, що знання також мають суспільну природу.

Ознаки, властиві знанням, стають предметом досліджень в період формування економіки знань, для якої вони – субстанціональна основа. У праці [308] Олвін та Хейді Тоффлери виокремлюють десять ознак знань. По-перше, знання неконкурентний ресурс, «мільйони людей можуть скористатися одним і тим же фрагментом знань, ніскільки його не зменшивши. Фактично, чим більше людей ним користується, тим ймовірніше, що хтось із них виробить на його основі ще більше знань. Патенти, авторське право, Це артефакти закону, які не мають відношення до безпосередньо знань, які за своєю суттю невичерпні». По-друге, знання нематеріальне, «його не можна торкнутися, але ним можна маніпулювати», по-третє, воно нелінійне, по-четверте, відносне або контекстне, по-п'яте, воно з'єднується із іншими знаннями, «утворюючи корисні комбінації». По-шосте, завдяки кодифікації, тобто «переведенню в нулі та одиниці» тобто двоїстому систему воно перетворюється у наймобільніший продукт, оскільки може транслюватися на великі відстані за одну й ту ж ціну, близьку до нуля, по-сьоме, стискатися до символів та абстракцій, та, по-восьме, його можна зберігати на мініатюрних носіях. По-дев'яте, знання не може бути половинчастим – воно неподільне, ціле, внаслідок цього воно або відкрите, або закрите, або виражене, або невиражене. І врешті, по-десяте, знання невідворотне, тобто його унікальність

проявляється лише доти, поки воно не стало відомим, оскільки його не можна відібрати назад. Тобто якщо воно розповсюджується, воно втрачає свою унікальність, іншими словами, «його не можна запечатати у бутилку» [308, с. 151–153].

М. Згуровський акцентує увагу на інших ознаках, властивих знанням: по-перше, вони мають людський вимір; по-друге, це особливий вид товару, який постійно змінюється та збагачується; по-третє, знання мають глобальний характер та впливають на зміну геополітичної розстановки сил; по-четверте, вони набувають рис міждисциплінарності та комплексності; по-п'яте, знання одночасно виступають як індивідуальні та колективні, проте наразі домінуючого значення набувають колективні форми інтелектуальної діяльності в мережному просторі; по-шосте, стаючи суспільними, знання перестають належати окремому індивіду; по-сьоме, середовищем поширення знань стає мережа, в якій взаємодіють учені та організації, здійснюючі виробництво інтелектуальної продукції [157].

Знання відносяться до обмежених ресурсів. Пропозиція знань еластична, вище нуля і залежить від стану економіки, від політичних і соціальних факторів. Знання мають ті ж характеристики, що й будь-яке інше суспільне благо. Товарні властивості знань особливі: покупці точно не знають, які знання вони набувають, а якщо цими знаннями володіють, то вже не потребують покупки. Більш того, знання часто бувають неявними і не піддаються вербальному опису. Це означає, що їх неможливо передати як інформацію, попередньо закодувавши або скопіювавши. Такі знання звичайно купуються дослідним шляхом або в процесі самого виробництва. Крім того, знання за своєю природою швидко морально старіють [139].

Знання нами розуміються у широкому трактуванні як соціальний продукт, духовно-творчі цінності, тобто до них відносяться ідеї, теорії, правила, поняття, судження, винаходи, навички і професійні знання, досвід, моральні цінності, смисли відносин людини і природи, людини і соціуму тощо.

Наведений перелік включає різні форми знань, класифікація яких подана у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Система знань суб'єкта господарської діяльності

Залежно від рівня розвитку свідомості	
Буденне	знання повсякденного життя (моральні цінності, думки, досвід)
Професійне	практичне знання суб'єкта професійної діяльності (навички, компетенції, майстерність, мистецтво, досвід)
Спеціалізоване	наукове (теоретичне, емпіричне, парадигмальне, інструментальне [239, с. 28]), філософське, релігійне (моральні цінності, ідеї, винаходи, теорії, правила, імперативи поведінки)
Сакральне	таємничий, непізнаний для широкого загалу канал чи шлях до мудрості (дух, інтуїція, немислиме)
Залежно від спрямованості процесу одержання знань	
Предметне	спрямоване на об'єкти, процеси, явища
Метазнання	знання про знання, методологія, епістемологія, філософська рефлексія, вище духовне знання
Залежно від повноти приналежності суб'єкта	
Імпліцитне (невідокремлене)	особистісне (латентно вмонтоване в структуру підсвідомості суб'єкта), побудоване на внутрішній роботі суб'єкта над собою, як екстракції культури, способів і навичок мислення та переживань і вражень, продукт особистого досвіду, інтуїції
Експліцитне (об'єктивоване)	формалізоване, предметно або раціонально оформлене, відокремлене та зафіксоване на матеріальному носії

Класифікація, наведена у таблиці, дозволяє надалі системно проаналізувати вплив знань на діяльність індивідуального чи колективного суб'єкта в економіці знань. У залежності від рівня суспільної свідомості виділяють буденне, спеціалізоване, професійне та сакральне знання.

Знання – це та основа, яка підтримує людину все життя та постійно розширюється. Вони належать до духовно-творчих цінностей, які одночасно виступають цінністю-ціллю та засобом господарської діяльності, отже за безпосереднього їхнього

використання конструюються та добираються варіанти, способи, інструменти здійснення діяльності, досягнення цілі. Виробляються знання не лише спеціалізовано, через канали освіти і науки, а й як продукт, за висловленням В. Макарова, Г. Клейнера, «побічного виробництва» у буденному житті та професійній діяльності [239, с. 36]. Формування професійного знання в умовах становлення економіки має два джерела: по-перше, – система розгалуженої вищої та професійної освіти, по-друге, – система коучингу, яка за своїм змістом є, так званою передачею знань від майстра до учня, але у сучасній формі організації.

О. Тоффлер, М. Кастельс, В. Стьопін, А. Гальчинський та інші дослідники відзначають посилений вплив спеціалізованих знань, до яких належить теоретичне знання, не лише в царині науки та житті людини, а й в економіці. Для розвитку економіки знань важливу роль грають метазнання, які становлять основу знань як суспільного феномену та соціального продукту. Зокрема, М. Кастельс відзначає те, що за сучасних умов головним джерелом продуктивності стає вплив знання на знання, а М. Делягін виділяє вплив метатехнологій як кореневих технологій створення знань і продуктів [118]. У даному контексті знання органічно поєднані із культурою як на особистісному, так і колективному рівні, формуючи зрозумілу та усвідомлювану суб'єктом діяльності проекцію когнітивної картини світу. Вони виступають суб'єктивним чинником об'єктивного оточуючого світу, специфічним для певного соціуму (чи особистості) елементом культури, у якому поєднуються духовні та раціональні начала.

Кастельс М. у монографії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» розмежував спосіб виробництва і спосіб розвитку, надавши їм фундаментального значення формування певного типу суспільства, що організується навколо людської діяльності, структурованої та організованої відносинами виробництва, досвіду і влади. Спосіб виробництва розглядається

через відносини виробництва, розподілу, присвоєння і використання економічного надлишку. Одночасно він трактується як правила, соціальні відносини, що детермінують класову стратифікацію. Основними способами виробництва, властивими ХХ ст., М. Кастельс визнає капіталізм та етатизм. Капіталізм виробляє, розподіляє, присвоює і використовує економічний надлишок завдяки відокремленню виробників від засобів виробництва, приватної власності на них, перетворенню праці в товар, розвитку товарно-грошових відносин, орієнтації на максимізацію прибутку, який стає джерелом приросту капіталу. Етатизм ґрунтується на максимізації влади держапаратчиків, плановій економіці та загальнодержавній власності [178].

Величина економічного надлишку визначається продуктивністю процесу виробництва, який, в свою чергу, обумовлюється способом розвитку. Кожен спосіб розвитку, за М. Кастельсом, – це технологічна схема впливу праці на матеріал в процесі виробництва продукту, або іншими словами, ключовий елемент підвищення продуктивності. В аграрному способі розвитку домінує кількісне зростання трудових зусиль в обробці природних, переважно земельних, ресурсів; в індустріалізмі – децентралізація впливу нових джерел енергії на штучно створену природу; в інформаціоналізмі – вплив знань на нові знання, обробку інформації та символічну комунікацію. Цільовою функцією індустріалізму виступає максимізація виробничої функції, тобто економічне зростання, а інформаціоналізму – технологічний розвиток, зростання обсягів знань, інформації [178].

Не зменшуючи фундаментального значення праці М. Кастельса [178], слід зазначити, що виділення ним провідної ролі інформаційно-технологічної складової способу виробництва та способу розвитку має бути доповнене гуманітарною складовою цих процесів. Автор певним чином усуває таку прогалину, визнаючи наявність у інформаціональному суспільстві тісного зв'язку між культурою та продуктивними

силами, між духом і матерією. Проте, саме дефіцит розвитку духовних начал може вважатися однією із причин виникнення системних криз та деформацій.

Великий вплив на формування картини світу мають сакральні, релігійні знання та «базисні моделі суспільства» [392, с. 623], зафіксовані у спрощеному образі ідеологій. Їхній вплив на поведінку суб'єкта господарства виражається у підпорядкованості його дій економічному, правовому та культурному порядкам, виокремлених та аналізованих в теоріях ордолібералізму (Ф. Хайек) та старого інституціоналізму (М. Вебер).

У парадигмі постнекласичної наукової раціональності відбувається зміна відношення суб'єкт-об'єкту у бік посилення ролі суб'єкту, що зближує науку із мистецтвом, культурою, гуманітарним знанням та дозволяє стверджувати, що на результаті наукового дослідження відбиваються суб'єктні характеристики його творця, та соціально-культурного середовища його розвитку [392, с. 249]. З цим пов'язано поширення ідеї конструювання світу, відповідно до якої суб'єкт вибудовує, комбінує та структурує об'єкти навколишнього світу і власний внутрішній світ (наприклад, переживання, думки, емоції, знання) та створює «конвенціональні соціальні реальності, які керують поведінкою людини, формують її ідентичність, та на яких ґрунтуються всі інститути суспільного життя ...» [392, с. 287].

Знання як конструкція світу, створюваного людиною, безпосередньо пов'язане із діяльністю у господарстві, під яким розуміємо простір життєзабезпечення людини. Можна відзначити подвійний взаємозбагачувальний вплив, коли процес одержання знання пронизується всіма формами діяльності, із яких черпаються джерела поповнення його форм (від буденного до наукового) з одного боку, а з іншого – саме знання, вмонтоване в структури практичної діяльності та комунікацій (за М. Поланьї), породжене активністю людини у господарстві.

«Здатність суб'єкта мислити, узагальнювати свої практичні акти і піддавати рефлексії процедури мислення, є закладений в людину освітою та досвідом соціальний продукт. Одночасно суб'єкт продукує ідеальні схеми та проводить експерименти, створюючи умови можливості діяльності» [392, с. 9].

Принциповою особливістю знань є не лише їх форми, а й рівні представлення. Вони подані на суспільному та особистісному рівнях. Суспільний рівень проявляється у трьох проекціях: уособлене (здібності, вміння, знання, цінності людини), упредметнене (техніко-технологічні системи) та інституціоналізоване (права інтелектуальної власності, національні інноваційні системи тощо) знання. Особистісний рівень відображається як внутрішній чинник свідомості людини, а отже й її діяльності.

Поширення наукового методу пізнання на всі сфери та форми життєдіяльності забезпечує країнам, що стали на шлях побудови економіки знань, конкурентні переваги за рахунок реалізації інноваційного шляху розвитку. Під впливом науково-технічних, інформаційно-комунікаційних знань та інновацій традиційні сфери матеріального виробництва змінюють технологічну основу, відбувається витіснення репродуктивної праці новим типом активності – творчістю, заснованою на широкому горизонті знань. Знання, творчий потенціал, досвід працівників створюють передумови для поширення та генерування нових знань.

Із позиції суб'єкта діяльності (персоналізованого чи інституціонального) виокремлюють два рівні відповідно персонального чи колективного знання: невідокремлене (імпліцитне) та об'єктивоване (експліцитне). Імпліцитне знання невідокремлене від суб'єкта, тому інколи його називають живим знанням, специфічним, тобто унікальним та незамінним ресурсом життєдіяльності. Імпліцитне знання, таким чином, виступає суб'єктним уособленим знанням, у ньому сконцентровані культура, способи, навички та технології пізнання дійсності та

осмислення дії. Це дозволяє включати суб'єктну оцінку доцільності використання знань у альтернативних видах діяльності, що, як було зазначено раніше, передбачає здійснення раціонального вибору та відповідної поведінки. Імплицитне знання має нематеріальну природу та виступає у товарній та нетоварній формі його вплив передається через формування людського капіталу та потенціалу як рушійної сили розвитку господарства. Невідокремлене знання може формуватися як у свідомості, так й у підсвідомості суб'єкта, воно накопичується постійно, упродовж всього життя, основними джерелами його поповнення будуть відоме об'єктивоване знання, господарська діяльність, комунікації, творчий пошук.

Набуті форми невідокремлюваних знань визначають якість робочої сили та впливають на перебіг суспільного виробництва через його суб'єктивний чинник. У традиційній економіці такі знання розчиняються у виробленому матеріальному продукті, а їх оцінка здійснюється на ринку праці, який, будучи факторним ринком, формується як вторинний щодо ринку благ. В економіці знань цінність невідокремленого знання, наприклад, досвіду чи професійної інтуїції, співставна із цінністю знання як основного продукту, оскільки спостерігається не лише розмивання меж ринків та утворення тріади ринків: знань, послуг та праці [241], а їх злиття у ринок послуг, у зв'язку з цим інколи економіку знань характеризують як економіку послуг. Стрімка динаміка господарських змін підвищує значення інтуїції як неявного знання та колективного знання, оскільки минулий індивідуальний досвід не завжди може бути застосований внаслідок бесприцидентності процесів, що розгортаються в сучасній економіці.

Експліцитне знання, як правило, розглядається як зовнішнє щодо суб'єкта діяльності, кодифіковане, формалізоване, відокремлене та зафіксоване на матеріальному носії, наприклад, у вигляді документа, книги, програмного забезпечення, торговельного знаку, патенту тощо. Завдяки кодифікації знання

стало віддільним, екстериторіальним та об'єктивним, тобто незалежним від суб'єкта-виробника. «Кодифікація – це процес зведення людських знань до інформації, скорочення та втрата одухотвореної частини інформації. Знання, висловлене або записане – це неповне знання» [135, с. 35]. Кодифікація знань має ключове значення для економіки, оскільки завдяки їй досягається об'єктивізація досвіду, закарбовування його у довгостроковій пам'яті суб'єктів діяльності, вона створює можливості користування відомим знанням через роки. У економіці знань кодифікація зіграла величезну суспільну роль у зниженні ціни відтворення інформації, що призвело до ефекту нульових витрат на копіювання інформації. У результаті розвитку кодифікації та забезпеченості інформаційними мережами переміщувати великі обсяги об'єктів знань стало дешевше, ніж людей.

Деякі вчені, зокрема Л. Федулова, крім невідокремленого та кодифікованого виокремлюють ще й «об'єктивоване знання – інтелектуальні моделі, втілені в об'єктивній формі процесів діяльності, її інструментів та результатів» [444, с. 38]. На нашу думку, поняття об'єктивованого більш широке, ніж кодифіковане, тому доцільно у нього включати й кодифіковане. У цілому більш доцільно говорити про експліцитне знання, оскільки у цьому терміні чітко простежується можливість його відокремлення від суб'єкта знання та передачі (шляхом комунікаційного чи ринкового обміну) іншим суб'єктам господарської діяльності. У традиційній економіці велика увага приділялась саме експліцитному уречевленому знанню, зокрема, знаряддям праці, засобам виробництва, які є втіленням знань людини.

Поява та поширення принципово нових технологій виробництва, що змінюють спосіб виробництва та життя, пов'язується із розвитком науки на основі генерування знань та інформації, швидким впровадженням інновацій у господарську діяльність, якісною освітою. Проте, характеризуючи знання, вкотре слід відзначити роль у суспільному розвитку не лише

уречевленого в засобах виробництва, втіленого в технологічних чи організаційних інноваціях, тобто експліцитного, а й живого, так званого імпліцитного знання. Принципова різниця у виокремленні експліцитного та імпліцитного знань полягає у можливості його відокремлення від людини – носія або творця знань. Експліцитне знання відокремлюється від його носія та втілюється в об'єктивовані артефакти, які можуть бути відтворені, а імпліцитне знання – не віддільне від людини, тобто незамінне, не піддається формалізації та кодифікації. В економіці знань значно зростає попит на всі форми живого знання, тобто того, що засноване на досвіді, кмітливості, здатності до орієнтації, самоорганізації і комунікації, та слугує джерелом генерування нового знання. Отже, якості людини як генератора нового знання висуваються на перші позиції.

У сконцентрованому вигляді імпліцитне знання виражається в людському капіталі та потенціалі. Людський капітал дозволяє людині створювати особистий, соціальний та економічний добробут [176, с. 3]. Запаси людського капіталу посилюють конкурентні позиції та статус їх власників, підвищують продуктивність праці та позитивно впливають на економічний, соціальний розвиток. Кількісне визначення розміру людського капіталу здійснювалось для США, Великобританії [542], Канади [540], Фінляндії [551], Аргентини, Китаю [554], Нової Зеландії [552], Норвегії [555], Росії [176] тощо.

Висновки, зроблені авторами вказаних досліджень, добре узгоджуються та полягають у підтвердженні того, що у структурі національного багатства людський капітал займає провідне місце, перевищуючи запаси фізичного капіталу та вироблений ВВП. Збільшення очікуваної тривалості життя, зсуви у освітній структурі, підвищення рівня зайнятості позитивно впливають на його динаміку, у той же час процес старіння населення призводить до його зменшення [176, с. 61].

В економіці знань людина як носій невідокремлених знань стає частиною виробничого циклу, безпосередньо включеною у

процес виробництва. Для організації (інституційного суб'єкта) колективне імпліцитне знання пов'язане із ноу-хау, організаційною культурою, духом корпорації, які становлять ключовий чинник ефективності. Дослідження доводять, що кожен долар, витрачений на НДДКР, приносить восьмикратний прибуток у порівнянні із інвестиціями у технічні засоби [139, с. 22]. Імпліцитне знання виступає ресурсом, який наповнює смислом будь-який вид господарської діяльності людини. Економічною сферою його реалізації є ринок праці та інтелектуальних послуг.

Знання як ресурс, по-перше, виступає джерелом духовного та професійного розвитку особистості працівника; по-друге – доходності та успіху індивіда, організації, національної економіки; по-третє, інструментом рефлексії, що дозволяє забезпечити гармонійні стосунки в метасистемі «природа – людина – суспільство». Озброєння суб'єкта діяльності знанням, достатнім для усталеного розвитку з врахуванням інтересів майбутніх поколінь, стає метою функціонування економіки знань як механізму відкриття закономірностей розвитку господарства. Особливістю знань як ресурсу є їх відносний характер, висока мобільність, швидке старіння та плинність, неподільність, невичерпність у споживанні.

Як і будь-який економічний ресурс, знання мають властивість відносної обмеженості. Традиційна економіка розподіляє обмежені ресурси відповідно до обраних цілей у сфері виробництва та реалізації матеріального продукту, оскільки рідкісність проявляється у матеріальному, часовому, просторовому обмеженні. В економіці знань рідкісність пов'язана із рецептивними та когнітивними можливостями людини спожити пропонований продукт, а отже й його виробити, оскільки функції виробника знань неможливо виконати, попередньо не споживши певний обсяг знань. У зв'язку з цим зростають внутрішні цінності споживача, можливість спожити вимагає напруженої роботи. Індустрія формування свідомості

людини (у медіа просторі, освіті, індустрії розваг) по-іншому відчуває обмеженість у вигляді «дефіциту вух та очей споживачів» [130, с. 21]. І в першому, і в другому випадках бар'єром поширення виробленого знаннєвого продукту в економіці знань можна вважати когнітивно-ціннісні якості споживача. Лише відповідність інновацій встановленим соціальним, культурним нормам господарської системи та рівню когнітивного розвитку особистості сприяє швидкому їх розповсюдженню, так як безпосередньо впливає на формування попиту на них. Внаслідок наявності когнітивно-ціннісного бар'єру гальмується розвиток економіки, тому зусилля спрямовуються на його подолання.

У вирішенні цієї проблеми визначальну роль грає креатосфера, до якої віднесено освіту, культуру, весь духовний світ. Обмеження знань як культурних феноменів пов'язано також із ступенем їх соціокультурної цінності, затребуваності. Важливою особливістю знань у такому трактуванні є їх екологічні та гуманітарні обмеження. «Предметний світ культури або людина виступають не як ресурс, предмет споживання або джерело виробництва речей, а як цінність, яка не може і не повинна бути спожита у фізичному смислі цього слова» [69, с. 27].

Знання – незамінний ресурс, його не можна компенсувати капіталом чи працею, бо їх самовідтворення ґрунтується на використанні різних форм знань, що підтверджує тезу про яскраво виражену взаємодоповнюваність знань та інших факторів виробництва. Із економікою знань пов'язані споконвічні надії на вирішення основної суперечності між обмеженими ресурсами та безмежними потребами. Завдяки знанням, з одного боку, відкриваються способи поєднання наявних ресурсів чи створення принципово нових ресурсів, а з іншого – процес інтелектуалізації суспільства має сприяти підвищенню його духовної культури, раціоналізації потреб, формуванню нематеріальної ціннісної мотивації людини та виробленню альтернатив неоліберальному

сценарію глобалізації на основі формування ноосферної свідомості людини. Проте, як доводить реальність, освічена особистість не обов'язково може бути високодуховною, як і високий рівень освіти не гарантує підвищення продуктивності праці чи особистого доходу, що характерно для пострадянських країн.

Об'єктивовані знання можна передавати на відстані, купувати, зберігати, але ними можна лише користуватися, поповнюючи імпліцитне знання новою інформацією, яка за сприятливих умов може бути перетворена на нове знання. Для цього необхідно, за ідеєю В. Макарова та Г. Клейнера «олюднення» знань [239, с. 25], тобто їх усвідомлення та переосмислення як «спосіб існування свідомості», що означає принципову невіддільність виробництва знань від суб'єкта [152, с. 40]. Проте, об'єктивовані знання у формі відокремленого продукту реалізується на ринку знань, ідей чи товарів, і цей інтелектуальний продукт може виступати у формі публічного або економічного блага. Маючи в своїй основі інформаційну природу, процес його відтворення відрізняється від матеріального продукту тим, що він не зникає в процесі споживання, отже, має загальну цінність, або, за висловленням А. Бузгаліна, «не підлягає знищенню» [70, с. 25].

Серед особливостей знання як публічного блага слід виділити, по-перше, його неконкурентність, тобто споживання знання одним суб'єктом не заважає споживанню його іншими; по-друге, невиключеність із споживання будь-якого суб'єкта за критерієм доходу (але інші критерії теж мають суттєве значення, наприклад, когнітивні, ціннісні обмеження); по-третє, не переважаність, тобто відсутність межі потужності споживання, що за умов суб'єкт-суб'єктного мережного характеру комунікації не призводить до зниження корисності, яку одержують вже існуючі споживачі знань. Виділені особливості обґрунтовуються наступними властивостями знань як інформаційного ресурсу: їх дискретністю, відносністю,

мережним характером, майже нульовими витратами на копіювання та зберігання. У якості суто публічних благ виступають буденне, релігійне, загальновідоме наукове знання. Проте, як зазначалося, засвоєння, уособлення знань завжди ставить проблему когнітивно-ціннісних якостей суб'єкта.

Як економічне благо знання мають свій життєвий цикл. Особливість сучасного етапу господарського розвитку полягає у тому, що знання, як і матеріальні товари теж «комодизуються», тобто із унікального продукту, одержаного в режимі відкриття, вони швидко стають масово поширеними, а отже перетворюються із специфічного на звичайний продукт [309]. О. Тоффлер визначає цей процес як закон старіння (утилізації) знань внаслідок рутинізації, морального та соціального старіння: чим вище темп змін, тим швидше накопичення утилю [427]. Внаслідок таких властивостей знань як динамічність та відкритість для інших практик (наприклад, знання із наукового перетворюється на буденне, або одержані знання у фізиці використовуються у біології), відбувається процес перетікання публічних в унікальні, унікальних в економічні, а у міру їх старіння знову перетворюються у публічні. Цьому сприяє переповнення ринку кодифіковано-об'єктивованим знанням, яке продається за нескінченно низькою ціною (так званою нульовою ціною) та відповідає поняттю «*сору left*» – бери та присвоюй безплатно.

Процеси кодифікації, комодизації та дешевої передачі інформації сприяють доступу до знань як суспільного блага. Поряд з цим розгортаються процеси трансформації знання із публічного блага в економічне через механізм авторського права та інтелектуальної власності. Особливістю цих економічних інститутів є те, що вони закріплюють не монопольне право володіння благом, а передачу монопольного права на одержання економічного зиску від «експлуатації ідеї (патентне право) або специфічного вираження ідеї (авторське право)» [135, с. 47]. За таких умов на ринку знань та зненневоємних продуктів

товаровиробники діють «у сфері якісних сутностей», які реалізуються в монопольних умовах. Завдання ефективності такої діяльності може бути виконане лише за умови запровадження дискримінаційних цін, які на відміну від традиційної економіки мають позитивний ринковий ефект [239, с. 39–40]. Суспільний ефект від інституціоналізації знань як блага у певній мірі негативний, оскільки обмежений доступ до існуючих знань викликає непродуктивні витрати на їх повторне відкриття.

Людина на ринку знань виступає двоєдиним суб'єктом виробництва і споживання внаслідок процесу зближення або взаємопроникнення виробництва і споживання інтелектуального продукту. Уже відзначалося, що в освіті та науці не діють ринкові принципи обігу знань. Крім цього, В. Макаров наголошує на тому, що в економіці знань змінюється соціальна структура поділу праці, функції посередників відмирають, що забезпечує прямі контакти виробника із споживачем [239, с. 36–39].

Враховуючи глобальний характер сучасних відтворювальних процесів та поширений трансфер наукових відкриттів та технологій, ефективність нових знань залежить не від того, хто їх виробив, а від того, хто першим їх реалізував. Оскільки всі види та форми знань мають яскраво виражений контекстний характер, то ефективно їх використання залежить від сукупності інституціональних, інфраструктурних, когнітивних умов [239, с. 118–119], добір та створення яких утворює середовище розвитку економіки знань. Поширення економіки знань здійснюється пророщенням інтелектуальних індивідів у надра організації (інституційного суб'єкта) шляхом створення навколо себе «спільноти знань», яка стає суб'єктом розвитку будь-якої галузі та господарства в цілому [135, с. 39]. Щодо характеристик сучасного суб'єкту розвитку, то експерти відзначають, що це не інститут, і не індивідуалізована особистість, а певна молекулярна структура інноваційного процесу [262] як сплаву фундаментальної та прикладної науки, розвиваючої освіти, інноваційного виробництва та мережної комунікації.

Клейнер Г. визначає двоетапний перехід до економіки знань: на першому етапі глобалізаційні процеси мають визначну роль в інформатизації виробництва та міграції традиційних його факторів, на другому – когнітивні здібності людини стають вирішальним фактором виробництва та розвитку господарської системи [186]. С. Глазьев називає знання «філософським каменем для економіки», оскільки вони дають можливість безмежного само відтворювального економічного зростання, підйому добробуту та якості життя [99]. Таким чином, господарський розвиток усе більше залежить від розвитку ключової рушійної сили – людини, яка із суб'єкту праці перетворюється на суб'єкт господарського розвитку.

Передумовами розвитку економіки знань є по-перше, високий рівень розвитку економіки та людини, по-друге, – доступ до освіти та професійної підготовки (перепідготовки) кадрів, по-третє, – розвинута та динамічна інформаційна інфраструктура, по-четверте, – ефективне інституційне та економічне середовище інноваційної діяльності, по-п'яте, – мережа науково-дослідних центрів, що складають інноваційну систему [177, с. 99].

У залежності від швидкості перетворень, забезпечуваних інфраструктурою, слід виділяти: традиційну та динамічну або інформаційно-мережну інфраструктури. Зарубіжні експерти виділяють чотири рівні динамічної інфраструктури: матеріальна інфраструктура, що включає виробництво комп'ютерів і комунікаційного устаткування (ця матеріально-технічна база необхідна для функціонування Інтернету і заснованої на його технологіях електронної комерції); прикладна інфраструктура, що включає виробництво програмного забезпечення, мультимедіа, створення веб-сайтів, які надають послуги для оптимізації електронної комерції; посередницький рівень, що включає компанії-провайдери, що забезпечують функціонування пошукових порталів, які займаються інтернет-рекламою; електронна комерція, що включає компанії, які безпосередньо здійснюють комерційні операції в Інтернеті.

Виявлено, що при реалізації принципів роботи інформаційно-мережної інфраструктури в освіті підвищується освітній рівень суспільства в цілому; в охороні здоров'я – забезпечують якісніше надання медичних послуг, підготовки освіченіших фахівців. Розвиток сфери культури відбувається на основі загальносвітових тенденцій формування єдиного інформаційного простору. Інформаційно-мережна інфраструктура в державному управлінні розвинених країн сприяє поліпшенню доступу до державних послуг, забезпечує своєчасне інформування населення про зміни в законодавстві і основних принципах роботи, зменшує навантаження на державний апарат, створює умови для організації держзакупівель за допомогою мережі Інтернет. Вважається, що для забезпечення стійкого економічного зростання потрібна хоч би мінімальна державна підтримка, безпосередньо у сфері трудових он-лайн стосунків така підтримка недостатня. Інформаційно-мережна інфраструктура у сфері бізнесу розвивається успішно і представлена діяльністю інтернет-магазинів, електронних бірж тощо.

Визначаючи впливи інформаційно-мережної інфраструктури на економіку, було встановлено, що її впровадження має позитивний ефект, розширюються рамки ділової активності і прискорюються процеси економічного розвитку, під її впливом трансформуються економічні стосунки, а форма взаємодії суб'єктів набуває таких особливостей. Відбувається орієнтація сфери послуг на клієнта, використовуються нові канали зв'язку і поширення інформації про товари і послуги, надання більшості послуг відбувається інтерактивно, покращуються можливості спеціалізації і кооперації економічних агентів. Відбувається суттєве відособлення фінансової сфери у зв'язку з розвитком системи електронних грошей, переорієнтація на індивідуальне виробництво і відхід від масового виробництва. З'являється можливість збільшити якість обслуговування і сервісу без збільшення витрат на них.

Таким чином, інфраструктуру економіки знань утворюють інфраструктура виробництва знань (виробництво знань та високих технологій, фундаментальна і прикладна наука, венчурний бізнес, ринкові та неринкові мережі реалізації та трансферу ідей, інновацій від фундаментальної науки до інноваційних виробництв та споживання), інфраструктура виробництва суспільної та індивідуальної свідомості (освіта, мас-медіа, наука, культура і духовність), інфраструктура виробництва людського капіталу (освіта та різні види навчання, охорона здоров'я, ефективні соціальні інститути та державні інституції, що реалізують високу якість життя та свободи творчої особистості, ринок праці). Цьому сприяє сама інфраструктура, яка набуває рис динамічної мережної організації, що заснована на використанні інтерактивних можливостей. Динамічною інфраструктура стає у зв'язку зі швидкісними змінами навколишнього світу та внаслідок скорочення життєвого циклу виробництва благ і технологій, а також мережного характеру взаємодії між суб'єктами соціально-економічної діяльності, що забезпечується інформаційно-комп'ютерними технологіями.

В економіці знань слід розрізняти творення нових знань та виробництво знанневоємних комерційних продуктів, оскільки принципи господарської діяльності у першому та другому випадках суттєво різняться. Відтворення нових знань відбувається за законами обігу публічних (суспільних) благ, а знанневоємних – частково-публічних, клубних благ. Поділ праці між виробником і споживачем в економіці знань полягає у спільному творенні продукту, тому ринок продуктів вироджується у ринок послуг. Ринкова інфраструктура представлена ринком знань, послуг та праці. Господарські ланцюги створення нових знань являють собою базову структуру економіки знань, основним продуктом якої є теоретичні знання, які в свою чергу будуть інфраструктурою для виробництва інноваційних комерційних продуктів (технологій, товарів і послуг). Незважаючи на це, ключовим ресурсом та метою

господарської діяльності стає людина, її свідомість, моральність та живе знання.

3.2. Трансформація процесів праці та творчості як атрибутів суб'єкта господарства

Широкий спектр сфер, у яких протікають відтворювальні процеси, обумовлює виникнення, функціонування та розвиток величезної кількості видів діяльності, які забезпечують існування суспільства. До них належать не тільки господарська, економічна, але й гентильна, духовна, екологічна діяльності. Долучаючись до теорії атропосоціогенезу К. Маркса та Ф. Енгельса, слід відзначити, що основою відтворення виступає практична, виробнича діяльність.

Сучасним змінам характеру та змісту праці присвячено багато праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, зокрема, Д. Белла, Д. Богині, О. Бузгаліна, Ю. Васильчука, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Генкіна, А. Горця, В. Єльмєєва, В. Іноземцева, М. Кіма, Д. Коклана, А. Колота, А. Коровського, Е. Лібанової, Л. М'яснікової, Д. Пінка, Е. Тоффлера, С. Тютюнникової та багатьох інших. Проте й досі не поставлено крапки в розробці проблеми трансформації праці, що викликає жвавий інтерес дослідників.

Людина як біосоціальне єство самовідтворюються відповідно до біологічних і фізіологічних законів природи та виробляє, або точніше, творить себе як особистість. Відомий вітчизняний вчений, А. Гальчинський пише: «Праця створила й водночас створює людину, конститує її як особистість, розвиває багатство її суспільної природи й суто біологічне втілення протягом усього розвитку людини» [89, с. 88].

Біологічне відтворення забезпечується не лише матеріальними умовами, які створюються у сфері економічного відтворення, а й соціальним відтворенням, у результаті якого

відбувається соціалізація людини. Соціалізація є необхідною умовою перетворення людини із біологічної істоти у суспільну, формування повноцінного члена суспільства, суб'єкта господарської діяльності, у якій простежуються вся гамма «взаємозв'язків із універсумом» [60, с. 106].

Соціалізація відбувається через активізацію свідомості у різних її формах, що забезпечується відповідними соціальними інститутами (сім'єю, державою, релігією, правовими нормами, ідеалами, базовими цінностями, системою освіти і науки тощо), отже вона виступає необхідною умовою біологічного та економічного відтворення. Усі ці процеси здійснюються через реалізацію функції праці людини, завдяки якій відбувається удосконалення не лише засобів діяльності, а й продуктивних сил самої людини, розвиток її креативного, інтелектуального потенціалу.

В історичному матеріалізмі через поняття діяльності розкривається природа праці як особливого виду людської діяльності; саме праці відводиться роль рушійної сили історії, фундаменту людського життя. Трудова діяльність у різні історичні епохи неоднакова, як і роль, можливості, здібності суб'єкта цього процесу. Технологічні революції щоразу змінюють базові технології, відповідні їм знаряддя виробництва, характер впливу на предмет діяльності та як наслідок – зміст усієї діяльності, пріоритетність конкретних видів праці, що застосовуються для її здійснення. Із розвитком технічної оснащеності технологічних процесів виробництва зростають вимоги до специфічних знань та операційних умінь суб'єкта виробництва. Поряд з цим і фізична, і розумова, і творча, і духовна праця не витісняють одна одну. У процесі цивілізаційного розвитку вони доповнюють одна одну, але ступінь їхньої комплементарності змінюється. Тобто ці види праці в різних пропорціях доповнюють одна одну при здійсненні суспільного відтворення, в якому об'єктивно зростає роль людського чинника.

Що стосується процесу виробництва безпосередньо знань, який не лише продукує інтелектуальний продукт, а й забезпечує належну підготовку та функціональне збереження інтелектуального потенціалу суспільства, то основним «генератором ідей» та «транслятором» знань і вмінь в ньому є людина, оскільки сама інформація не здатна до саморозвитку. Таким чином, процес виробництва в економіці знань доцільно розглядати як найвищу та специфічну стадію розвитку трудового процесу – суб'єктне, креативне, творче виробництво .

Під впливом трансформації виробництва у новій економіці змінюється й споживання. У цих умовах виробництво і споживання відображають різні сторони, які характеризують інтелектуальні здібності людини, оскільки можливість спожити інформаційний продукт означає потенційну можливість на його основі виробити новий продукт. Така логіка дозволяє висунути гіпотезу щодо зближення процесів виробництва і споживання та розмивання межі виробничого та індивідуального споживання, оскільки індивідуальні потреби перетворюються у виробничі.

Таким чином, за умов формування економіки знань суспільне відтворення еволюціонує та доповнюється процесом відтворення творчих індивідів, що забезпечує відновлення як живих носіїв властивостей так і характеристик соціуму. У такий спосіб забезпечується підготовка нових поколінь до виконання суспільно необхідних економічних, політичних та інших функцій, що забезпечує відтворення компонентів соціальної структури.

Поряд з цим, відтворюючи матеріальну основу буття – економічне буття, людина розвиває свої продуктивно-економічні здібності та змінює духовно-культурні якості, напрямок трансформації яких залежить від загальноцивілізаційних тенденцій. Розширене відтворення продуктивно-економічних здібностей та духовно-культурних якостей людини є окремим елементом та необхідною умовою, яка рельєфно відрізняє сучасний господарський розвиток. Відтворюючись як

особистість, людина переходить на вищі та досконаліші форми стосунків із оточуючим середовищем, у процесі якого відбувається перехід від соціалізації індивідів до соціалізації всієї системи суспільного виробництва.

Принципова трансформація праці в сучасному розвиненому суспільстві обумовлена, по-перше, поширенням новітніх інформаційно-комунікаційних, цифрових, нанотехнологій, по-друге, – впливом всього спектру різноманіття глобалізаційних процесів (економічного, технологічного, соціокультурного, цивілізаційного, політичного характеру тощо), по-третє, – новою якістю та значенням ресурсів та результатів виробництва, по-четверте, – якісними змінами у продуктивних силах та аксіологічних засадах господарської діяльності, по-п'яте, – трансформацією соціально-економічної системи у напрямку побудови нового суспільства з адекватною економікою знань.

Особливість інтелектуальної економіки полягає в тому, що її головний ресурс – знання, інформація, на відміну від усіх інших ресурсів, не мають вичерпності та, поглинаючись у споживанні, забезпечують зростання суспільної цінності. Основною умовою, що лімітує доступ до ресурсу, виступають не рівень доходу індивіда, а специфічні якості самої людини – наявність або відсутність здатності до інтелектуальної активності як форми накопичення, переробки та генерації нових знань. Іншими словами, доступність знань аж ніяк не означає доступність володіння ними.

Будучи творцем науково-технічного прогресу, людина у той же час знаходиться під всебічним його впливом: так О. Субетто, виділяє «пакет цивілізаційних революцій», які змінили буття людини, коли темпи оновлення знань, технологій, «речового світу», екологічної ситуації, соціально-економічних відносин настільки прискорились, що призвели до морального старіння знань і професіоналізму за 4–5 років, до необхідності переходу людини до нового способу життя на основі безперервної освіти і підтримки високої інтелектуальної готовності до самонавчання,

професійної перекваліфікації, високої професійної мобільності [409]. Тобто сучасне виробництво вимагає не лише багатогранної фахової підготовки, а й можливість переміни праці, яка протягом життя одного покоління працівників може змінюватися кілька разів. На цій основі ґрунтується концепція навчання впродовж всього життя, застосовувана у національних системах освіти, спрямована на постійну освіту та самоосвіту людини як фахівця.

Інтелектуальна економіка передбачає процес інтелектуалізації праці, обумовлений появою в трудовій діяльності великої кількості завдань з «розмитою» структурою, що вимагають нестандартних інноваційних підходів і рішень в різних аспектах професійної діяльності. Інтелектуалізацію праці можна розглядати як зростання ролі та ваги розумової праці в суспільній, насичення усіх її видів функціями творчого характеру. Тобто існує зв'язок між інтелектуалізацією і творчістю, який виявляється у їхньому спільному компоненті – знаннях.

Саме людина виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність, завжди спрямована всередину суб'єкта, передбачає зміну, перетворення внутрішнього світу людини. При цьому матеріальний прогрес, зрозуміло залишається необхідною умовою формування нового господарського порядку, проте новою сутнісною умовою є зміна ціннісних орієнтирів людини. Формується ситуація, в якій головним прагненням особистості стає розвиток і вдосконалення її внутрішнього потенціалу.

Залежно від ступеня розвиненості суспільства, його цивілізованості, роль та місце людини у суспільному виробництві змінювалась. Так у доіндустріальному суспільстві людина – це тяглова сила, знаряддя праці; в індустріальному – суб'єктивний фактор виробництва; у знаннєвому суспільстві, що формується, – рушійна сила, кінцева мета розвитку суспільства. «Економічна теорія та практика переконливо довели..., що чим вищий рівень

розвитку людської особистості, тим потужніший є потенціал економічного зростання і, навпаки, чим вищий рівень економічного розвитку суспільства, тим більше можливостей для прогресивного і всебічного розвитку людини» [258, с. 119].

Особливістю сучасного суспільства є те, що воно не може існувати і розвиватися без теоретичного знання. Цим пояснюється та обставина, що на трудові процеси великий вплив чинить креативно-інтелектуальна активність людини, а умовою здобуття знань виступає доступна та якісна освіта. У суспільстві знань інтелектуальна праця створює основу інноваційного потенціалу шляхом перетворення людської свідомості. Заміщення репродуктивної праці знаннями означає перехід від технічних навичок до інтелектуальної, креативної діяльності. Отже, сучасна структура праці включає в себе доцільну діяльність працівників, що мають здібності до праці та творчості, свідомість, яка виступає якісно новим предметом праці та джерелом здобуття знань, засоби праці, що сприяють накопиченню, обробці, реалізації та генеруванню ідей, знань та інформації. Її особливістю є те, що вона не прикута до конкретного простору та часу, тобто до робочого місця та графіку роботи.

Інформаційні технології змінюють не лише види діяльності, а й їх технологічну здатність використовувати як продуктивну силу те, що відрізняє людину від інших біологічних істот – її свідомість, у надрах якої відбувається мислєдіяльність, у процесі якої здійснюється обробка інформації, генерується нове знання. Наукові знання та унікальні навички їхніх носіїв стають головним джерелом і ключовим чинником зростання матеріального та нематеріального виробництва, джерелом забезпечення доходів та нової якості господарського розвитку.

Розвиваючи діяльнісний підхід, сучасні дослідники розмежовують працю та творчість, зокрема В. Іноземцев протиставляє фізичну працю (labour) «як свідому діяльність, основний спонукальний мотив якої пов'язаний із задоволенням

матеріальних потреб людини» та працю як творчість (work), яка є «більш високим і довершеним типом діяльності; її спонукальний мотив пов'язаний із внутрішніми потребами особистості, прагненням до самореалізації, до множення своїх здібностей і талантів, можливостей і знань» [163]. Виокремлення О. Бузгаліним та А. Колгановим репродуктивної праці та творчої діяльності здійснюється також з позиції мотивації діяльності людини та виконання нею функції цілепокладання. Людина, будучи суб'єктом, потенціальним ресурсом розвитку, змінює об'єктивні ресурси свого буття, перетворюючи його в практиці дій. Основна відмінність суб'єкта репродуктивної праці від суб'єкта творчої діяльності полягає у позиціонуванні, у першому випадку в якості інструмента підвищення доходу, задоволення потреби виживання, а у другому – ще й досягнення неутилітарних цінностей, внутрішнього психологічного комфорту [68, с. 42]. Таким чином, система мотивації праці в економіці знань відрізняється від індустріальної, оскільки спирається на креативно-інтелектуальну активність людини.

Довгий час у первісному, рабовласницькому, феодальному та на початку становлення капіталістичного суспільства людина ототожнювалась із робочою силою, виступаючи джерелом фізичної енергії, живим знаряддям праці. На цих етапах господарського розвитку не може бути й мови про людину як його суб'єкт, оскільки у період «позаекономічного примусу та величезної залежності від природних сил» [202, с. 9] ні вміння, ні знання, тобто трудові та інтелектуальні здібності, викарбувані у свідомості індивіда, не грають вирішальної ролі у господарській динаміці. Безумовно, у будь-який період їх наявність та спільна взаємодія мали значення для організації господарства, його ефективності, тобто особисті якості працівника мали певне значення для оцінки його праці. Із розвитком капіталістичних відносин робоча сила юридично стає вільною, але ще більш прикутою і залежною від зовнішніх засобів виробництва: грошового капіталу і техніки.

За умов формування економіки знань нові технологічні умови суспільного виробництва ставлять підвищені вимоги до якостей працівника. На перший план виступають не лише професійні, а й особистісні, інтелектуальні, комунікаційні якості людини. Її знання заміщують репродуктивну працю, а процес генерації знань та впровадження їх у життя приводить у рух господарський розвиток. Цінність знання для суспільства полягає в тому, що природничо-наукове та соціальне знання лежить в основі ефективного виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, використовуючи перетворення знань у нові знання, досвіду у новий досвід, створюючи безпрецедентний виробничий потенціал. Сучасна конкуренція визначається навіть не ефективністю, а новаторством та гнучкістю. Концепція ефекту масштабу для масового виробництва не забезпечує конкурентних переваг – на зміну їй приходить концепція гнучкої спеціалізації. Глобальна змінна геометрія виробництва, прискорення життєвого циклу споживчих благ, розповсюдження інформаційних технологій змінюють концепцію ведення сучасного бізнесу, яка має відповідати основним вимогам гнучкості, змінності, індивідуалізації. Роботодавці за таких умов усе більше покладаються на навички, знання, ініціативу кваліфікованих співробітників, чий досвід стає вирішальним у стратегії успіху [191, с. 24].

Сьогодні в розвинених країнах безпосередній вплив на матеріальний предмет репродуктивної праці здійснюють уже не 9/10, як це було в умовах індустріальної економіки, а менше 1/3 працівників [256]. Основна ж частина людської активності представляє «гру між людьми» (game between persons), продукт якої представлений знаннями та інформацією [105]. Знання та творчий потенціал працівників перетворюються на ключовий чинник ефективності економічної системи, без якого технічний і економічний прогрес останньої стає практично недосяжним завданням, незалежно від обсягу коштів, інвестованих у виробниче обладнання і технологію. Проте слід також зазначити,

що інтелектуальний потенціал розвинених країн концентрується навколо трансакційного сектора, що свідчить про поширення ринкових відносин на креатосферу, та вільний час, упродовж якого теж створюється людський потенціал [68, с. 51].

З економічної точки зору, час життя людини умовно поділяється на робочий та вільний час. Економія робочого часу і, відповідно, підвищення продуктивності праці виступають основою розвитку людини. У працях К. Маркса і Ф. Енгельса зазначається, що «як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання, його діяльності залежить від збереження часу» [241.Ч1, с. 117]. Якість відпочинку, освіти, самоосвіти, підвищення культурного рівня особистості, якість виховання дітей пов'язані із вивільненням часу, із якісним станом праці та динамікою трудових ресурсів. Для відтворення людини необхідні не лише матеріальні, але й людські ресурси, а в міру соціально-економічного розвитку їх витрати значно збільшуються [506, с. 142].

Специфіка характеру праці в економіці знання, що формується, з властивим їй духом інновацій та підприємництва полягає в тому, що інвестиції спрямовуються в працівника інтелектуальної праці, який забезпечує конкурентоспроможність організації. Усе частіше процес відтворення людських здібностей організується на індивідуальних засадах, переноситься із закладів освіти в фірми, розширюючи таким чином ринок коучингу. Проблемою фірми у цьому випадку є утримання у власному середовищі навченого, висококваліфікованого працівника, а проблемою працівника – явище самоексплуатації, коли людина вкладає в свою працю не тільки професіоналізм, а й усю себе. Від цього внеску залежить якість результатів її праці, проте таку якість неможливо виміряти загальним мірилом – її оцінка залежить від суспільного визнання. Праця, що, починаючи з А. Сміта, вважається загальною для всіх товарів основою вартості, за таких умов не піддається виміру в одиницях часу. Уже не витрачений на роботу час, а неутилітарна мотивація та суспільна

затребуваність виступають найважливішими чинниками створення вартості.

Надання послуг, нематеріальна, інтелектуальна, творча праця стають пануючими видами праці, а матеріальна праця, навпаки – відтісняється на узбіччя виробничого процесу або просто переміщається в країни з більш дешевою робочою силою. І хоча без цієї праці як і раніше не обійдешся, а в кількісному відношенні у планетарному масштабі вона складає левову частку, проте для виробничого процесу вона стає другорядним моментом. Серцем створення цінності продукту стає нематеріальна праця, яка базується не лише на науково-технічних знаннях, а й на здатності спілкуватися і кооперуватися з іншими, здібностях, закладених загальною культурою.

На противагу тейлоризму-фордизму, нова модель організації праці передбачає розширення функцій працівника і перехід від «часткового» працівника (вузької спеціалізації) до працівника «широкого діапазону» (універсалу), здатного здійснювати верифікацію, оцінку, творчий синтез інформації, проникати в сутність проблеми, здійснювати коригування технологічного процесу, брати відповідальність за проектування виробництва та його результати, тобто бути суб'єктом господарського розвитку. Відмінність між робітниками мануфактур та заводів тейлорівської системи і працівниками епохи постфордизму полягає у вмонтованості загального рівня розвитку особистості у виробничий процес.

Перші повинні були відкинути свою загальну культуру, щоб підкоритися поділу праці з його нескінченим повторенням однієї операції, а другі – навпаки, привносити у виробничий процес весь свій культурний багаж. У результаті межа між приватним життям і роботою розмивається, але не тому, що робоча і неробоча діяльність вимагають одних і тих же умінь, а тому, що все життя опиняється в полоні нової трудової діяльності, яка на сучасному етапі ще знаходиться під владою економічного розрахунку і економічних цінностей. Будь-яка

праця все сильніше нагадує в цьому відношенні сферу послуг. Поряд з цим постає нова проблема визначення балансу між організованою працею та самозайнятістю, у якій Д. Пінк вбачає тенденцію до формування суспільства «вільних агентів» [291], що схиляє шальки ваг у бік індивідуальної праці, для якої особистісний потенціал людини стає критеріальним чинником успіху в житті.

Застосування знань для підвищення продуктивності фізичної праці забезпечило розвиток промислового капіталізму у вигляді використання «мертвого знання», уречевленого в машинах, приладах і процесах. В економіці знань спостерігається випереджальний розвиток живого знання в порівнянні з уречевленим. Будь-яка праця спирається на формалізовані професійні знання, придбані в навчальних закладах, сформовані на виробництві в процесі набуття досвіду, вміння та навички суб'єкта праці. За сучасних умов формалізоване знання, особливо у формі інформаційного продукту, може бути відокремлене від людського носія та практично безкоштовно розмножено в кодифікованій формі. Чим ширше воно розповсюджується, тим вище його суспільна цінність, проте, його мінова цінність у міру поширення падає, наближуючись до нуля. Іншими словами, воно стає доступним кожному в якості публічного блага. «Справжня економіка знань була б комунізмом знань, у якому обмінні та грошові відносини відмерли через непотрібність» [105].

Поширення інформаційних технологій підвищило цінність імпліцитного знання, тобто незамінного, невіддільного від людини, такого, що не піддається формалізації, кодифікації. Відповідно зріс попит на знання, засновані на досвіді, на кмітливості, здатності до орієнтації, самоорганізації і комунікації, тобто на форми живого знання.

Людина як суб'єкт праці прагне реалізувати свої творчі потенції, що підвищує цінність знань, свободи та породжує нові тенденції праці. Крім інтелекту як форми відтворення знань, на перший план висувається творчість як форма відтворення

особистості, вища форма креативності, що сприяє самозбереженню і відтворенню сутнісного через якісні трансформації його структур. У природі творчість є сенс її оновлення та зміни, переходу від хаосу до порядку, який формує антиентропійний потенціал Всесвіту. У суспільстві – це форма пристосування, адаптації людини до змін навколишнього середовища, включаючи й власні зміни людської поведінки. Творча праця проявляється в генеруванні людиною нових ідей, технологій, продукції, енергії, а також творчої потреби до творіння самої себе як суб'єкту діяльності. Таким чином, мова йде про зміну предмету праці, ним стає свідомість людини як особливий феномен всієї людської родової історії, чинник, що змінює культуру та людську діяльність.

Джерелом розвитку суспільного виробництва як єдності матеріального і духовного виробництва стає креативність людини. За даними досліджень Р. Фостера, питома вага професій творчої праці наприкінці ХХ ст. становила у: США – 73%, Англії – 72%, Німеччині та Японії – по 70% [258, с. 125]. Це свідчить про підвищення ролі та значення креативної діяльності людини, її інтелектуалізації. Креативність як потенція закладається в людині через розвиток її духовності, пов'язаної з устремлінням людського духу до ідеалів, до граничних підстав власного буття, що отримує своє вираження в натхненному інтелекті [350, с. 198]. Розвиток творчості базується на ресурсах, до яких належать феномени культури (знання, творчість) та людина як цінності, які не можуть і не повинні споживатися у фізичному змісті цього слова [69, с. 26–27].

Формування людини як особистості, тобто творіння самої себе виокремлюється в особливу сферу суспільного відтворення, так звану, ноосферу (за Тейяром де Шарденом, В. Вернадським та іншими) або креатосферу (за О. Бузгаліним, А. Колгановим). За визначенням авторів монографії «Економіка знань та інновацій: перспективи для Росії», креатосфера є світом

співтворчості людини (точніше її творчої діяльності), предметного світу культури та біосфери [68, с. 37].

Суспільство створює і відтворює рамки, в яких суб'єкти в процесі своєї соціалізації творять самих себе. Ніяка інституція чи інститут не можуть за індивіда виконати роботу із навчання, оволодіння навичками, становлення особистості, оскільки «суб'єкт даний самому собі як істота, яка має зробити себе тим, що він є» [105]. Таким чином, зростає роль людини у самостворенні особистості, а праця перетворюється на діяльність з виробництва самого себе як суб'єкта праці.

Необхідно також відзначити зростання ролі суб'єкт-суб'єктних відносин, оскільки в економіці знань машинні, автоматизовані, інформаційно-телекомунікаційні системи виступають посередниками людської взаємодії. Люди інтелектуальної праці, прагнучи до свободи як передумови творчого розвитку потребують додаткової сфери суспільного життя – середовища добровільної праці, в якому формується новий тип працівника.

Ноосферний розвиток потребує нарощення всезагальних продуктивних сил людини, професіоналізму, соціально-духовної зрілості особистості та суспільства, адекватності потенціалу свідомості та духовності. Наразі необхідно пов'язати економічне життя із цілераціональною господарською поведінкою людини, у якій бізнес буде соціально та морально відповідальним, держава забезпечуватиме соціальну справедливість, а людські стосунки стануть дійсно людяними.

Довгий час людина була лише ланцюжком, що підвищує ресурсну ємність перетворювальної життєдіяльності соціуму, але за сучасних умов людина, яка реалізує свої потенції у знанневому господарстві, стає ключовим джерелом розвитку соціуму. Новий характер праці проявляється у суперечливих тенденціях індивідуалізації та усупільнення, універсалізації та професіоналізації, інтелектуалізації, викликані зміщенням

акцентів із репродуктивної діяльності до творчої активності, віртуалізації виробництва та простору трудових відносин.

Флоріда Р. вбачає причину виникнення постіндустріального суспільства в наростаючій глибині спеціалізації людської діяльності та формуванні креативних професіоналів – головного ресурсу і чинника виробництва нової епохи. Точка біфуркації настає тоді, коли начальник вже не достатньо освічений, щоб розібратися в тому, що роблять його підлеглі – у такій ситуації він змушений надати їм більшу свободу, а в результаті формується цілий клас людей творчих, відповідальних і самостійних – креативний клас [450].

Зміна предмету праці із зовнішніх щодо людини об'єктів на внутрішній – її свідомість – визначає магістральну тенденцію господарського розвитку. Праця в економіці знань, як і на попередніх стадіях еволюції цивілізації, лежить в основі виробництва благ та відтворення людини як суб'єкта господарського розвитку. Відмітними особливостями праці в економіці знань також є система мотивації, яка спирається, крім традиційної, на креативно-інтелектуальну активність людини.

За таких умов людина має стати суб'єктом своєї праці як творчості, забезпечити виробництво самої себе, тобто постійне самостворення. Витрачений на працю час вже не може вважатися мірилом створеної вартості – найважливішими стають імпліцитні знання людини та якість координації суб'єкт-суб'єктних відносин, тому ІQ людини доповнюється і коригується EQ – психологічним, комунікативним інтелектом, якому відводиться провідна роль в суспільстві знань.

Лендрі Ч. визначає культурні ресурси в якості вихідного матеріалу, сировини для постіндустріального виробництва, яке концентрується навколо базових цінностей та культурних активів, що приходять на зміну вугіллю, сталі та золоту. Креативність – метод експлуатації та відновлення цих ресурсів. Головна відмінність європейського погляду на креативність від американського полягає у виділенні різних видів і типів

креативності: не тільки художньої, наукової або технологічної, а й соціальної, економічної, політичної, управлінської, бізнес-креативності. Для підготовки людини до повноцінного життя в постіндустріальному суспільстві потрібно, щоб кожен творчо підходив до своїх робочих обов'язків, громадянського обов'язку, розвагам, особистого життя [102].

Особливою формою творчості виступає новаторська творчість. Й. Шумпетер економічний розвиток пов'язував із новаторським використанням обмежених ресурсів, що виявляється у безперервному і тривалому зростанні економічної ефективності використання у масштабах всієї економіки [492, с. 161].

Господарська творчість неможлива без моральної основи та відповідальності, тобто без плодів духовного виробництва. Без духовної складової творчість в господарстві вироджується у гонитву за «чистоганом». Творчість в господарстві є виключно усвідомленим, морально-ціннісним інноваційним процесом. Саме духовна складова визначає тип господарської поведінки, вибір підприємницької мети, вибір способу досягнення цієї мети і використання результату підприємницької діяльності. Усвідомлена потреба зміни і вдосконалення підприємницького середовища і (або) свого внутрішнього світу лежить в основі господарської творчості, за Й. Шумпетером. Високий рівень професійної компетентності, широке поле знань, підприємницький стиль мислення, духовність, відповідальність та моральні орієнтири й етичні запобіжники – це характеристики суб'єкта розвитку [488].

Підвищення продуктивності праці шляхом перетворення науки в реальну продуктивну силу, завдання, що не перестає бути актуальним із часів публікації відомої праці К. Маркса «Капітал». Фундаментальна і прикладна наука, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, забезпечені інвестиціями, потенційно можуть стати джерелом інтенсивного економічного

розвитку. Але для їх реального впровадження необхідно створити інституційні умови та виплекати самих суб'єктів такого розвитку.

У відтворювальному підході, реалізованому В. Корняковим під час аналізу економічного зростання, наголошується на тому, що головним ресурсом інноваційної економіки є не «інноваційні інвестиції», які за своєю сутністю завжди будуть інноваційними, а працівники-новатори, охоплені ініціативно-спорадичним духом. Для їхнього формування, на думку вченого, необхідно подолати економічне відчуження праці та капіталу та забезпечити гідну працю та достойну його оплату [196].

Праця, творчість і знання є вищими надбанням людського суспільства, невідчуженими елементами трудового, інтелектуального процесу, у центрі якого знаходиться людина. Проте, вони мають доповнюватись морально-етичною компонентою, яка дозволить їх олюднити. Синтез цих чотирьох чинників забезпечить розвиток та вирішення науково-технічних завдань, підвищення продуктивності праці, якості та безпеки життя, подолання дисбалансів в галузі екології та розвитку світу.

3.3. Споживчий потенціал у досягненні цілей господарського розвитку

Відтворення людини – основний елемент системи суспільного відтворення, яке твориться цілим спектром умов для реалізації й розвитку її здібностей, зокрема передбачає задоволення потреб, у забезпеченні яких особисте споживання виступає провідною ланкою.

В економічній науці можна виділити два основні підходи до аналізу особистого споживання: відтворювальний та поведінковий. Відтворювальний підхід характерний для класичної політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Міль, Т. Мальтус, К. Маркс та інші), кейнсіанства, кейнсіансько-неокласичного синтезу (Дж. Кейнс, Е. Хансен, С. Харрис,

Р. Харрод, П. Самуельсон). У працях відомих вітчизняних та зарубіжних учених – М. Кастельса, Д. Белла, О. Тоффлера, Х. Тоффлер, В. Красильщикова, С. Валентея, Л. Нестерова, Є. Бухвальда, Б. Корнійчука, А. Гальчинського, А. Чухна, В. Тарасевича, С. Тютюнникової, О. Шевчука, Л. Мельника та ін. – особисте споживання розглядається в контексті відповідних цивілізаційних теорій соціально-економічного розвитку, що методологічно розширило можливості його аналізу. Відповідно до поведінкового підходу в працях Т. Веблена, М. Вебера, Д. Дьюзенбері, Е. Енгеля, Ж. Бордїяра, З. Баумана, В. Ільїна аналізуються основні тенденції та зміни у характері споживання та детермінанти споживчої поведінки.

Споживання виникло історично першим, випередивши виробничу діяльність. Первісне суспільство, засноване на збиранні дарів природи, було суто споживацьким, тому можна сказати, що на цьому етапі основною ланкою відтворення виступало індивідуальне споживання, у формуванні якого природний фактор (наприклад, наявність необхідної для виживання кількості їжі) мав визначальний характер. Тому весь відтворювальний процес майже повністю залежав від природного середовища, завдяки якому первісні люди задовольняли свої біологічно-функціональні потреби у їжі, житлі тощо. Крім цього у споживанні важливе місце належало відповідними для тогочасного суспільства процесами розподілу природних продуктів, які регулювали міру споживання. Виникнення виробничої діяльності обумовило розвиток відтворювального (рукотворного) господарства, сприяло появі обміну, ускладненню процесів розподілу виробленого продукту. Виробництво урізноманітнило потреби, а отже й відповідні види та форми споживання, К. Маркс наголошував на тому, що саме виробнича діяльність створює споживання шляхом виробництва для нього «матеріалу»; визначає спосіб споживання та народжує у споживачеві потребу в виробленому продукті [241, с. 518]. Поява ринку, який забезпечував спочатку примітивну, а потім й

розвинену інфраструктуру обігу виробленого продукту, укорінила фазу обміну в господарському житті суспільства, що сприяло динамічному розвитку суспільного виробництва, а також удосконаленню організації процесу споживання.

Відтворення суспільного виробництва відбувається у безперервному процесі перетікання із одного в інший взаємопов'язаних основних його фаз – виробництва і споживання – породжує між ними складні взаємозалежності [279, с. 15]. Так виробництво – це необхідна умова споживання, оскільки для того, щоб споживати необхідно виробити придатний до споживання продукт, але поряд з цим, не споживши в процесі виробництва певну комбінацію ресурсів, виробництво стає неможливим. Споживання виступає знищувальною протилежністю виробництва, воно відображає процес використання його результатів для задоволення потреб суспільства, реалізує мету виробництва. Поряд з цим виробництво і споживання виступають в нерозривному зв'язку з іншими його фазами – обміном і розподілом, конкретні форми яких визначаються економічним та суспільним порядками [395, с. 95–97; 395, с. 8]. Економічний порядок (натуральне, приватно-ринкове, державно-кероване, соціально-ринкове господарство), що окреслює принципи економічних взаємовідносин між суб'єктами господарювання, доповнюється духовно-культурною підсистемою, яка закріплює домінуючі в суспільній свідомості світоглядні позиції (наприклад, комунітаризм, патерналізм, індивідуалізм тощо). Разом вони конституюють засади розподілу та обміну в соціально-економічній системі, відповідно до яких розподіл встановлює пропорцію, за якою кожен член суспільства одержує частку виробленого продукту, а обмін дозволяє доправити споживачам вироблені блага. Споживання як елемент відтворення відбиває загальні риси цілісного процесу відтворення, який віддзеркалює реалії життєзабезпечення суспільства, отже, усі його фази ґрунтуються на діяльнісному імперативі розвитку. Виходячи з цього, споживання – це окремий

вид людської діяльності, яка актуалізується необхідністю задоволення різноманітних життєвих потреб та виявляється у використанні життєвих благ з метою одержання з них споживчого ефекту.

Особисте споживання виступає основним елементом кінцевого споживання, оскільки у структурі ВВП, обчисленого за методом кінцевого використання, воно становить від 50% і більше. Споживання забезпечує біологічні, економічні, соціальні умови відтворення людини, безпосередньо використовує результати суспільного виробництва – одержані доходи та вироблені предмети споживання, отже, створює необхідність у новому виробництві. За своїм змістом особисте споживання є поглинанням виробленого суспільного продукту, а за метою – засобом задоволення різноманітних потреб індивіда, джерелом формування його добробуту та всебічного розвитку.

Динаміка розвитку людини, на протязі всього періоду її еволюції, перш за все, визначається біологічними законами природи, які визначають «природну» споживчу поведінку [397, с. 99]. Фізіологічна потреба зробила людину здатною до споживання та виступила спонукальною силою продукування предметів споживання, внаслідок чого споживча діяльність людини значно відрізняється від біологічно-функціональної діяльності тварин. Аналізуючи процес еволюції людини, К. Маркс відкрив її суспільну природу, яка розвивається в процесі трудової діяльності та виявляється у здатності створювати блага та виробничі відносини. Соціальне середовище, яке виникає як результат об'єднання людей у групи, соціуми з метою мінімізації ризиків, викликаних непередбачуваністю та малопізнаністю природного оточуючого середовища, еволюціонує від стадно-сімейного до національно-державного устрою, саме воно формує соціальні потреби людини. У цілому соціальність є фундаментальною ознакою людської діяльності, тому соціальний характер має як весь процес суспільного відтворення, так і особисте споживання як окремий його момент.

Не можна не погодитись із позицією професора Ю. Осипова, щодо суспільного характеру споживання, оскільки дійсно «не існує та не може бути суто індивідуального (особисто-автономного) виробництва, немає і не може бути суто індивідуального (не обумовленого взаємодією людей) споживання» [279, с. 16]. Тож споживання виступає необхідною та об'єктивною умовою здійснення відтворення, характер та форми прояву якого будуть змінюватися відповідно до умов суспільного розвитку.

Структуруючим елементом процесу особистого споживання виступають потреби, усвідомлення яких перетворюється на спонукальну силу діяльності людини, зумовлюючи та спрямовуючи виробництво. Апріорі виробнича діяльність націлена на задоволення потреб індивідів, тобто виступає засобом досягнення цієї мети, яка реалізується у особистому споживанні. Проте діалектичний взаємозв'язок і суперечність між потребами та можливостями виробництва полягає в тому, що з одного боку потреби обумовлюють виробництво, а з іншого, саме виробництво, створюючи нові предмети споживання, засоби для їх виробництва, формує нові потреби у матеріальних благах; навичках, вміннях, знаннях людини, у відтворенні її продуктивних сил, відповідних рівню суспільного розвитку. Поряд з цим обмеженість економічних, просторово-часових ресурсів не дозволяє в повній мірі задовольнити зростаючі потреби, а невідповідність між структурою потреб та структурою суспільного виробництва визначає нерівномірність розвитку людини і суспільства [272, с. 54; 388, с. 77–82].

Природно, що споживання становить основу життя та відтворення людини, є живильною силою, яка відновлює людський організм. Отже, як зазначалося, перш за все, людині як біологічному виду властива фізіологічна структура потреб, які задовольняються функціональними, споживчими властивостями благ. Тобто спроможністю блага виконувати природні функції

життєзабезпечення людини, наприклад, їжа виступає джерелом життєвої енергії людини; одяг, житло захищає її від впливу оточуючого середовища тощо. Поряд з цим, споживання може бути охарактеризовано і як соціальний процес, оскільки людина – соціальна істота, то вона відчуває також потреби соціального характеру, серед яких можна виділити, по-перше, потреби як спонукальні сили до самовдосконалення, саморозвитку (наприклад, потреби у пізнанні, творчості тощо), по-друге, атрибутивні потреби, тобто такі, що проявляються у статусному споживанні, товарному фетишизмі, по-третє, чуттєві потреби, пов'язані із уявленнями про добро, красу, істину, справедливість тощо. Усі ці потреби мають соціальний характер, проте їхній вплив на перебіг відтворювального процесу буде різний. Спонукальні соціальні потреби орієнтують індивіда не на споживацтво², а на одержання живильної енергії із усього спектру споживаних матеріальних, духовних, інтелектуальних благ для того, щоб жити різноманітним, творчим і духовним життям, мати можливість самореалізовуватися, самозростати. Чуттєві потреби забезпечують соціальну рефлексію, самооцінку індивіда у взаємодії із оточуючим природним і соціальним середовищами. Атрибутивні потреби породжують символічний характер особистого споживання, засвідчують місце індивіда в соціальній ієрархії суспільства. Цей вид потреб формує соціальну складову попиту, визначеного Х. Лейбенстайном як нефункціональний попит, пов'язаний із дією ефектів «приєднання до більшості», «сноба» та «ефектом Веблена» [76, с. 117; 221, с. 308]. У цілому потреби людини мають складну, історично мінливу соціо-біологічну структуру, яка описуються не лише матеріальними потребами і раціональними принципами поведінки, а й соціальними, духовними, інтелектуальними,

² Великий тлумачний словник української мови трактує *споживацтво* як прагнення до задоволення власних потреб, ігноруючи суспільні інтереси [77, с. 1176]. Тобто людина живе, щоб споживати, а саме споживання розглядається як мета життєдіяльності.

чуттєвими зв'язками, тобто й тим, що визначає ірраціональність людської діяльності.

Потреби задовольняються у споживанні, структура якого обумовлюється наявними засобами споживання, створеними у суспільному виробництві. Розуміючи виробництво в широкому значенні, тобто як створення будь-яких артефактів (благ матеріального та нематеріального характеру, суспільного та індивідуального рівнів; інформаційного, духовного змісту тощо), що забезпечують життя людини, можна виділити дві його сфери: ринкове та неринкове виробництво. Особисте споживання як основний елемент кінцевого споживання забезпечується із двох сфер суспільного виробництва – ринкової та неринкової, у яких безпосередньо формуються джерела споживання. До них належать, по-перше, товари і послуги, придатні до індивідуального споживання, по-друге – доходи, зароблені у ринковій сфері, на які можна придбати вироблені блага, по-третє, суспільні, духовні блага, які не продукуються та не обертаються на ринку.

У ринковій економіці виробляється лівова частка матеріально-речових предметів особистого споживання (харчі, одяг, житло, побутова техніка) та різних послуг, що його забезпечують; створюються грошові доходи, які виступають джерелами товарного забезпечення споживання; формується відповідна інфраструктура особистого споживання (заклади торгівлі, ресторанного господарства, побутових, телекомунікаційних, медичних, освітніх послуг тощо). Особливістю особистого споживання у ринковому секторі є його опосередкованість ринковим обміном, що забезпечується грошима, та відповідна система розподілу. Значення ринкового сектору для відтворення людини важко переоцінити. Теоретично ефективно діючий ринковий механізм забезпечує матеріальні умови відтворення людини, сприяє вивільненню часу для творчої праці, когнітивного розвитку, духовного збагачення індивідів. Проте така ідеальна ситуація можлива лише за умови створення

та існування високо свідомого та гуманістично спрямованого суспільства. У реальності у ринковому секторі величина одержуваних доходів виступає визначальним чинником обсягу та диференціації особистого споживання. У зв'язку з цим в економічній теорії, статистиці, аналізі обсяги споживання прирівнюється до обсягів реалізації товарів та послуг, а споживання перш за все детермінується величиною доходу. Отже, ринкове забезпечення індивідуальних потреб населення здійснюється лише для тих, хто в змозі та згоден заплатити ціну за певне благо. Для індивідів, які є неплатоспроможними, діє принцип виключення, тобто вони усуваються від процесу споживання. У такому ефекті виключення із споживання проявляється одна із сторін суперечності між потребами та можливостями їх задоволення. Часткове подолання цього ефекту відбувається завдяки неринковому виробництву, яке здійснюється у середовищі домогосподарств.

Неринкове виробництво забезпечує особисте споживання неринкових благ, які характеризуються тим, що вони не мають товарної форми, суспільні відносини щодо їх створення, розподілу, обміну та споживання опосередковуються не товарно-грошовим обміном, а суто соціальними взаємодіями. Серед неринкових благ можна виділити: 1) блага, які є заміниками товарів і послуг, створюваних ринковою економікою, але в силу ефекту виключення із споживання є недоступними для певної групи споживачів (назвемо їх субститутами ринкових благ); 2) незамінні ринком блага, які виробляються лише у неринковому секторі та забезпечують задоволення потреб у соціальних взаємодіях та у самореалізації особистості.

Прикладом продуктів-субститутів ринкових благ, які виробляються у домогосподарствах, може бути продукція підсобного господарства, безоплатні побутові послуги. Їх кількість, різноманіття та структура визначаються рівнем розвиненості виробництва, інфраструктури, ефективності розподілу в ринковій економіці. У цілому відзначається така

закономірність: що вищий рівень суспільного виробництва та менше диференціація доходів, то у меншому ступені відбувається заміщення ринкового виробництва сімейним. Домінування або значна питома вага у структурі споживання вказаних «продуктів-субститутів» розпорошує, або навіть знижує потенціал для всебічного розвитку особистості, оскільки відволікає ресурси необхідні для досягнення цієї мети. Отже звужує можливості відтворення цілісної людини (в якій поєднується біологічне, соціальне та духовне начало), та ставить на перший план стратегію виживання людини лише як біологічного виду, орієнтовану на натуралізацію домашнього господарства.

Інша ситуація у створенні незамінних ринковою економікою продуктів, до яких можна віднести суспільні блага, що продукуються державою, (національна, внутрішня безпека, соціальний захист, екологічна безпека тощо), духовні блага, а також створення самих носіїв життя – людини [26, с. 117]. Переважною формою виробництва неринкових благ є послуги домашніх господарств, держави та некомерційних установ (наприклад, церкви, об'єднань громадян), які забезпечують створення умов для формування людського, інтелектуального, соціального капіталу, а також їх реалізації та відтворення.

Важливе місце у цьому процесі посідає духовне виробництво, що являє собою надскладне явище життєдіяльності людей, та охоплює створення суспільної свідомості та духовної культури. Створені духовні феномени (ідеї, наукові теорії, погляди, цінності) в процесі споживання перетворення у внутрішній світ людини. Тобто аналізуючи особисте споживання результатів духовного виробництва, доречно його розглядати як процес одуховнення особистості, формування її когнітивних, евристичних навичок. Складність аналізу особистого споживання цих артефактів полягає у діалектичній єдності індивідуального та суспільного, що функціонує як індивідуально-суспільне.

Споживання духовних феноменів закладає світоглядні орієнтації, впливає на формування раціональності поведінки

суб'єктів економічного життя, створює остов економічної свідомості, яка регулює процеси виробництва і споживання, забезпечує потенціал самореалізації індивіда. Здатність людей до стосунків, підстави та правила взаємних відносин виробляються у суспільстві, формуються різними утвореннями загальної культури (релігією, традиціями, освітою, моральними цінностями, нормами права тощо), але їхній контурний образ набуває конкретної форми, перш за все, у родинному колі, де сповідуються (або заперечуються) певні загальнолюдські, матеріальні, соціальні, духовні цінності; передається соціальний досвід, без якого неможливі будь-які людські відносини, й виробничі, зокрема.

Здатність людини до виробничих відносин, колективних дій, творчості перетворюється у важливий елемент господарського розвитку. Олвін та Хейді Тоффлери у праці [308, с. 227] наголошують на тому, що безоплатний характер споживання у неринковій економіці не знижує суспільну цінність благ, які створюються в цій сфері. Більш того – відсутність методології вимірювання результатів неоплаченої діяльності неринкової економіки є важливою теоретичною та практичною проблемою, вирішивши яку, можна було б у повній мірі оцінити величину національного багатства. Дослідження Г. Беккера, С. Рінгера, на які посилаються О. Тоффлер та Х. Тоффлер, доводять, що коли б послуги, створювані у домашньому господарстві, купувалися на ринку, то обсяг валової доданої вартості збільшився б у двічі [308, с. 230–231].

Враховуючи взаємний вплив та доповнюваність ринкової та неринкової сфер, можна констатувати зростаюче значення особистого споживання не лише у відтворенні людини, а й у динаміці виробництва суспільного продукту. Так у ХХ ст. споживання перетворилося із моменту суспільного виробництва у характерну рису суспільства, яке одержало назву суспільство споживання [160, с. 2; 38, с. 115]. Суспільство споживання як теоретична проекція багатовимірної соціоекономічної реальності

показує провідну роль особистого споживання у процесах формування та відтворення суспільного продукту, коли ринок через відповідний процес виробництва створює основу виникнення та нарощування особистих потреб, переважно матеріального та атрибутивного характеру, у бік їхнього урізноманітнення.

В. Ільїн, посилаючись на Ж. Бодрийяра, відзначає [160, с. 8], що споживачі виступають рушійною силою економічної системи, яка проявляється у можливості нарощувати обсяги споживання за рахунок його масового характеру, заснованого на включенні у цей процес широких верств населення, а не лише заможної його частини. Тобто економічна система суспільства споживання постійно відчуває потребу у людині-споживачеві, а її фантазії та бажання перетворюються у об'єктивний чинник динамічного розвитку, так званої, «економіки-бажань». Виникнення такої економічної системи пов'язане з тим, що організація виробництва в ній націлена на збагачення виробника. Споживання у такій відтворювальній системі виступає спонукальною силою зростання прибутку підприємницького сектору та прискорювачем економічного кругообігу. Априорі, згідно кейнсіанської теорії ефективного попиту, це сприяє зростанню національного доходу та забезпеченню добробуту населення.

Відповідно до такої логіки, здавалося б, що процеси зростання матеріального добробуту мали б перетворитися у беззаперечне благо цивілізації, проте суспільство споживання викликає загрози як економічного, так і соціального характеру. Сучасна глобальна криза, що зародилася у наймогутніших країнах світу, зокрема, внаслідок надспоживання, може слугувати прикладом прояву економічної загрози. У соціально-психологічному аспекті розквіт споживацького, гедоністичного способу життя, обумовленого системою цінностей і стимулів техногенної цивілізації, породило маніакального споживача – оніомана. Розповсюдженість епідемії незапланованих покупок підтверджується статистичними дослідженнями: так за даними

західних психологів 10% населення світу страждають оніоманією (тобто психічною хворобою імпульсивних покупок, викликаною непереборним бажанням купувати будь-що), для боротьби з якою у США, Германії розроблено медичні препаратів та створені спеціальні лікувальні установи [322]. Зміна ролі та місця споживача в економічній системі призводить до тектонічних зрушень у виробництві, яке із засобу задоволення потреб перетворюється на засіб спочатку створення дефіциту автентичності, а потім – інструмент ринкового продукування симулякрів.

Нові структуроутворюючі потреби суспільства змінюють пріоритети поведінки виробника і споживача, традиційна система потреб формувалася навколо основної потреби у праці та матеріальному капіталі, які живили індустріальний спосіб виробництва [202, с. 146]. Проте на етапі сталого розвитку провідних економік світу, яке можна охарактеризувати як стадію переходу від розвиненого індустріалізму до зародження постіндустріалізму, система потреб індивіда стала неоднорідною: у ній виділились потреби вищого порядку (креативність, духовність) та культ споживацтва у всіх сферах життя, зневажливе ставлення до праці у виробничому секторі, прагнення до легкого та красивого життя, яке продукується окремими засобами формування суспільної свідомості (телеканалами, друкованими виданнями, мас-медіа).

Маніпуляція суспільною свідомістю через трансформацію системи споживчих потреб викликає редукцію багатовимірною світу суспільних потреб до матеріальних потреб індивіда. Культура споживання стає продуктом виробництва. Бізнес, застосовуючи технології впливу на свідомість (маркетинг, мас-медіа, кіномистецтво тощо), створює потреби-бажання, що перетворюються на ціннісні установки, які регулюють споживчу поведінку. Соціальні технології сприяють укоріненню консьюмеризму та тяжіють над потенційним споживачем, нав'язують йому економічні блага, способи їх споживання та

моделюють подальший трафік споживчого патерну, який формує образ індивідуального споживання. Посилення ролі та значення в економічному кругообігу діяльності виробників торговельних, розважальних, рекреаційних послуг відбивається на галузевій структурі відтворення, так у створенні валової доданої вартості інфраструктурний комплекс особистого споживання, до якого належить роздрібна торгівля та послуги населенню, у країнах Західної Європи посідає третє місце, а в Україні – п'яте [319, с. 348].

Швидке моральне старіння продуктів матеріального виробництва, що ґрунтується на об'єктивних чинниках дифузії здобутків НТР, оновлюваних технологій виробництва та обумовлюється пресингом, вище згадуваних технологій, перетворює особисте споживання у спрямовуючу, структуроформууючу та поглинаючу силу виробництва, яке вступає у суперечність із суспільним прогресом.

Внаслідок зміни ролі та місця особистого споживання у системі суспільного відтворення відбулася заміна функціонально обумовлених потреб на атрибутивні, посилилась роль та значення статусної стратифікації споживання та на її основі суспільства в цілому, поширився споживацький характер виробництва та ставлення до природного середовища, споживання із способу фізичного виживання перетворилося на інструмент «конструювання соціальної ідентичності» [160, с. 2].

Поряд з цим спостерігається випереджальний розвиток виробництва на противагу споживчим можливостям; використання інструментів маніпулювання суспільною свідомістю для забезпечення реалізації нефункціональних надлишків виробництва; поширення та всепроникнення культури консьюмеризму. Проникнення цих проявів у суспільство не сприяє всебічному відтворенню та розвитку людини, її здібностей та якостей, оскільки відтворювальний процес націлений на продукування тотального ненаситного споживача. Тобто загострюється проблема деформації результатів

економічного прогресу, що виявляється у появі екологічних загроз існування людини, антигуманістичній спрямованості економічного розвитку, коли нажива і збагачення відсуває людину в системі соціальних цінностей на задній план, перетворює її із мети виробництва лише на його засіб [39, с. 7].

Інтелектуалізація виробничих сил як підґрунтя формування глобальної економіки знань актуалізує проблему створення адекватної інфраструктури, яка забезпечує відтворення людини цілісної. Інфраструктура виступає системним явищем, що пояснюється природою її виникнення як умови суспільного відтворення, специфічних видів діяльності, обслуговуючих соціально-економічні відносини суб'єктів господарства та як форми організації сучасного господарства. Суспільною першопричиною виникнення організаційного відособлення та інституційного закріплення інфраструктури став розвиток суспільного поділу праці, виробництва і власності [382].

Сучасна інфраструктура склалася в результаті історичного розвитку товарного виробництва, еволюції господарської діяльності у первинному та вторинному секторі економіки та обслуговуючих їх видів діяльності, а також постіндустріальних трендів розвитку, що розгортаються у третинному та четвертинному секторах нової економіки. Таким чином, генезис інфраструктури відображає всі ознаки, притаманні системі, цей закономірний процес протікає під визначним впливом нових акцентів у соціально-економічному розвитку, зокрема, підвищення значення його інтелектуальної, технологічної та гуманітарної складових.

Дифузія інтелектуальних технологій сприяє розширенню кордонів товарно-грошових відносин, трансформації усієї системи відтворення, де формуються нові потреби і розкриваються можливості появи нових видів діяльності. Галузі, що належать до ядра економіки знань, тобто освіта, навчання й інноваційна діяльність, охорона здоров'я та культура, інформаційні та комп'ютерні технології, доцільно розглядати

через розвиток інфраструктури. Під час дослідження встановлено, що взаємозв'язок між елементами економіки знань залежить не лише від співвідношення структури та інфраструктури нової економіки, але й від видів інфраструктури, яка за таких умов набуває метазначення. Можна виділити такі види інфраструктури: ринкова – забезпечує оборот створених благ та послуг, координацію відносин продавців-виробників та покупців-споживачів; соціальна – взаємодію матеріально-речового середовища і соціального суб'єкта (особи, групи, суспільства), яка спрямована на оптимізацію суспільного розвитку, на реалізацію усього того, що сприяє формуванню людини цілісної, усебічному розвитку особистості, вдосконаленню способу життя; інституціональна – відтворення ефективних інститутів (правил, норм, санкцій) та форм організацій.

Задоволення потреб як основна передумова існування та розвитку людської цивілізації, що визнається метою економіки, безпосередньо пов'язане із ціннісною орієнтацією суспільства. Для суспільного відтворення однаково важливими є цінності як базисні універсалії культури (до них належать категорії щастя, добра, життя, смерті, ставлення до природи) та економічні цінності як проекції результатів економічної діяльності людини, що мають матеріальний вираз. Цінності-універсалії окреслюють потреби та інтереси вищого порядку, а економічні цінності визначають пріоритети в економічній діяльності, разом вони формують надбіологічну програму, свого роду соціо-генетичний код поведінки людини. Тип цивілізації, сповідуючи домінуючі цінності, закладає механізм їх відтворення у свідомості суспільства, що реалізується в економічній, соціально-побутовій поведінці його членів.

В умовах економіки знань на перший план виступають потреби суб'єкта творчої діяльності, тобто спонукальні сили до самовдосконалення та саморозвитку, тоді як фізіологічні потреби раціоналізуються. Відбувається двоїста суб'єктивізація

виробництва, з одного боку «виробництво самого себе» із домінуванням неринкових благ, які формують людський, інтелектуальний, соціальний капітали індивіда та суспільства, а з іншого кастомізація виробництва, викликана культом символічного споживання. Проте, і в першому, і другому випадку спостерігається олюднення виробництва через споконвічне прагнення до щастя.

Розділ 4. Соціоолюднення сучасного господарського розвитку

Людство вступило у XXI століття в умовах зростаючої гуманізації усіх сфер суспільного життя, тому сучасна система суспільного виробництва має забезпечувати адекватне відтворення та розвиток носіїв життя, засобів до життя та соціальних умов їх існування. Кінцевим результатом процесу суспільного відтворення виступає збереження та розвиток життєдіяльності суспільства, рушійною силою та одночасно метою якої є людина в її суспільних відносинах [88, с. 123]. Соціальна сфера, що формує людський потенціал, за сучасних умов відіграє провідну роль у забезпеченні господарського розвитку. Відповідно до її запитів перетворюються і розвиваються інші сфери суспільного життя, у тому числі й економіка, відбувається їх соціалізація та гуманізація.

Господарський розвиток як форма життєдіяльності людини ґрунтується серед іншого на соціальній творчості, у результаті якої здійснюється формування суб'єкта розвитку у напрямку суспільство – економіка – людина. У цьому ланцюжку людина виступає результатом колективної соціальної творчості, яка становить предмет пізнання усього спектру суспільних наук, зокрема економічної соціології, інституціональної економіки, господарської антропології. За умов становлення економіки знань проблематика господарської антропології стає домінуючою в управлінні господарським розвитком на всіх рівнях економічної системи: від мікро- до глобальної економіки. Соціоолюднення як етап становлення суб'єкта розвитку в економіці знань становить предмет дослідження у цьому розділі.

4.1. Механізм соціоолюднення у формуванні суб'єкта розвитку

Розгортання суперечностей господарського розвитку в умовах становлення економіки знань висуває проблему формування зрілого суспільства та зрілої особистості, яка актуалізується завдяки нарощенню суб'єктного впливу людини на перебіг розвитку та зворотного зв'язку у напрямку суспільство – економіка – людина.

Діяльність людини не обмежуються рамками лише матеріального виробництва, а розповсюджується й на створення культури в цілому як сукупності феноменів та середовища, у якому живе людина. Всепроникненість культурних феноменів, так званих універсальї культури, які формують ціннісне поле діяльності людини, відображається перш за все на економічній поведінці людини. Розвиток людини-особистості та людини-працівника знаходяться у нерозривному зв'язку із визначеною культурою та цивілізацією.

Парадигма сучасного господарського розвитку спирається на ноосферизацію господарювання, тобто процес створення такої системи матеріально-духовного відтворення, у якій економічний розвиток підпорядковується людині, а домінантною цінністю та самоцінністю стає розвиток особистості на основі знань та людино-, природо-, ресурсозбереження. Соціальний аспект економічно-гуманного господарювання полягає в становленні і розвитку в ході творчого виробничого процесу таких людських взаємодій, які розвивають обмін-спілкування, співпрацю і співтворчість при рішенні творчих завдань та знижують трансакційні витрати у ринковому секторі. Основним ресурсом забезпечення ефективності таких взаємодій виступає соціальний капітал, формування якого здійснюється під час соціалізації, під якою слід розуміти процеси соціальної творчості людини, які

проявляються на макрорівні у соціалізації економіки та на мікрорівні – у соціоолюдненні людини.

Сутність людини однозначно соціальна, свій розвиток вона одержує через мережу «суб'єкт-суб'єктних» відносини, у яких протікає соціалізація. Соціалізація – різнорідне та складне явище, на сутнісному рівні його пізнання воно визначається «як процес перетворення дійсності відповідно до соціального змісту людини» [110, с. 193]. З точки зору економіки соціалізація полягає у підпорядкованості економічних процесів інтересам розвитку людини, створенні суспільством сприятливих умов для задоволення потреб та перетворенні людини на результат суспільного виробництва [110, с. 193].

Розгортання діалектичної логіки саморуху вартості призводить до перетворення людини на провідну форму капіталу, за рахунок якої відбувається зростання суспільного капіталу. Людський, інтелектуальний, споживчий капітали як ресурси суб'єктного впливу розглянуто в попередніх розділах. У цьому підпункті сконцентруємо увагу на формуванні людських ресурсів, прямо не залежних від волі та свідомості окремої людини, але безпосередньо впливаючих на її формування у певному соціальному середовищі.

Людина набуває людських рис у процесі своєї життєдіяльності, безпосередньо у праці та творчості, досвіді та зв'язку із попередніми поколіннями. Еволюція людини відбувається на фоні розвитку господарства, у її динаміці провідне місце має інформаційний критерій, а визначальний вплив – співвідношення між генетичною та соціально-культурною інформацією. Звичайно, швидкість накопичення соціально-культурної інформації значно перевищує швидкість закріплення генетичної інформації, тому «соціальний код» (за визначенням В. Стьопіна) визначає сучасну поведінку людини у господарстві [397]. Він формується у культурі, яка становить економічне, соціальне середовище відтворення людини. Соціальна творчість людини гармонізує відносини між

природним і техногенним, економічним і соціальним середовищами. Вона полягає у творенні соціальних зв'язків та адекватних інститутів життєдіяльності.

Людина в суспільстві занурена одразу у декілька вимірів: економічний, культурний, мережних взаємодій, політичний тощо – реалізація в яких власних духовно-творчих цінностей (знань, умінь, емоціональних прив'язок) як ресурсів і можливостей забезпечує суспільне відтворення. Усі вони в сукупності зливаються в єдиний процес соціоолюднення, тобто включення людини у систему соціально-економічних, культурних та інституціональних відносин, які генерують комунікативні зв'язки в інституціональній структурі.

Соціоолюднення – це процес формування характерних рис поведінки людини у господарстві, він виступає механізмом пробудження у людині потенційних можливостей, біологічних та соціальних програм для вирішення завдань суспільного відтворення. Розглядаючи людину у господарстві як холистичну особистість, у якій поєднуються біосоціодуховні іпостасі, слід зазначити, що вона у своїй діяльності поєднує принципи свободи волі, продиктовані власними інтересами (включаючи максимізацію зиску та прагнення до самореалізації, щастя та гармонії) та деонтологію вибору, детермінованого суспільними та соціально-економічними інститутами (включаючи морально-етичні, правові імперативи).

Економічна теорія включає в поле своїх досліджень процеси соціоолюднення у зв'язку із впливом соціальних структур, статусів, інституцій, інститутів та організацій на господарську поведінку людини як суб'єкта господарства. Така логіка досліджень простежується латентно у класичному періоді, зокрема, у марксизмі класова приналежність визначає інтереси та мотивацію людини, включеної у виробничі відносини, а соціальні інститути (сім'я, держава, ідеологія) відносяться до надбудови та детермінуються економічними інтересами пануючого класу.

Свобода людини економічної А. Сміта ґрунтується на морально-ціннісній основі її дії, порядності та чесності особистості.

Яскраво вираженими процеси соціалізації представлені у класичному або «старому» інституціоналізмі М. Вебера, Т. Веблена, які надають великого значення символам, соціальним статусам, що визначають стереотипи мислення та пов'язуються в свідомості індивіда із здійсненою дією. Теорія техноструктури Дж. Гелбрейта розглядає характеристики індивідів у якості функції інституційного середовища. Об'єднання часткових, індивідуалізованих знань та неповної інформації в організацію, техноструктуру, дозволяє досягти повноти інформації. Таким чином, техноструктура, організаційна структура тисне на людину, що відображає вплив «соціалізованих інститутів на залежного від них індивіда» [513, с. 15]. Подібний підхід пропонує економічна соціологія, представлена працями С. Лінденберга, Т. Заславської, Р. Ривкіної, В. Радаєва, у яких поведінка людини в господарстві підпорядковується нормативній структурі суспільства.

Економічній історії відомі практики конструювання людини як суб'єкта господарства. Так людина, починаючи із середньовіччя, проектується як суб'єкт, перш за все, виробничої діяльності за допомогою інфраструктури формування суспільної та індивідуальної свідомості, тобто через культуру, ідеологію, науку, навчання, виховання, а сьогодні – ще й індустрію мас-медіа, масової культури та Інтернет. Тому думка про людину як природну даність певної території – це не більше, ніж міф. Ідеї конструювання необхідних якостей людини набули конкретного вираження через інтеграцію психології, економічної теорії, соціології та економіки праці, менеджменту, а також господарської практики. У залежності від поглядів на необхідні системні якості людини у суспільстві (читай – господарстві), за допомогою технологій high-Hume через конструювання ментальності «вирощується» адекватна людина. Ці технології є

головним досягненням наукової думки та соціальної практики країни чи окремої організації.

Успіхи Європи у XVI – XIX ст. забезпечила «корисна людина», «вирощена» на ідеї асоціативної психології шляхом наповнення довготривалої механічної пам'яті навичками стереотипів поведінки. У результаті було одержано «точного виконавця», що став ідеалом для мануфактурного виробництва. Основні досягнення США у царині політики та економіки у XX ст. забезпечені технологією біхевіоризму для виробництва «потрібної людини» шляхом пробудження довготривалої активної пам'яті для пізнавальної діяльності, спрямованої на зовнішній світ. Біхевіоризм став психологічним втіленням американського прагматизму у вивченні поведінки людини як психобіологічної істоти. У Європі в XX ст. використано гештальтпсихологію, яка за допомогою феноменологічного методу породила «творчу людину», орієнтовану на осяяння, інсайт. Ця технологія лягла в основу підготовки кадрів для створення сучасних високих технологій на масових засадах [276].

Людина як суб'єкт праці, результат поєднання вищенаведених психологічних засад трудової діяльності та менеджеріальних принципів виробництва проектується у концепціях Ф. Тейлора, Г. Форда, Е. Мейо. Онтологізація моделей виробничої поведінки забезпечила розгортання двох революцій: у продуктивності праці та у сфері управління. У тейлоризмі вперше науково обґрунтовано принципи менеджменту персоналу, використано знання про працю робітника для підвищення її продуктивності та перетворення «пролетарія (за доходом) у середнього буржуа, що послабило класові суперечності, описані К. Марксом» [256 с. 8]. У фордизмі, який ґрунтувався на ідеях Ф. Тейлора, людина розглядалася як значний за обсягом обслуговуючий чинник виробництва, система людських відносин. Е. Мейо акцентувала увагу на співробітництві та неформальних стосунках, що стало поштовхом до революції у сфері управління, яка розгорнулася на рубежі 70–

80-х років ХХ ст. У цей період революція продуктивності праці вичерпала свій потенціал, оскільки чисельність робочих, зайнятих фізичною працею, у порівнянні із початком реформ Ф. Тейлора зменшилась із 90% до 20%. [256, с. 9]. Технологічна парадигма виробництва була витіснена організаційною, з орієнтацією на гуманізацію праці, врахування соціально-психологічного характеру людського фактору.

Крім цього слід згадати ідеї створення в СРСР особливої людини майбутнього – «радянської людини». Інструментом конструювання виступив діяльнісний підхід С. Рубінштейна, А. Леонтьєва та система тейлоризму, ідейно підживлені марксизмом-ленінізмом, відповідно до якого практична діяльність належить до предметного світу та формує свідомість людини. Основними висновками із цієї ідеї є, по-перше, те, що за короткий термін змінити глибокі ціннісні плати людської свідомості, закладені попереднім філогенезом, досить важко; по-друге, як доводить наука та практика, основні інстинкти людини не можна викоринити – їх на деякий час можна приборкати, замістити ідеєю вищого порядку, наприклад, відкладеного щастя теперішнього покоління заради щастя майбутнього; по-третє, необхідно відзначити значний позитивний економічний та соціальний ефект від інновацій в освіті та вихованні. За півтора десятка років вдалося подолати неграмотність на значній території колишньої Російської імперії. У результаті ліквідації неграмотності, за підрахунками відомого радянського вченого С. Струмліна, у 30-ті роки ХХ ст. продуктивність праці на національному рівні підвищилась на 24%, а здобуття середньої освіти збільшило її на 67% [272, с. 598]. Крім того, за 70 років у СРСР створили такий людський, інтелектуальний потенціал, який дозволив сучасним пострадянським країнам, і Україні у тому числі, упродовж двох десятиліть без значних інвестицій у науку і освіту користуватись минулими надбаннями.

Загроза моделювання поведінки людини проявляється у взаємозв'язку між моделлю та реальністю, коли виписані в теорії

правила поведінки стають дійсним (практичним) імперативом господарського життя. Продовжуючи перелік практик конструювання людини, можна згадати проект американської корпорації «РЕНД», у якому людина діє за правилами раціонального вибору, що укорінилося у свідомості більшості наших сучасників як модель Homo economicus, тобто людини, вільної від сімейних цінностей і моралі [151, с. 65]. Необхідно відзначити найбільший шквал критики саме щодо представлення у теорії людини економічної як пересиченого споживача, суб'єкта суспільства споживання. В. Федотова звертає увагу на процеси онтологізації моделей людини, викликані тим, що розмивається традиційна межа між «епістемою і доксою» [443], між теоретичним представленням та суспільною думкою, а наукове знання в соціальних, гуманітарних науках втрачає свою автономність та безпосередньо впливає на індивідуальну свідомість, визначаючи напрямки «персональної модернізації людини» [443].

Враховуючи вищезазначене, соціоолюднення розглядається нами як, по-перше, зовнішній процес «інституційного конструювання» поведінки людини в господарстві та організаційних структур господарства, по-друге, – внутрішній процес взаємообміну та взаємопроникнення апріорного та апостеріорного знання, їх інтеріоризацію у свідомості людини, по-третє, – результат впливу цих двох компонентів на формування взаємної відповідальності, довіри між суб'єктами господарського розвитку.

Зовнішнє соціоолюднення господарського розвитку протікає в координатах систем моралі та цінностей, господарських та політичних ідеологій, організаційних структур та координації господарських взаємодій. Відповідно до них людина не виступає цілковито вільною особистістю, оскільки норми та суспільні обмеження у вигляді морального чи санкціонованого порядків, наслідування обраної ролі тиснуть на неї. Сама норма виступає похідною від характеристик суспільства та підпорядкованою

соціальному відтворенню. У такому трактуванні норма задається екзогенно і людина не впливає на її зміну – це так званий принцип інституціонального детермінізму, який протистоїть методологічному індивідуалізму класичної, неокласичної течії економічної думки, відповідно до якого індивід орієнтований на раціоналізм та вільний вибір.

Інституціональний детермінізм обґрунтовується також і з іншої позиції. Оскільки сформовані звички, ідеологеми, стереотипи світосприйняття не можуть бути масово змінені у короткий проміжок часу, їх зміна відбувається внаслідок укорінення нових зразків поведінки у свідомості людини, тому вони змінюються разом зі зміною носіїв. Унаслідок цього «одиницею виміру розгортання інституційних процесів у часі є покоління, а інституційні зміни відбуваються у ритмі зміни поколінь» [140, с. 170–171]. Саме тому часу життя людини інколи недостатньо, щоб побачити «світле майбутнє», побудоване «місто-сад серед пустелі».

В основі соціоолюднення лежать знання та цінності, вироблені культурою та засвоєні особистістю. Т. Еггертссон акцентує увагу на поділі знань на науку та технологію, остання має дві складові: виробничу та соціальну [494, с. 4]. На наш погляд, такий поділ можна уточнити, розглядаючи знання як науку, тобто метазнання, як мистецтво – втілення практики або технологію – та як світогляд – дороговказ, осмислений спосіб життя. Виходячи з такого розуміння, соціоолюднення здійснюється через освіту і культуру в широкому значенні цього слова, включаючи культуру виробництва і споживання, економічні, соціальні інститути, які їх творять.

Суспільство впливає на особистість через свої інститути, які виступають соціальними обмежувачами, регулюючою силою індивідуальної поведінки, взятої у «суб'єкт-суб'єктному» взаємозв'язку, тобто беручи до уваги людину не як ізольований атом економіки, а як суб'єкта і економіки, і певної організації, і соціуму. Серед базисних інституційних інновацій при

становленні економіки знань слід виділити появу інтелектуальної власності, віртуальної, так званої *e*-економіки, фінансизацію, що закріпила відрив реального та фінансового секторів, становлення глобальних та регіональних суб'єктів господарства – транснаціональних корпорацій – і суб'єктів регулювання економічних відносин (Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Світової організації торгівлі тощо), що створюють політичні та правові обмеження розвитку національного суб'єкта.

Простежуючи взаємозв'язок між технологічним, соціальним розвитком та інформаційними і трансакційними витратами, можна визначити обернений його характер. Примітивні технології не дозволяли забезпечити захист прав власності і правопорядок або запобігти зубожінню. Недостатній технічний розвиток впливає і на інституційне оформлення інших сфер суспільного життя (політика, економіка та релігія). Соціальні технології складніше імпортувати, ніж технічні нововведення. Тому спроби експортувати інститути з однієї країни в іншу і легітимізувати їх в останній часто невдалі. Це стає особливо помітно при узгодженні сучасної економічної системи з новими науковими відкриттями або при спробах модернізувати економіку відсталих країн. Соціальні механізми зазвичай вбудовані в соціальну систему, де механізми і система впливають одне на одного. Ефект цієї взаємодії складно передбачити, що обумовлено невідповідністю нових соціальних механізмів існуючим усталеним зв'язкам у соціальній системі [494].

Інституційні інновації, пов'язані з трансформацією політичних, економічних відносин, ринкових інститутів, відбуваються при зміні способів виробництва, структури господарських порядків. Вони пов'язані зі зміною форм власності, розподілу, обміну, організаційних форм та методів управління [511, с. 233]. Поряд з цим інститути є продуктом людської діяльності, людського розуму. Вони не виникають автоматично у відповідь на економічні потреби – вони

конструюються соціальними технологіями, вмонтованими у соціальну мережу взаємодій.

Відповідно теорії П. Бурдьє, у кожної людини існує персональний набір принципів, за якими вона вибудовує власну життєдіяльність, проте він формується під впливом колективного стереотипу життя або габітусу, тобто системи стійких диспозицій, системоутворюючих структур, які функціонують як принципи, що породжують і організують практики і уявлення, та які можуть бути об'єктивно адаптованими до мети діяльності, проте не припускають усвідомлену спрямованість на неї. Соціальний капітал – лише одна із форм капіталу, що забезпечує формування габітусу. Він є сукупністю реальних та потенційних ресурсів, пов'язаних з усталеною мережею певним чином інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання [72].

За визначенням О. Панаріна, габітус є «способом узгодження практик людини із заповідями колективної пам'яті, що стали культурною нормою – з одного боку, і колективними цілями і проектами – з іншого» [284]. Персональний габітус формується під впливом певної культури, у лоні якої створюються, накопичуються, розвиваються матеріальні, духовні та соціальні цінності, які в сукупності утворюють духовно-творчі цінності суб'єкта діяльності. Таким чином, сукупність усіх цінностей формує сутність людини у будь-якому прояві: як фактора економіки, рушійної сили та суб'єкта діяльності й розвитку. Поряд з цим культурні та правові норми виступають імперативними цінностями, які доповнюють сутнісне належним.

Прикладом іншої системоутворюючої структури можуть бути інституціональні матриці, запропоновані К. Поланьї, Д. Нортон як системи економічних і політичних інститутів, що визначають унікальність суспільства і спектр «можливих траєкторій подальшого розвитку» [267]. Розвиток дана ідея одержала у працях С. Кірдіної, у яких інституціональні матриці являють собою історично стійкі форми зв'язку базових економічних,

політичних та ідеологічних інститутів, а соціальна модернізація полягає у свідомому вмонтуванні в інституціональну структуру альтернативних інститутів. Такий об'єктивістський підхід у руслі соціологічного інституціоналізму відкидає можливість впливу індивідів на суспільство. Утворившись, суспільство починає діяти за власними законами, виходячи з цього, «соціальне існування суспільства автономне по відношенню до індивідуального» [183, с. 5].

Інституціональні матриці С. Кірдіна використовує з позиції системного соціологічного інституціоналізму, відповідно до якого вони утворилися поза спланованою діяльністю людей (відповідно, суспільство не може виступати суспільною угодою, а є об'єктивно заданим) як комплекс інститутів, що забезпечують виживання суспільства в зовнішніх умовах. Інституціональні матриці аналогічні архетипам свідомості К. Юнга та габітусу П. Бурдьє і О. Панаріна.

Значення архетипів у формуванні протоінститутів відзначає В. Тарасевич, аналізуючи «тайну інститутів». Він зазначає, що у формуванні поведінки людини однаково важливими є, по-перше, гени як біологічні програми інстинктів, по-друге, – виділені В. Стьопіним соціокоди або Р. Докінзом мему. Схожі дослідження проведені Е. О. Уілсоном та Ч. Ламсденом, у результаті яких виокремлені культургени як реплікатори кодів культури (за аналогією генетичної передачі культурної інформації – ідей, медіавірусів тощо). Негативний вплив таких реплікаторів на людину та природу відомий аналітик Д. Медоуз назвав «манія-структурами». До них він відніс пристрасть до куріння, наркоманію, оніоманію, гонку озброєнь, тобто порочні системи, у яких діяльність людини регулюється не існуючим об'єктивним, а удаваними, приписуваним якостями (симулякрами) явищ чи процесів, які шкодять людині та суспільству. Виробництво тютюну, надмірне різноманіття комодизованих товарів збільшує ВВП країн-виробників, але на

фоні уявного добробуту стан системи «природа – людина – суспільство» погіршується [419].

Вплив біологічного та соціального формує людину як індивідуальність. Проте індивідуальність – лише підґрунтя унікальності та універсумності кожної людини; у її визначенні В. Тарасевич відштовхується від введеного ним поняття «унів – «першоатомів» людини-мікроунівсума». Уни – це третя субстанція інститутів, вони не зводяться ні до генів, ні до мемів, але саме вони визначають «людське в людині» [419, с. 75–76]. Наявність унів пов'язана із універсумним зв'язком між духовною особистістю та людством, що визначається холістичним персоналізмом людини, тобто синергійною залежністю людини від духовного начала, біологічної основи та соціальної надбудови. Ця система зв'язків опосередковується комунікаційними мережами, у якості яких виступає інституціональний суб'єкт, тобто об'єднання людей з метою досягнення колективних цілей.

Серл Дж., аналізуючи економічну онтологію інституціональних фактів, робить наступні висновки. Інститути є явищами, що залежать від спостерігача, тобто свідомої людської істоти у інтенціональному стані (інтенціональність характеризує спрямованість свідомості на об'єкт). Інституціональна реальність підлягає конструюванню на основі колективної інтенціональності, яка виступає здатністю людей до колективної поведінки, у результаті суб'єкт набуває рис носія колективної дії, а в якості ключового елемента дії виступає деонтологія (від грец. δέον – належне, тобто укорінене у свідомості розуміння людського обов'язку відповідно до домінуючих у суспільстві принципів моральності [263]). Індивід поділяє колективні бажання, уподобання, упередження, визнає приписувані статусні функції предметам і явищам, які самі по собі їх не мають (наприклад, гроші, цінні папери, уряд, приватна власність, шлюбні відносини тощо), доки не будуть легітимізовані, тобто суспільно визнані. «Головна роль інститутів і сенс їхнього

існування не просто в обмеженні дій людей, а скоріше у створенні нових видів відносин влади і впливу... нових можливостей» [376, с. 8–15].

Інституціональна деонтологія, що проявляється у зобов'язаннях, вимогах, обов'язках людини перед соціумом, дозволяє розгорнути запропонований у розділі 2 методологічний принцип холістичного персоналізму та відому концепцію інституціональної архітекtonіки, відповідно до яких холістичні зв'язки між людиною і соціумом структурують поведінку суб'єкта господарства.

Економічні інститути виступають економічним «геном», що визначає рамки та перебіг конкретних господарських процесів у системній взаємодії суспільства та його складової економіки. Післявоєнний досвід доводить, що економічні інститути стають ефективними, коли відповідають таким базовим вимогам: вони одночасно мають забезпечувати ефективність, усталеність, соціальну справедливість та вільний розвиток особистості [498, с. 164]. Невідповідність між правилами як обмежувальними рамками і мотивами поведінки суб'єктів господарювання традиційно розглядається як інституціональна пастка, що створює перепони на шляху господарського розвитку [447, с. 203]. Наявність інституціональних пасток один із гальмівних чинників на шляху конвертації людського, інтелектуального та соціального капіталу в ресурси господарського розвитку.

Американські вчені Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон у спільній монографії «Чому нації падають: походження влади, процвітання та бідності» [523] через концептуальну опозицію «інклюзивність – екстрактивність» доводять синергізм економічних та політичних інститутів, що впливають на інноваційність господарського розвитку. Під інклюзивними економічними інститутами автори розуміють форми економічного устрою, які з часом забезпечують доступ усе більшої частини населення до генерування національного багатства; до них відносять права власності, рівні умови для всіх учасників економічної діяльності,

свободу прийняття рішень, стимулювання технологічних нововведень. Навпаки – екстрактивні інститути орієнтовані на концентрацію економічних ресурсів у руках елітарних суспільних груп і на відчуження на їх користь результатів праці іншої частини населення. Тому вони не захищають права власності широких мас, не створюють дієвих стимулів економічної активності, пригнічують ефективну конкуренцію, тяжіють до консервації способів виробництва і гальмують продуктивні форми ведення господарства [219].

Економічні, політичні, соціальні інститути можуть функціонувати лише за умови легітимізації, тобто визнання їх суспільством, соціального вкорінення у свідомість людини. Таким чином реальнодіючі суб'єкти «функціонують у визначеній мережі економічних і соціальних зв'язків, закріплених каналами надходження інформації, загальними правилами її інтерпретації, зразками поведінки», тобто всією сукупністю соціокультурних чинників, які утворюють соціальний капітал [212, с. 38].

Ціннісні основи поведінки людини лежать у цивілізаційній (культурологічній) парадигмі господарського розвитку. Зміна цінностей відображає вплив інституційних змін на людину і суспільство. Проведені різними вченими дослідження доводять позитивний зв'язок індивідуалізму, автономії та рівноправ'я, майстерності з економічними розвитком, негативний – із дистанцією влади, «втечі від невизначеності», консервативністю, приналежністю, ієрархією [215, с. 18].

Саме наявність специфічних культурних цінностей становить перепону процесам модернізації та імплантації інститутів, їхня відмінність визначає відмінності у господарському розвитку: так індустріальна Америка навіть не нагадує індустріальну Англію чи Німеччину, не кажучи вже про Польщу. «Саме у взаємовпливі та переплетінні інститутів економічних з інститутами соціальними, культурними, ідеологічними (релігійними), політичними слід вбачати бар'єр на шляху економічної глобалізації» [498, с. 156]. Незважаючи на процеси уніфікації

цінностей, викликані глобалізацією, інституційні відмінності між країнами впливають на темпи та напрямки їхнього розвитку.

Суперечність інституціонального і ціннісного визначає напруженість співвідношення інститутів та цінностей. Інституціональне виступає жорстким каркасом, кліткою, у якій замурована людина, а ціннісне передбачає свободу вибору. А. Сен розглядає свободу з двох точок зору: як інструментальну, тобто як засіб досягнення цілей, та істинну – самоціннісну [374]. Свобода вибору, на думку Е. Фромма, обмежена не лише зовнішніми рамками, але й внутрішніми блокаторами свободи особистості, її підпорядкованістю чужим стереотипам [453]. На цій основі О. Савельзон робить висновок, що людині, в принципі, притаманно діяти виходячи із інтуїтивно-аналітичної процедури прийняття рішення, у якій долаються зовнішні чинники обмеження свободи у вигляді процедурного маніпулювання (сконструйований вибір серед гіршого та найгіршого варіанту) чи стереотипного програмування (вплив реклами, кризового менеджменту) [317, с. 110].

Морально-етичні характеристики суспільства, рівень соціальної інтеграції, інституціональну ефективність, мотивацію та стереотипи поведінки людей у господарстві не завжди можна виразити кількісно. У той же час характеристика такого роду факторів має важливе значення з точки зору оцінки готовності суспільства до реформування в цілому, і, зокрема, до участі в ринковій трансформації, наявності відповідної трудової мотивації, можливостей сприйняття ідей індивідуальної відповідальності тощо. Очевидно, що якщо, наприклад, у суспільстві живуть сильні традиціоналістські передумови, консервативні норми, то це не може не визначати особливості функціонування соціальних інститутів, призначених для розвитку людини: виникають труднощі засвоєння цінностей, пов'язаних з формуванням нової динамічної особистості, підприємницького поведіння [8].

З іншого боку, морально-етичний вибір завжди персональний і ніякі обмеження у вигляді норм, правил чи санкцій не можуть зробити людину людянішою доти, поки вона сама не усвідомить та не обере такий спосіб життя. Але поряд із цим домінування економічних цінностей у мотивації поведінки людини не можна віднести до свободи вибору внаслідок економічних обмежень, властивих будь-яким економічним благам. Тому економічна свобода не є повною свободою особистості, а лише одним із засобів подолання госпо-дарської невизначеності.

Ціннісна проблематика пов'язана із процесами становлення ментальності та свідомості особистості, формальними й неформальними формами регулювання соціально-економічних відносин (правила, норми, санкції як механізми примушення), що поширюються в організаційно оформлених соціально-економічних структурах – державі, фірмі, сім'ї тощо. Сукупність елементів інституціонального оточення утворює соціокультурне та соціоекономічне середовище, у якому відтворюється людина.

У залежності від існуючих «правил гри» створюються умови проектування конкретної ініціативної, творчої, відповідальної поведінки (патерну) або їх протилежностей. Якість інституціонального середовища та інституціональної структури [84, с. 36] впливає на створення інститутів розвитку, формування міжособистісної та інституціональної довіри.

Внутрішнє соціоолюднення пов'язане із взаємопроникненням апріорного та апостеріорного знання, їх інтеріоризацію у свідомості людини. «Проблема співвідношення апріорного й апостеріорного знання має глибокі витоки та походить від питання про виникнення людини і всього живого. Якщо людина створена Богом або є етапом еволюції матерії, тоді в ній закладено знання історії її розвитку, яке за певних умов стає основою соціалізації. Але якщо людина – унікальне і спонтанне утворення, тоді її знання набуті, досвідні» [6]. Іншими словами, проблема полягає в тому, чи є людина при народженні «чистим аркушем», чи наповненим «посудом».

Кант І. у «Критиці чистого розуму» приходиться до висновку, що апіорне знання являє собою всезагальні закони (правила) буття, які не пов'язані із досвідом, отже не є емпіричними та випадковими. Вони закладені як трансцендентні сутності у людині з моменту її зачаття, тобто до її народження. Апостеріорні знання формуються в результаті емпіричного досвіду, вони можуть бути умовно розмежовані на генетично та соціально обумовлені. Генетично обумовлені знання закладені в біологічному коді людської поведінки в результаті еволюції людства як особливого виду матерії, до них належать основні інстинкти. Соціально обумовлені знання є результатом емпіричного досвіду конкретної людини, що набувається у практичній діяльності та у певному соціумі. Такі конкретно-емпіричні знання становлять зміст соціалізації, тому, підтримуючи позицію Л. Авер'янова, вважаємо, що їх доцільно називати соціальними знаннями [6].

Філософський словник визначає соціальні знання як сукупність соціального досвіду соціального суб'єкта, кристалізованого в раціональних формах [445]. У його основі лежить «досвід пересічної свідомості людей, що живуть своїм повсякденним життям серед собі подібних і пов'язаних з ними різноманітними відносинами інтеракції», тобто соціальна реальність – це «світ культурних об'єктів і соціальних інститутів, у якому всі ми народилися, всередині якого повинні знайти точку опори і з яким маємо налагодити відносини» [20, с. 485].

Соціальні знання виступають породженням певної культури, до якої відносяться релігійні, філософські, правові, етичні цінності, норми та обов'язки. Стівен Роузфілд при порівнянні економічних систем виділяє культуру в якості чинника, що визначає економічну взаємодію та ефективність – вона формує не лише суспільні ідеали, а й впливає на інституційний вибір та адаптивність поведінки суб'єктів. «Без глибокого розуміння темпераментів, культури, менталітету, схильності до злочинів, дії інституцій і правил, що визначають економічну взаємодію, не

можна з цілковитою впевненістю зробити висновки про функціонування економічної системи з багатьма учасниками, опираючись лише на основні принципи прагнення економічної корисності окремої людини або колективу» [314, с. 12]. Д. Норт наголошує, що «рішення, які ухвалюють економічні агенти, залежать у кінцевому підсумку від ментальних моделей» [267, с. 99].

Актуалізація розвитку соціального знання здійснюється завдяки активності людини у природному та соціальному середовищах, механізм якої запускається на вимогу онтогенезу (індивідуального розвитку) у межах певної стадії філогенезу (процесу біологічної еволюції людства) для подолання суперечностей господарського розвитку. Виховання в родині, у дитячих та шкільних закладах, навчання у вузах, трудова, підприємницька діяльність безпосередньо забезпечується інституціональним оточенням, у якому циркулює соціальне знання. Уся палітра соціально-економічних відносин регулюється через пізнання та засвоєння особистістю цього знання у вигляді цінностей, традицій, правил та норм.

Інтеріоризація соціальних знань визначає етапи онтогенезу (персональної еволюції людини) та модернізації суспільства. Л. фон Мізес відзначав: «Людська істота в своїй персональній еволюції повторює не тільки фізіологічну метаморфозу простої клітини у складний організм ссавця, але й духовну метаморфозу суто вегетативного і тваринного існування у розумовий стан. Ця трансформація здійснюється не в період внутрішньоутробного життя ембріона, а пізніше, коли у новонародженій дитині поступово пробуджується людська свідомість» [252, с. 37].

Соціальний розвиток персоналізованого суб'єкта включає особистісний розвиток (пов'язаний із становленням та функціонуванням систем відносин з людьми та явищами навколишньої дійсності), інтелектуальний розвиток (передбачає засвоєння, переробку і створення різних знакових систем), творчий розвиток (формується як здатність створювати нове,

нестандартне, оригінальне), вольовий розвиток (визначає здатність цілеспрямовано та результативно діяти). У сукупності вони визначають здібності особистості до адаптації, розуміння сутності навколишнього світу, можливості перетворення явищ дійсності, самоактуалізацію та мобілізацію внутрішніх ресурсів для досягнення мети [39, с. 75].

У результаті взаємопроникнення зовнішніх та внутрішніх процесів соціоолюднення протікає на макроекономічному рівні у сфері відтворення людини, до якої належать галузі соціальної інфраструктури (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, рекреаційний сегмент тощо), ринкової (забезпечення стандартів споживання та послуг населенню), інформаційної (засоби комунікацій та поширення інформації) [338].

Інститути як основні компоненти механізму соціоолюднення набувають конкретного вигляду через: а) організовану діяльність із розповсюдження і вкорінення у свідомості знань про норми поведінки, традиції, заборони, закони тощо; б) напрацювання системи формальних та неформальних форм регулювання господарської поведінки: еталонів, ціннісних орієнтирів, моральних, суспільних та економічних норм, правил і законів; в) організацію примусового виконання чинних норм і правил імперативного (деонтичного) характеру шляхом певних санкцій; г) створення передумов впливу вмонтованих соціальних амортизаторів (моралі) на господарську поведінку; д) поширення стимулюючого (чи стримуючого) впливу на діяльність економічних інтересів. Дія такого механізму можлива лише за умови засвоєння соціальних знань, формування переконань і ціннісних орієнтацій, стабільності інституціональної системи, оскільки саме на їхній основі вибудовуються відносини людини із соціальним середовищем, формуються її суб'єктивні якості, а вимоги середовища набувають особистісного значення.

У результаті соціоолюднення соціальні, комунікаційні зв'язки та відносини, що утворюються в соціумі у вигляді зобов'язань, очікувань, довіри, інформації, норм та правил поведінки,

інтегруються в соціальний капітал. Значення соціального капіталу в господарському розвитку досліджується в працях П. Бурдьє, В. Гейця, Е. Глейзера, А. Гриценка, П. Дасгупта, П. Козирєва, М. Курбатової, Дж. Коулмана, Ю. Латова, С. Левина, Р. Нурєєва, Ф. Маїлян, Ф. Фукуями та інших.

Діалектичну логіку саморозвитку соціального капіталу описано у праці [110] А. Гриценком, де обґрунтовано перехід синкретичної єдності економічного і соціального до боротьби протилежностей процесів капіталізації й соціалізації з подальшим їх злиттям у формі агрегування одним з двох способів: революційним (у колишніх соціалістичних країнах) шляхом насадження суспільної власності та еволюційним шляхом через утвердження постіндустріальних тенденцій [110, с. 194–195].

Соціальний капітал як категорія економічної науки виник унаслідок розширеного тлумачення рушійних сил економічного розвитку, до складу яких, окрім традиційних, входять ресурси, пов'язані з мотивами й умовами, що впливають на поведінку людини не лише як на учасника господарського життя, а і як на суб'єкта життя суспільного [95].

Соціальна сутність людини, відповідно до вище вказаного підходу А. Гриценка, агрегується у поняття соціального капіталу шляхом розширення бази соціальності за рахунок включення різних її форм: по-перше, – людини з певним рівнем освіти і культури, по-друге, – соціальних відносин і інститутів, спрямованих на саморозвиток людини, по-третє, – соціалізованого природного середовища, по-четверте, – духовно-культурного капіталу [110, с. 195].

Соціальний капітал ґрунтується, перш за все, на взаємній довірі суб'єктів господарства, Ф. Фукуяма її називає «спонтанною соціалізацією» [454]. Весь сукупний креативний потенціал суспільства, взятий у певний момент часу, відображає соціальний капітал, що на рівні із фізичним та людським виступає джерелом господарського розвитку. «Він ґрунтується насамперед на утвердженні неформальних цінностей і норм, які

поділяють певні групи людей, котрі мають можливість стабільного спілкування та співробітництва. До таких цінностей належать конструктивізм і взаємна повага, чесність, надійність у виконанні зобов'язань, плюралізм, толерантність, спільне бачення перспективи тощо» [89, с. 561].

Розроблена Дж. Коулманом концепція соціального капіталу як норми взаємовідносин між акторами, що полегшують дії акторів все-редині структури, та як ресурсу розвитку розкривається через його основні форми: надійність середовища, довіру, можливість економії на пошуку інформації, накоплені зобов'язанням, ефективні норми поведінки, що полегшують діяльність господарських суб'єктів, стримують негативні тенденції (перешкоджають криміногенності, падінню моралі, корупції тощо) та знижують трансакційні витрати. Це найменш помітний капітал, оскільки існує лише у взаємовідносинах індивідів [204, с. 124–131].

Соціальний капітал не лише знижує трансакційні витрати, пов'язані з формальними механізмами координації, та полегшує неформальні взаємовідносини між суб'єктами будь-якої форми взаємодії (ринкової, неринкової, інноваційної), сприяє конвертації людського потенціалу в ресурс господарського розвитку, але й сприяє забезпеченню соціальної стабільності та економічного зростання. Підтвердження цієї тези доведене результатами досліджень: так С. Нек та П. Кіфер виявили, що зростання довіри на 1-процентний пункт забезпечує економічне зростання більше, ніж на 0,5 пункти [237, с. 53–54].

У теоретичній моделі Е. Глейзера виділяється особистий та суспільний соціальний капітал. Перший являє собою сукупність соціальних якостей, набутих у процесі соціалізації, наприклад, особиста харизма, комунікативність, які підвищують рівень «віддачі» від індивідуальної взаємодії з іншими людьми. Суспільний соціальний капітал виникає внаслідок соціального мультиплікатора, який створює зовнішні ефекти від участі у соціальних мережах [237, с. 55–56].

Як суспільне благо соціальний капітал змодельований П. Дасгуптом та впливає на доходи як окремого індивіда, так і на факторну продуктивність усього суспільства. Висновком із моделі є те, що зростання довіри в суспільстві сприяє зростанню і інституціональних можливостей, і людського капіталу. Проте в залежності від того, у якому ступені соціальний капітал набув рис суспільного блага, зиски розподіляться між суспільством чи окремими індивідами [237, с. 56].

Використання цього підходу дозволило виділити у структурі соціального капіталу два типи: об'єднуючий капітал (ґрунтується на його властивості як суспільного блага) та зв'язуючий (ґрунтується на ознаках клубного блага). Перший тип ґрунтується на деперсоналізованій довірі, усезагальності дії раціональних норм поведінки, що узгоджують індивідуальні та колективні цілі та знижують ризики недобросовісної конкуренції. Він забезпечує підвищення факторної продуктивності інших чинників виробництва, розширюючи інституційні можливості всіх. Другий тип являє собою забезпечення зиску, підвищення конкурентоспроможності локальній соціальній групі, організації за рахунок поширення неформальних норм взаємодії, що призводить до виключення інших з доступу до економічних, інформаційних ресурсів. Він забезпечує вигідність зв'язків лише замкненій групі персоніфікованої мережі [212, с. 38–39].

У розвиненій соціально-економічній системі обидва типи соціального капіталу діють як взаємодоповнюючі, із пріоритетом першого. Позитивний зовнішній ефект від їх комплементарності забезпечує усталеність господарського розвитку. У країнах із транзитивною системою відбувається витіснення позитивних ефектів, що супроводжують соціальний капітал першого типу, негативними ефектами локальних олігархічних груп, які побудували імперію на основі клубного блага, тобто виплеканого зрощення влади і бізнесу.

Значення соціоолюднення для господарського розвитку важко переоцінити, оскільки його результати створюють умови для

накопичення та розкриття людського потенціалу або перешкоджають його конвертації у позитивну динаміку господарського розвитку.

4.2. Добробут як інтегрована оцінка людиною результатів господарського розвитку

Людина як соціальна істота прагне досягти добробуту як вищої цінності, серед яких щастя посідає чи не найперше місце. Намагання досягнути засоби досягнення людського щастя з позиції сучасного розуміння господарської діяльності людини має право на життя, оскільки підтверджене серйозними науковими розробками. Дана проблематика активно дискутується з часів класичної політекономії до сьогодення. Серед учених, які приділили їй увагу, відомі імена: Т Мор, А. Сміт, Т. Мальтус, Дж. Роулз, Е. Фромм, Д. Канеман, Р. Істерлін, Р. Веенховен, С. Вю, Е. Освальд, Б. Стивенсон, Дж. Уолферс, О. Румянцева, О. Антипіна та інші.

Філософія евідемонізму головну цінність життя вбачає у людському щасті. Традиційні вимірники добробуту (ВВП, ВНД) безумовно, сприяють його досягненню, але втрачають своє критеріальне значення. Нові цілі розвитку вимагають нових підходів до вимірювання результатів з їх досягнення. Необхідність урахування сукупності економічних, соціальних, екологічних, політологічних показників при порівняльних оцінках національних економік вже не викликає сумніву у більшості вчених і практиків-економістів. Комплексна оцінка національного добробуту є важливим аналітичним інструментом, який дозволяє вимірювати рівень соціально-економічного розвитку і встановлювати політичні орієнтири на перспективу, проводити міждержавні зіставлення.

У нових підходах до вимірювання результатів розвитку все частіше враховуються індикатори інституційних аспектів сталого

розвитку (політика сталого розвитку, наукові розробки, міжнародні та національні правові інструменти, інформаційне забезпечення, посилення ролі населення). Саме країни із сильною інституційною складовою домоглися значних результатів у становленні економіки знань. Починаючи з 90-х років минулого століття ці країни активно розбудовували у себе модель «екологічної економіки» та «економіки знань». Вони почали масово виробляти нові знання, «екосистемні» товари і послуги, а через кілька років ввели до своєї стратегії ще один продуктивний фактор розвитку – соціальний капітал. Тому на сьогодні це країни (Швеція, Данія, Норвегія, Данія, Фінляндія) з добре гармонізованими складовими сталого розвитку: економічною, екологічною і соціальною. Вони найбільшою мірою наблизилися до моделі розумного (smart) суспільства, що є вищою формою розвитку, заснованого на знаннях [365, с. 192].

Людський потенціал як ресурс та результат господарського розвитку розглядається, насамперед, як потенціал творчості, що стає особливо актуальним в епоху швидких змін, коли люди просто не можуть організовувати своє життя без творчої уяви й ініціативи. У нових умовах на зміну вузькому розумінню творчості тільки як творчості в мистецтві, культурі приходить бачення його як невід'ємного компонента вирішення завдань управління, політики, технологічних проблем. Проблеми соціальної творчості мають пряме відношення до проблем демократичного устрою життя, спільної діяльності людей.

Квантифікованим результатом господарської діяльності, орієнтованої на людський розвиток, став індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) як спроба оцінки складної реальності умов, створених у різних країнах для соціального розвитку людини. Оцінюючи ІРЛП, враховують індекс очікуваної тривалості життя (здоров'я та довголіття, вимірювані показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні), індекс освіти (доступ до освіти, вимірюваний середньою очікуваною тривалістю навчання дітей шкільного віку та середньою

тривалістю навчання дорослого населення), індекс валового національного доходу (гідний рівень життя, вимірюваний величиною валового національного доходу (ВНД) на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

Іншим підходом до оцінки результатів господарського розвитку є задоволеність життям або прагнення людини бути щасливою. Пильна увага до щастя як економічної категорії спостерігається здавна, з часів Т. Мора, А. Сміта, Т. Мальтуса. Прагнення до побудови економіки щастя, тобто економічно справедливої, морально-етичної соціально-економічної системи із гідним життям та умовами праці – майже примара як для минулих часів, так і для сьогодення, однак така, що, як птах Фенікс, відроджується на згарищі ґрунтовної критики опонентів. Методологічні принципи постнекласичної науки дозволяють повному поглянути на роль та значення розвитку людини як активного суб'єкта побудови власного щастя. «Перейти від проблеми розкриття у кожній людині розумного позитивного начала до проблеми створення духовно-етичного суспільства та економіки щастя» [377, с. 155].

У центрі уваги економіки щастя – суб'єктивні уявлення особистості про задоволеність власним життям як соціально-економічний феномен, що розгортається у взаємному впливі самовідчуття щастя людиною та економічного розвитку, результативності господарської діяльності, та визначаються суб'єктивною оцінкою добробуту, цінності щастя як активу. Тобто економічна теорія щастя досліджує феномени суб'єктивної задоволеності життям або людського добробуту, який визначається не лише монетарними показниками, але й емоційним самопочуттям людини у суспільстві. Категорія добробуту включає саме різноманітні соціально-економічні умови життя, що забезпечують задоволення цілісного комплексу потреб у масштабі особи чи соціуму.

Значення щастя у господарському та індивідуальному розвитку важко переоцінити та складно квантифікувати. Відомий російський учений О. Антипіна виділяє дві групи чинників, на основі яких суб'єкт здійснює оцінку задоволеності життям: економічні та неекономічні. До першої належать ступінь економічного розвитку країни (доступність та якість медичних, освітніх, страхових, рекреаційних послуг), наявність джерела постійного доходу, розмір особистого доходу, середній рівень доходу на душу населення, рівень макроекономічної нестабільності (інфляція та безробіття), коливання ділової активності [28, с. 95–96]. Некономічні чинники включають демографічні показники (вік, стать, раса), психологічні типи особистості (оптиміст/песиміст), соціальний статус (освіта, професія), спосіб життя та дозвілля, природно-кліматичні умови (стан природного середовища) тощо. Ступінь впливу кожного чинника на суб'єктивний добробут різний [28, с. 96–97].

Роль емоційної оцінки добробуту в світі зростає, свідченням цього є рішення Британії та Китаю з 2011 року, крім відомих показників системи національних рахунків, обчислювати індекс щастя як один із макроекономічних індикаторів. І на те є підстави: так, наприклад, у королівстві Бутан ще з 1972 року вимірюють добробут не показником ВВП, а валовим внутрішнім щастям (ВВЩ), до складу якого віднесене забезпечення справедливого та усталеного соціально-економічного розвитку, збереження і розвиток традиційних культурних цінностей, охорона природи, правильне управління країною. Неважко помітити, що саме такі цілі корелюються із цілями тисячоліття та концепцією розвитку людини.

Щастя виступає соціально-етичною категорією, проте економісти ввели його до свого арсеналу знань, так як будь-яка економіка ґрунтується на морально-етичних принципах, та її суб'єкти прагнуть кращого, щасливішого життя. З того часу, коли предметом економічної науки стали обмежені ресурси, а не людина господарююча, акцент робиться на економіці добробуту,

хоча й досі точиться полеміка щодо трактування поняття суспільного добробуту. «Арифметика щастя», проголошена утилітаристами, не дозволяє індивіду бути нещасним. «У суспільстві, де щастя прирівнюється до індивідуальної успішності, матеріального і соціального статусу, нещастя людини посилюються ще й тим, що суспільство ставить їй це у провину, відмовляючись нести свою частку відповідальності» [61, с. 225]. Інший крайній приклад – егалістичний погляд на суспільний добробут, поданий, зокрема, у працях Дж. Роулза, стверджує, що щастя людства полягає у щасті найнещаснішого із людей. Від максимізації корисності найменш забезпечених членів суспільства виграє суспільство в цілому.

У будь-якому разі економіка добробуту акцентує увагу на економічному (читай – монетарному або речовому), тобто зовнішньому забезпеченні задоволеністю життя, але аж ніяк не щастя. Це пояснюється тим, що економіка щастя передбачає досягнення мети через створення гармонійних суспільних стосунків, зокрема соціально-економічних, духовно-етичних умов саморозвитку, самовдосконалення людини. Вимірювання щастя – це тема окремого дослідження, у цій праці ми сконцентруємо увагу на зв'язку між засобами досягнення щастя та розвитком людини.

Узагальнюючи напрацювання у даному напрямі та власні дослідження, слід зазначити наступне. По-перше, суб'єктом (творцем) щастя є людина, отже, виведення людини в епіцентр господарської діяльності, «центр перспективи», за Теяром де Шарденом [482], – найголовніша передумова створення щасливого суспільства. Визнання розвитку людини, а не засобів виробництва чи інновацій активним джерелом багатства народів – саме в цьому полягає шлях до побудови економіки щастя.

Щаслива людина, на думку О. Румянцевої, відтворюється через піклування про власне здоров'я, подовження тривалості життя, родинний добробут, гідну працю, дотримання морально-етичних чеснот [316, с. 56–63]. У такій системі координат чітко

простежується фокус на суб'єкта розвитку – людину цілісну, у якій втілюється триєдине начало біологічного, соціального та духовного. Саморозвиток, самовдосконалення людини є засобом і результатом господарського розвитку.

По-друге, щастя є суб'єктивною категорією, однак має суспільний, а отже об'єктивний характер. Кожен окремо відчуває або не відчуває подих щастя у своєму житті, це може бути миттєвий чи тривалий період. Проте у суспільстві складаються певні критерії щастя відповідно до рівня соціально-економічного, культурного, духовного розвитку суспільства. Ці суспільні критерії визначають індивідуальну свідомість.

По-третє, матеріальні засоби життя не можуть повною мірою забезпечити людське щастя, проте мають можливість зробити людину нещасливою. Це пояснюється, перш за все, соціально-психологічними чинниками: для людини важливий не лише результат – одержання доходу, але й сам процес його приросту; втрати більше вражають та запам'ятовуються, ніж успіхи; «долар у кишені сусіда завжди зеленіший, ніж власний», – тому відчуття щастя формується у порівнянні [130, с. 3].

Радянська соціально-економічна система за критеріями матеріального добробуту відповідає «економіці відкладеного щастя», а розвинений Захід – економіці добробуту, проте щасливих людей там мало. Теорія вітальних ресурсів Є. Балацького обґрунтовує зростання значущості для розвинених західних суспільств нематеріальних чинників – знань та часу, брак яких – причина незадоволеності життям [35, с. 129] та низького індексу щастя у цих країнах.

На рис. 4.1. наведено вибірку, яка відображає розподіл країн світу за індексом щастя, створеного на противагу традиційним вимірникам результатів господарської діяльності, таким, як ВВП, ВНД, індекс людського розвитку [448].

Індекс щасливої планети розраховується з 2006 року та включає такі показники: задоволеність громадян своїм рівнем життя, тривалість життя та екологічний добробут (або екологічне

навантаження). За ідеєю розробників цього показника – британського дослідного центру «Фонд нової економіки», метою оцінки є порівняння сумарного внеску ресурсів у досягнення добробуту, успіху та результату – тривалості життя, ступеня задоволення ним та рівня засміченості відходами промислового виробництва.

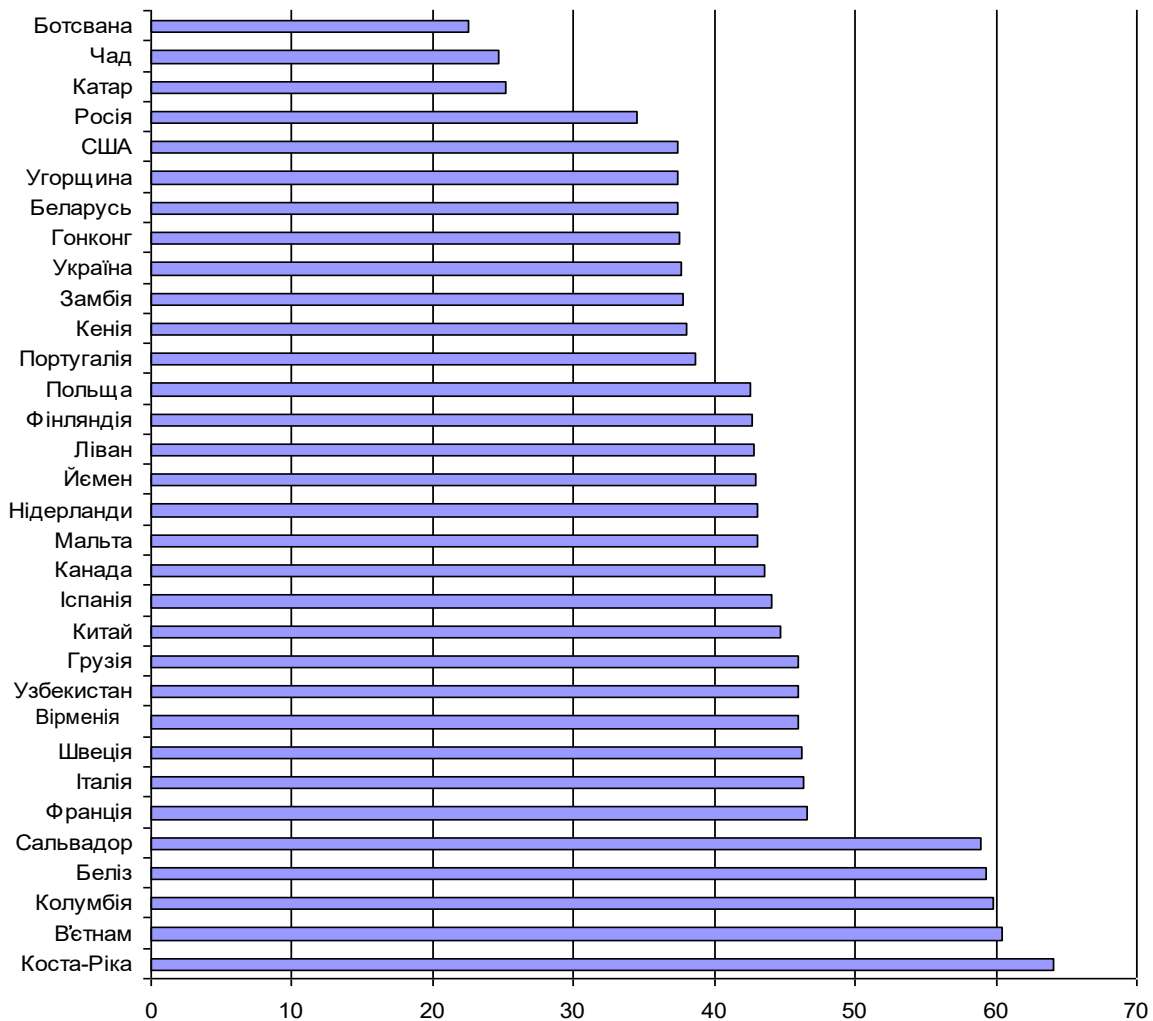

Рис. 4.1. Розподіл країн світу за індексом щастя у 2011 році
(побудовано за даними [264])

Виходячи з цих параметрів було складено рейтинг, у який увійшла 151 країна. На рис. 4.1. зображено розподіл вибірки країн світу за індексом щастя: найщасливішою країною 2011 року була визнана Коста-Ріка, яка має значення індекса 64,036 бали. У п'ятірці лідерів також В'єтнам, Колумбія, Беліз, Сальвадор.

Україна має значення 30,729 бали, з рисунка видно, що Кенія, Замбія, Україна, Гонконг, Беларусь, Угорщина і США мають приблизно однаковий рейтинг щастя, однак рівень матеріального добробуту в цих країнах суттєво відрізняється. Отже, прямого зв'язку між матеріальним добробутом і щастям не виявлено.

У сучасному житті, де господарська діяльність усе більше захоплює весь життєвий простір людини, задоволення від споживання матеріальних благ має неухильну тенденцію до уповільнення із зростанням доходу. Вільний час усе більше скорочується за рахунок його перерозподілу на продуктивний, тобто у сфері саморозвитку, навчання людини, та, що є значною мірою умовно виділеним. Наприклад, чи можна вважати пошук інформації в Мережі у вільний від роботи час продуктивним часом? Так, якщо це спрямоване на накопичення знань та вмінь особистості. Це ж стосується й відпочинку – він не може бути непродуктивним з погляду відтворення фізичних та інтелектуальних сил людини.

По-четверте, дохід як засіб матеріального задоволення має неоднозначний та нелінійний зв'язок із відчуттям щастя людини. Соціологічні опитування та статистична обробка їхніх результатів доводить, що існує певний пороговий рівень доходу, «необхідний людині для повного щастя». У його визначенні абсолютні величини доходу різняться за ментальними, цивілізаційними та країновими відмінностями: наприклад, для жителів США – це 50 тис. доларів на рік, для європейців – 40 тис. євро і таке інше. До досягнення цього рівня зростання доходу дарує відчуття щастя від матеріальної свободи споживчого вибору, проявляється активність людини економічної: що більше заробіток, то більше заробляти хочеться. Але така експансія самообмежується й виснажується. Підтвердженням цьому є «парадокс Істерліна», який полягає в тому, що підвищення рівня задоволеністю життям безпосередньо не пов'язане із абсолютним значенням доходу. Р. Істерлін довів визначальну роль відносного доходу, а не абсолютного [117], більш того – гонитва за його

приростом призводить до виснаження психічних та природних джерел відтворення людини.

Напруження, тиск, які відчуває людина і природа внаслідок гонитви за нескінченним зростанням (читай – хижацьким споживанням) відбирає щастя у майбутніх поколінь, а також підвищує рівень очікувань задоволення сьогочасних та майбутніх бажань. Деякі економісти споживацький характер сучасної економіки характеризують взагалі як економіку не потреб, а економіку бажань, забаганок. Поряд з тим, що люди прагнуть наситити все більш індивідуалізовані (навіть кастимізовані) запити, більшість молоді не згодна інтенсивніше працювати задля нарощення споживчих витрат.

Цінність праці неухильно падає, відновлення значення трудового потенціалу становить одне з основних завдань не лише транзитарних країн пострадянського простору, але й розвинених країн [465].

Емпіричні дослідження останніх років, зокрема опубліковані у «Доповіді про розвиток людини», також доводять неоднозначність зв'язку між доходами населення та розвитком людини. В останній опублікованій «Доповіді» за 2010 р. наголошується на тому, що навіть у країнах з низьким рівнем середньодушового доходу, які «знаходяться у несприятливих економічних умовах, люди покращували своє здоров'я та освіту» [128, с. 1].

По-п'яте, щастя має аксіологічний характер. У розумінні щастя надзвичайно важливі ціннісні орієнтири індивіда і суспільства. Відмінності в рівнях господарського розвитку визначаються не лише економічним прогресом, а й культурними детермінантами, у визначенні яких ми відштовхувались від розуміння культури та господарства в широкому значенні цих термінів. Перш за все, у трактуванні господарства стоїмо на позиціях Ю. Осипова – фундатора теорії та філософії господарства, який визначає господарство як увесь простір життя людини. Соціальна, техніко-технологічна, економічна, правова,

естетична, евристична та інші види культури різнять національні економіки та в сукупності визначають господарську культуру, яка є ядром культури розвитку господарства будь-якого рівня (чи національного, чи домашнього). Таким чином, базисом життя людини виступає матеріальна та нематеріальна культура – «друга природа», тобто не лише природне, а й соціально-духовне середовище, у якому господарює людина. Нарешті, економічна наука визнала зв'язок між трансцендентним (ціннісним) та раціональним (одержаним за допомогою верифікованого, достовірного знання) через включення до аналізу категорії цінності в усій повноті значення цього терміну, а не лише його економічного змісту. Це відбулося через простеження взаємного впливу культурних універсалій (загальнокультурних цінностей) та економічних цінностей.

Категорія цінностей має історично-національні корені, оскільки те, що цінується одним народом, може бути посміховиськом для іншого і навпаки. Суб'єктом цінності завжди є людина, але не як окрема істота, а як самодостатня даність, множинна цілісність, історично-конкретний соціум, сформований за принципом єдності у ставленні до способів досягнення основних цілей: продовження життя, забезпечення благ і свобод. З приводу значення для певного соціуму життя, благ і свобод й творяться цінності: загальнокультурні, економічні та інші. «Цінності завжди були груповими, вони об'єднували і роз'єднували людей. <....> Цінності виступають як сила, що визначає особливості свідомості, світогляду і поведінки будь-якого суб'єкта – хай то окрема людина, чи нація, етнос, держава» [134, с. 32].

По-шосте, одним із засобів досягнення щастя є накопичення нематеріальних цінностей та форм багатства. Такі цінності, як впевненість у завтрашньому дні наявність політичних свобод, соціального захисту (подолання бідності, економічної нерівності, забезпечення якісною освітою та охороною здоров'я), довіра до людей, бізнесу і влади, усе більше визначають параметри

людського розвитку та щастя. Внутрішнє багатство, не відчужене від людини, неможливо вкрати чи відняти. До нього відносять соціальний, інтелектуальний та духовний капітали, їх виробництво та відтворення не підлягає законам матеріального відтворення, вони можуть самозростати без обмежень.

Особливу увагу слід звернути на рівень освіти як умову добробуту економіки знань та можливість одержання різних свобод, подолання особистої залежності. Різниця в освіті визначає можливість самовдосконалення за зростаючих вимог нового виробництва, майбутнє людини. Уже сьогодні прийшло розуміння того, що озброїти відомими на час навчання знаннями на все життя неможливо і в індустріальну добу, а за умов постіндустріальної реальності, яка стукає до нас у двері, це є взагалі безглуздом.

Як відомо, за законом Мура, життєвий цикл інноваційних продуктів триває шість місяців, тож поки завершиться навчальний процес за інших, незмінних умов, знання та сформовані уміння і навички можуть морально застаріти, враховуючи лімітуючий чинник – час. Таким чином, викристалізовується сутність концепції «навчання впродовж всього життя», коли вузи закладають фундамент для розвитку особистості, яка має навички за обраним напрямом діяльності, а фірми за системою коучингу, образно кажучи, «зводять будову», ліплять, наче з пластиліну, фахівця із заданими для потреб виробництва характеристиками. Більш того враховуючи закономірну необхідність у зміні праці, індивід, у прямому сенсі цього вислову, може навчатись усе життя: уже сьогодні у США відсутній віковий ценз навіть на денну форму навчання.

По-сьоме, економіка щастя ґрунтується на духовно-етичних відносинах у суспільстві із визначальною роллю гідної праці, чесного доходу, незалежності та вільного вибору, які О. Рум'янцева виділила в якості визначних ознак економіки щастя [316].

Підбиваючи підсумок, можна зазначити, що першоосновою розвитку суспільства й господарства є духовно-етичний рівень розвитку людини. Основною метою життя людини є прагнення до щастя: людина виступає творцем, автором, актором (тобто активним творцем), перш за все, власного щастя. Її фізичний, інтелектуальний, морально-етичний, духовний розвиток, а також справедливі соціально-економічні стосунки складають необхідні умови формування цілісного суб'єкта. Зародки нової економіки ґрунтуються на визначальних якостях людини як творчого та морального індивіда. Домінування експресивізму в мотиваційних установках людини здатне подолати суперечності індустріальної економіки та відповідного суспільства. Проте специфіка транзитивних економік накладає суттєві обмеження на формування щасливого та активного суб'єкта економіки та суспільства.

4.3. Інституційні особливості формування суб'єктності людини в економіці України

Побудова економіки знань як ідеальна стратегічна мета та модернізаційний проект вітчизняної економіки розглядається основним варіантом подолання наздоганяючої логіки господарського розвитку, коригування негативізму лібералізації, проведеної методом шокової терапії у 90-ті минулого століття, та спробою гармонізації інтересів у метасистемі «природа – людина – суспільство».

Економіка знань для України – це те принципово нове утворення, яке має прийти на зміну економіці винищення та експлуатації природи, економіці сліпого бажання людини отримати максимум прибутку. Її основою є не споживацький мотив людини, а прагнення задовольнити свої потреби таким чином, щоб не завдати шкоди природі, сприяючи при цьому її відтворенню, а для людини – самореалізації, духовному

зростанню особистості. [444]. При цьому визначальна роль у формуванні економіки знань має належати державі [97]: саме вона здатна забезпечити поворот економіки до людини, стратегію «вирощування» суб'єкта розвитку «з новими ціннісними орієнтирами, високим професіоналізмом і новою ментальністю» [150, с. 415].

Побудова економіки знань для України – це не просто модернізаційний проект, здатний змінити спосіб та характер життя людей, це спроба зупинити нарощення форм відчуження людини, зокрема соціального відторгнення та багатовимірної соціальної бідності, характерної (за висновком регіональної доповіді про людський розвиток ПРООН у 2011 р. [281]) для нашої країни. Підґрунтям виходу вітчизняної економіки на нову траєкторію сучасного господарського розвитку стає залучення довгострокових чинників ендогенного характеру: розширення внутрішнього ринку та кінцевого попиту, підвищення рівня та якості життя, структурно-технологічного оновлення суспільного виробництва, збереження та розвитку людського потенціалу, інтелектуалізації та професіоналізації населення [97, с. 622–633].

Проаналізуємо сучасний стан вітчизняної господарської системи з точки зору готовності до економіки знань. Для цього зробимо зведену таблицю 4.1. основних вимірників окремих компонентів економіки знань.

Вони згруповані у два агреговані індекси: індекс знань (The Knowledge Index, KI) та індекс економіки знань (The Knowledge Economy Index, KEI). За методологією, розробленою Світовим банком, оцінка знань здійснюється за КАМ (The Knowledge Assessment Methodology), відповідно до якої аналізуються структурні та якісні показники, об'єднані у чотири основні групи: індекс економічного та інституціонального режиму (The Economic Incentive and Institutional Regime), індекс освіти (Education and Human Resources), індекс інновацій (The Innovation System), індекс інформаційних і комунікаційних технологій (Information and Communication Technology). Субіндекси за

чотирма групами об'єднані в індекс економіки знань (KEI), три останні утворюють індекс знань (KI).

Таблиця 4.1. Показники рівня готовності вітчизняної економіки до економіки знань у 2011 році**

Показники	Значення	Місце у рейтингу	Тренд	Зміна рейтингу
Індекс економіки знань (KEI), в тому числі:	5,76	56	▼	-2
• індекс економічного та інституціонального режиму (EIR)	3,95	93	▲	+10
• індекс інновацій (IS)	5,76	59	▼	-13
• індекс освіти (EHR)	8,26	21	▼	-4
• індекс інформаційних і кому-нікаційних техно-логій (ICT)	4,96	77	▲	+5
Індекс знань (KI)	6,33	50	▼	-4

** Складено за даними [174]

Показники, наведені в таблиці 4.1, характеризують тенденцію віддалення реалій українських соціально-економічних відносин від декларованих владою кроків інноваційно-орієнтованого характеру. Навіть певне покращення економічного та інституційного режиму, а також сфери інформаційно-кому-нікаційних технологій на фоні негативної динаміки в інноваційній та освітній сферах викликало падіння рейтингу України у світовому масштабі на 2 пункти.

Лідерство за показниками індексу знань (The Knowledge Index, KI) та індексу економіки знань (The Knowledge Economy Index, KEI) тримають Швеція, Фінляндія, Нідерланди: вони демонструють показники вищі за 9 балів за десятибальною шкалою. Станом на початок 2012 р. Україна посіла 50 місце із 145 країн-учасниць моніторингу за індексом знань, який становить 6,33, та 56 місце за індексом економіки знань, який становить 5,76 [174].

Аналіз структури формування агрегованих індексів КІ та КЕІ для вітчизняної економіки дозволяє зробити наступні висновки. Отримані показники забезпечені за рахунок високого рівня охоплення населення освітою (8,26 пункту в порівнянні із 8,92, досягнутого лідером – Швецією) та невисоких результатів економічного стимулювання та інституціонального режиму інновацій (3,95 у порівнянні із 9,58 відповідно), рівня розвитку інноваційної системи (5,76 у порівнянні із 9,74 відповідно) та інформаційно-комунікаційної інфраструктури (4,96 у порівнянні із 9,49 відповідно).

Для подолання розриву між країнами у розбудові економіки знань, відповідно до пропозицій Національного інституту стратегічних досліджень, необхідними є створення законодавчо-нормативних засад інтелектуальної діяльності (мережна безпека і запобігання кібер-злочинності, захист індивідуальних даних і забезпечення конфіденційності, запровадження міжнародних стандартів інформаційного суспільства), розбудова динамічної інформаційної інфраструктури, створення умов для впровадження *e*-бізнесу, *e*-управління, *e*-торгівлі, *e*-дозвілля в реальних секторах економіки [300].

На нашу думку, крім вказаних напрямків дій, слід звернути особливу увагу на загальний рівень розвитку економіки з точки зору формування економіки людини та на розвиток самої людини як ресурсу та результату суспільного виробництва.

Перш за все, слід зазначити, що ніяка електронна комерція чи економіка послуг не може замінити реальний сектор виробництва, який суттєво знизився за роки незалежності: станом на 2010 рік матеріальне виробництво становило лише 26,7% [253, с. 57]. Темпи приросту реального ВВП в Україні за останнє десятиліття значно коливалися, що зображено на рис. 4.2., не завжди збігаючись зі світовим трендом.

Із рис. 4.2. видно, що у 2008–2009 роки вітчизняна економіка характеризується значно гіршою динамікою, ніж у цілому в світі, падіння ВВП у 2009 році склало майже 15%. Поряд з цим

випереджальна динаміка національної економіки у 2010 році становить лише 40,8% від рівня ВВП 1990 р [180, с. 110]. Тобто потенціал розвитку, закладений радянською системою, майже вичерпано, а новий не створено.

Автори першого з трьох томів монографії «Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України» наголошують на тому, що досягнення вищого рівня розвитку передбачає вибір шляху прогресу переважною чисельністю населення країни, яке поділяє цінності власної модернізації, а не привнесення змін, хай навіть демократичного характеру, шляхом їхнього імпорту [404.1, с. 35]. Високий рівень психологічного дистанціювання населення, низький рівень міжособистісної та інституціональної довіри стимулюють різні форми відчуження людей, що стає перепорою для нагромадження інтелектуального, соціального капіталу та їх перетворення на чинники розвитку.

Клейнер Г. визначає двоетапний перехід до економіки знань: на першому етапі глобалізаційні процеси мають визначну роль у інформатизації виробництва та міграції традиційних його факторів, на другому – когнітивні здібності людини стають

вирішальним фактором виробництва та розвитку господарської системи [186]. С. Глазьев називає знання «філософським каменем для економіки», оскільки вони дають можливість безмежного самовідтворювального економічного зростання, підйому добробуту та якості життя [99]. Таким чином, господарський розвиток усе більше залежить від розвитку ключової рушійної сили – людини, яка із суб'єкта праці перетворюється на суб'єкта господарського розвитку.

Латов Ю., характеризуючи людські ресурси, що невіддільні від особистості, підкреслює значення особистої праці, яка нарощує людський капітал (тобто знання, навички, компетенції, досвід індивіда) внеску батьків у фізіологічний капітал (здоров'я, фізична сила індивіда) а також суспільства у створенні соціального капіталу (довіри, трудової етики, соціальних зв'язків, загально визнаних норм і цінностей) [214, с. 178]. Іншими словами, людина як суб'єкт господарства формується не лише особистими зусиллями, але й самим господарством, соціумом.

В економіці знань якості людини та характеристики природного, економічного, інтелектуального, соціального середовища набувають особливого значення. Знання, цінності та інші невлімові активи, що продукуються людською свідомістю, вимагають особливої системи освіти, середовища виробництва та поширення необхідних працівникові знань. Озброєність професійними знаннями та творчими здібностями перетворюється на визначальний чинник розвитку людини, закріплення її соціального статусу та зростання добробуту, що характерно для розвинених країн. Дисфункції вітчизняної соціально-економічної системи не сприяють утвердженню наведеної світової тенденції в Україні – причинами такого стану є структурні та інституційні характеристики вітчизняної моделі господарського розвитку.

Спостерігається скорочення потенціалу НДДКР, спрощення структури промисловості, вимивання високотехнологічних виробництв, тобто потужна деіндустріалізація, про що свідчить

галузева структура валової доданої вартості в Україні, наведена на рис. 4.3.

На відміну від процесу скорочення питомої ваги індустріального сектору, характерного для розвинених країн, із масштабним впровадженням елементів шостого технологічного укладу у виробничу сферу, що підвищує її продуктивність та забезпечує не лише задоволення базових потреб всього населення, але й високий рівень життя, в Україні спостерігається саме деіндустріалізація, що стала регіональним трендом периферізації пострадянських країн.

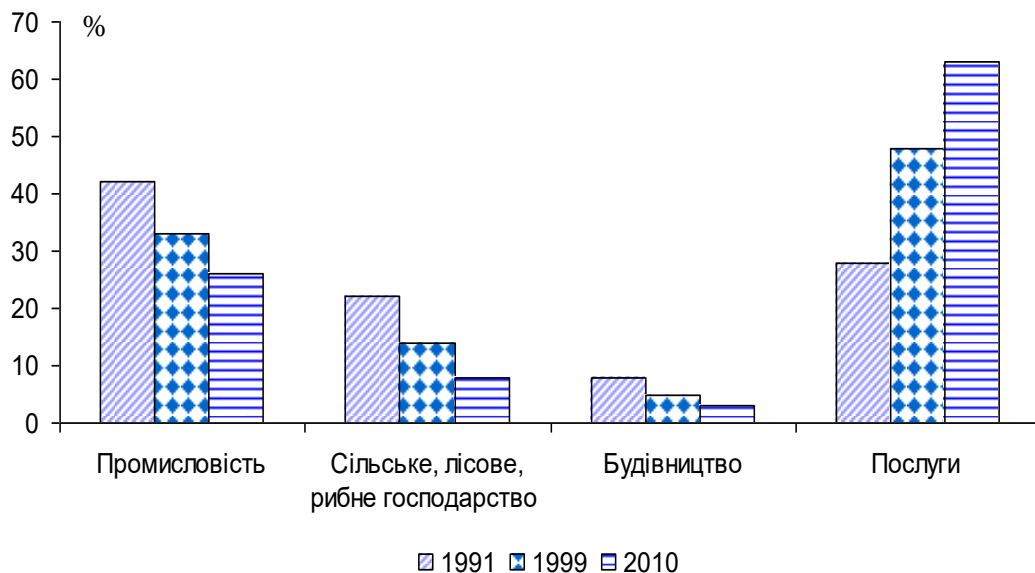

Рис. 4.3. Структура валової доданої вартості в Україні в 1991, 1999, 2010 роках (складено за [394])

А. Задоя зазначає, що вітчизняна деіндустріалізація не тільки не наближає суспільство до постіндустріалізму, але й відкидає його в добу доіндустріалізму, коли «швидке зростання невиробничої сфери (сфери послуг) фактично відбувається на шкоду реальному сектору народного господарства» [156, с. 23].

Зростання внеску сфери послуг у виробництво ВВП здійснювалось за рахунок високих темпів внутрішньої експансії секторів мобільного зв'язку, Інтернету, автоторгівлі та

автосервісу, транспортних і фінансових послуг, національних та транснаціональних роздрібних торговельних мереж [243, с. 53]. У структурі промислового виробництва зростає питома вага сировинних галузей за рахунок зменшення переробних: зокрема, машинобудування у 2010 році скоротилося у чотири рази порівняно з 1990 р. при збільшенні добувної промисловості та металургійного комплексу [107, с. 23].

Запроваджена стратегія екзогенізації вітчизняної економіки при переході до ринку, збільшення зовнішніх позик у період 2004–2008 рр., здійснене корпоративним і банківським секторами, фінансове забезпечення імпорту (у тому числі за рахунок іноземних валютних кредитів) призвело до фінансової дестабілізації, зростаючої залежності від вимог МВФ та країн-кредиторів, структурних диспропорцій, звуження місткості внутрішнього ринку, зростання імпорту низькотехнологічних інвестиційних товарів, падіння рівня трансферу технологій [93, с. 504–505].

Експортоорієнтована модель екзогенного зростання гальмує структурну перебудову та вкорінює сировинну орієнтацію економіки; у формуванні ВВП домінує частка третього та четвертого технологічних укладів, що сприяє зовнішній залежності та гальмує перехід на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку. Крім цього, високий рівень тінізації економіки (за різними оцінками – від 35 до 60% ВВП) та низький рівень оплати праці, недостатній для відтворення людського потенціалу, сприяють нелегітимізації діяльності [147, с. 44–45].

Крім цього, існує декілька основних структурних чинників гальмування становлення економіки знань в Україні. По-перше, – деструкція макроекономічних пропорцій у темпах оплати праці та її продуктивності. Продуктивність праці за паритетом купівельної спроможності в Україні впродовж 2001–2008 рр. становила 12,2–16,4% продуктивності праці США, 15,9–22,2% Німеччини, 13,4–19,6% Франції, 16,1–21,2% Великої Британії,

17,6–23,6% продуктивності праці Японії, аналогічні тенденції проявлялися і в оплаті праці [354 с. 97].

Аналіз співвідношення темпів оплати праці та її продуктивності, здійснений М. Соколикком, дозволив дійти висновку, що у тих країнах, де різниця між цими показниками була додатною (Німеччина, Франція, Велика Британія, Польща (крім 2001 р.), США (крім 2007 р.), криза протікала з менш гострими наслідками, ніж в Україні, Росії, Угорщині, де різниця між ними була від'ємною. Економічне зростання в країнах, де темпи оплати праці залишалися вищими за темпи продуктивності праці, зумовлене сучасними формами розподілу доходів через акції підприємств, залучення працівників до сучасних систем соціального захисту на засадах соціального страхування, що мали як наслідок зростання схильності домашніх господарств до споживання і заощадження та компенсацію у наступному відтворювальному циклі ефективної праці, що надалі забезпечувала темпи економічного зростання [391 с. 99–100].

Макроекономічний аналіз показав, що за рівнем продуктивності праці Україна знаходиться в минулому столітті. Темпи зростання продуктивності праці в Україні порівняно з іншими країнами світу також є низькими. В Україні рівень продуктивності праці, розрахований за ВВП, у 2010 р. зріс на 3,9 % після падіння в 2009 р. на 12,6 %, що є значно гіршим показником порівняно з країнами пострадянського простору. Наприклад, в Естонії продуктивність праці у 2010 р. підвищилася на 8,3 % після падіння в 2009 р. на 4,5%, у Литві – на 7,1% проти 8,9%, Латвії – 4,8% та 5,2%, Казахстані – 4,0% та 5,2% відповідно [254].

Досягнуті темпи продуктивності праці порівняно з оплатою праці є критичними (їх реальні темпи у 2009 р. до 1990 р. майже збігаються, кумулятивні темпи оплати праці за ПКС у 2001–2008 рр. переважно перевищували темпи продуктивності праці), їх недостатньо для акумуляції доходів для нагромадження основного капіталу і розширеного відтворення на новій

технологічній базі, тобто для приросту показників економічного зростання і соціального розвитку» [391 с. 102]. За умов низької продуктивності праці та високого рівня інфляції рівень купівельної спроможності громадян є недостатнім, що призводить до зниження якості трудового життя населення та поширення бідності серед працюючих.

По-друге, – невідповідність кількості та якості фахівців середньої спеціальної та вищої освіти запитам вітчизняного ринку праці, по-третє, – невідповідність темпів інноваційної активності підприємств та розвитку науково-технічної сфери, а також структури середньо- та довгострокового фінансування фундаментальних, технологічних, продуктових та імітуючих інновацій.

Динаміка відносних показників (темпів зростання до попереднього року) розвитку України в 2008–2011 рр. наведена на рис. 4.4.

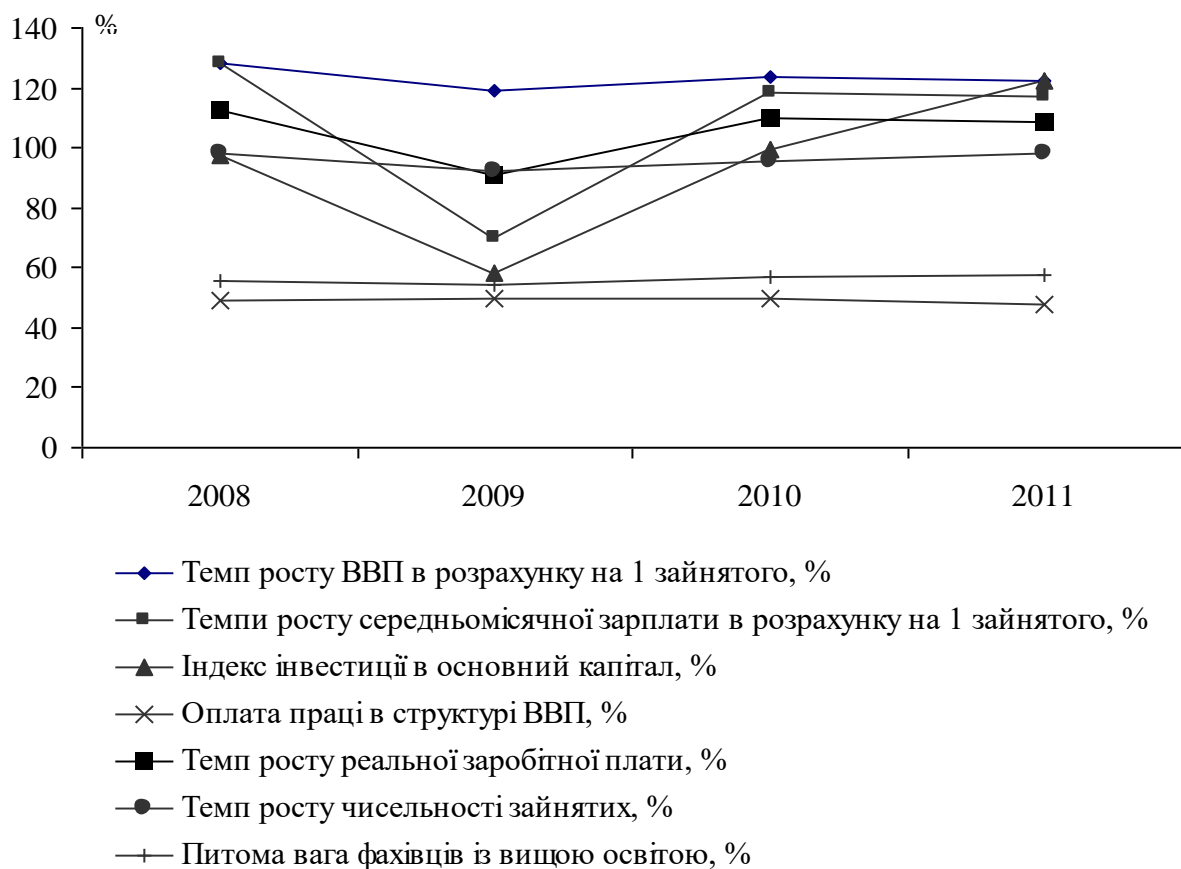

Рис. 4.4. Динаміка відносних показників розвитку економіки України в 2008–2011 рр. [398; 256]

Наведені на рис. 4.4. графіки відображають скорочення розривів між показниками продуктивності праці на одного зайнятого, середньомісячної зарплати на одного зайнятого, реальної заробітної плати після 2009 року, проте частка оплати праці в структурі ВВП за вказаний період знижувалась, що свідчить про зниження забезпечення якості трудового життя та негативний вплив на розвиток людини. Чисельність зайнятих протягом досліджуваного періоду має стабільну тенденцію до зниження порівняно з попереднім роком, темпи якого коливаються від 92,3% до 97,9%.

Динаміка індекса інвестицій в основний капітал відображає вплив кризи, пік якої для України припав на 2009 рік, коли темпи інвестування впали майже вдвічі. Питома вага фахівців з вищою освітою відносно стабільна, коливається в межах 55–57%, але значна частина населення цієї категорії працює не за фахом або на посадах, що не потребують високої кваліфікації.

За роки незалежності на теренах пострадянського простору відзначається масовий процес втрати науково-технічного та інноваційного потенціалів. В. Байнев, аналізуючи процеси неоіндустріалізації, наводить дані про 2–5 кратне зниження наукоємності ВВП у країнах СНД, що становить 0,3–1,2% річної сукупної вартості виробленої продукції [32 с. 88]. В Україні питома вага витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП становить 0,83%, що у 2,4 рази нижче за середньоєвропейське значення. За рівнем охоплення населення у віці 15–70 років виконанням наукових та науково-технічних робіт ми майже втричі відстаємо від країн Євросоюзу [260, с. 168].

За даними огляду Глобального індексу інновацій, наша країна посідає 63 позицію та має його значення 36,1 пункта, що майже вдвічі нижче за рейтинг лідера – Швейцарії (68,2 пункта) [267]. У 2011р. в Україні створенням і використанням високих технологій та об'єктів права інтелектуальної власності займалося 2124 підприємства і організації. Із них лише 4,5% займалися лише технологічними інноваціями, 11,2% – лише організаційними та

маркетинговими інноваціями (нетехнологічними інноваціями), 5,3% – технологічними й нетехнологічними інноваціями. Спостерігалось зростання частки інноваційних підприємств у сфері інформатизації: з 21,7% до 31,8%, – у фінансовій діяльності – з 19,7% до 25,6%, інших послугах – з 16,0% до 19,9%. Разом з тим частка підприємств із технологічними інноваціями зменшилася на 1,8 пункта. Основними напрямками інновацій є придбання машин, обладнання та програмного забезпечення для виробництва нових або значно поліпшених продуктів і послуг [260, с. 248].

Суттєвий вплив на ефективність національної економіки мають соціально-економічні, демографічні та культурно-освітні чинники. Якість життя переважної чисельності населення нашої країни за роки незалежності значно знизилась, у 90-ті ХХ ст. взагалі не можна казати про його якість, оскільки стояла проблема виживання. За останні два десятиліття посилюються процеси майнової стратифікації, освіта, професіоналізм втратили роль «соціального ліфта», що забезпечує нормальний рівень життя, інвестиції в освіту вже не скорочують нерівність та бідність. Феноменом сучасної України стала бідність працюючої людини, коли заробітна плата не покриває необхідні видатки на відтворення людини.

Головною проблемою України на шляху до економіки знань є відсутність адекватного суб'єкта розвитку, «критичної маси людей у суспільстві, які зорієнтовані на здійснення діяльності заради майбутнього» [403, с. 40]. Причини її виникнення криються у системних відтворювальних диспропорціях національної економіки, інституціональних провалах державотворення та у креатосфері.

Тому в умовах загальноцивілізаційного процесу нарощення впливу постіндустріальних тенденцій Україна стикається зі складним завданням збереження та розвитку людського потенціалу. За даними щорічних доповідей про розвиток людини, Україна за цим показниками займала у 2001 р. 80-е місце серед

175 країн світу, у 2005 р. – 78-е місце серед 177 країн, у 2010 р. зайняла 69-е місце серед 169 країн світу та потрапила до групи країн із високим рівнем розвитку людського потенціалу [284]. Враховуючи постійні зміни вибіркової сукупності обстеження, виникає складність порівнянь його значень у часі, проте для компаративного аналізу у конкретному періоді він досить інформативний. Удосконалення методики розрахунку впливу різних чинників на якість життя та рівний доступ до результатів прогресу дозволяє охоплювати аналізом соціально-економічну, гендерну нерівність, багатовимірну бідність та соціальне відторгнення, деградацію довкілля. Дані, наведені у доповіді ПРООН за 2010 рік, дозволяють зробити висновок про значний стримуючий вплив на розвиток людини доходних чинників, так індекс розвитку людського потенціалу, не пов'язаний з доходом вищий, ніж сукупний ІРЛП (відповідно 0,794 та 0,71).

Показники, що визначають рівень його розвитку, відображають низький рівень доходів населення, кризовість демографічної ситуації, викликану низькою середньою тривалістю життя населення, і при цьому порівняно високий рівень освіти. Криза людського розвитку в українському суспільстві носить комплексний характер, для нашої національної економіки, затиснутої у лещата інституційних пасток, інтелектуалізація економіки відбувається зі значними перешкодами. Її культурний вимір нерозривно пов'язаний із можливостями розвитку в економічній і політичній сферах, підтримкою зайнятості та певного рівня доходів населення, охороною їх здоров'я, а також реалізацією демократичних принципів життя, насамперед особистих свобод людини [441].

Основними чинниками такого стану є наступні. По-перше, перетворення вищої освіти на соціальну норму, яка не відображає дійсний рівень здібностей та кваліфікації особи, що її здобула. Випускник вузу не може влаштуватися за здобутим фахом внаслідок невідповідності рівня його підготовки вимогам роботодавця або обраного фаху запитам ринку, що формує

структурне безробіття. Цей стан сприяє зниженню продуктивності праці, зростанню непродуктивних видатків на освіту як з боку населення, так і держави. З боку пропозиції теж спостерігаються втрати, пов'язані із незадоволеним попитом на фактор «праця». Виявляється, що навіть в умовах падіння виробництва реальному сектору конче потрібні фахівці, при цьому із усезростаючої чисельності випускників вузів роботодавці не в змозі задовольнити факторний попит за якісними параметрами. По-друге, – неефективність інвестицій в освіту: економічна та соціальна віддача від капіталовкладень у знання не підтверджується ринком праці.

Особливістю перехідної економіки, виявленою Р. Капелюшниковим, є вплив стагнації продуктивності праці та низької оплати праці на обезцінення людського капіталу [176, с. 61]. Динаміка заробітної плати слабко корелює із фактором освіченості, на що є декілька причин – одна з них описана вище, а інші лежать у площині інституційних дисбалансів. Виявляється, що фірми не готові платити гідну заробітну плату за високу кваліфікацію та досвід, на що є декілька причин: це порівняно високі трансакційні витрати та дія принципу відбору кадрів «гірших якостей в ієрархії», коли суб'єкт вищої ланки обирає підлеглого із завідомого гіршими якостями, ніж має сам.

По-третє, інституційна неефективність у креатосфері (сфері відтворення людського потенціалу). Проявом дії неефективних «правил гри» в освіті, науці та медицині є поширеність корупції, практика нелегальної оплати і доплат, «фальшованих» фахівців, вкорінення тіньового ринку підготовки кваліфікаційних робіт. Автори монографії [225] справедливо наголошують, що «в умовах суспільної аномії (неврегульованості, невпорядкованості) й орієнтації індивідів на задоволення особистих короткострокових інтересів сукупність чинників формування та підтримання цих інституціональних пасток досягла своєї «критичної маси» [225, с. 54]. Саме через неефективно діючі інститути формування людського потенціалу зростають

невизначеність та ризики у креатосфері, «проїдаються» капітали інтелекту та здоров'я, нівелюється творча ініціатива.

Виділені чинники викликають когнітивну асиметрію, як має подібні риси із інформаційною асиметрією. Структура когнітивної асиметрії, зазначають В. Макаров, Г. Клейнер, тобто розподіл прав на знання, відноситься до фундаментальних характеристик суспільства, чим більш технологічно розвинутим є суспільство, тим більше значення мають інститути розподілу та експертизи знань [239 с. 17].

Як відомо, індекс людського розвитку відображає досягнення національного господарства країни у забезпеченні тривалого та гідного життя, високого рівня освіченості нації. Інституційні провали у креатосфері зумовлюють усталеність затятого кола відсталості економіки та багатовимірної бідності населення. Багатовимірна бідність враховує не тільки рівень доходу, а й обмеження, (депривації), які відчуває людина, коли стає бідною. Згідно з деприваційним підходом, бідними вважаються індивіди, чиє споживання не відповідає прийнятому в суспільстві стандарту, у яких немає доступу до певного набору благ та послуг [311]. Тобто при цьому підході бідність визначається не тільки недостатнім доходом або низьким споживанням товарів і послуг першої необхідності, але й низькоякісним харчуванням, недоступністю послуг освіти та охорони здоров'я, відсутністю нормальних житлових умов та інше.

На рис. 4.5. зображено механізм підтримки відсталості економіки та багатовимірної бідності – поняття та індикатора, введеного ПРООН у доповідь про людський розвиток з 2010 року [278].

Інституціональні провали в освіті та науці зводяться до недосконалого механізму оцінки інтелектуального капіталу, невідповідності між високою ціною вищої освіти та у більшості випадків низьким доходом працівника з вищою освітою, неефективного розподілу дивідендів від інтелектуального капіталу відсутності інституту інтелектуальної ренти;

неефективного захисту інтелектуальної власності; деструктивного впливу корупції у цій сфері.

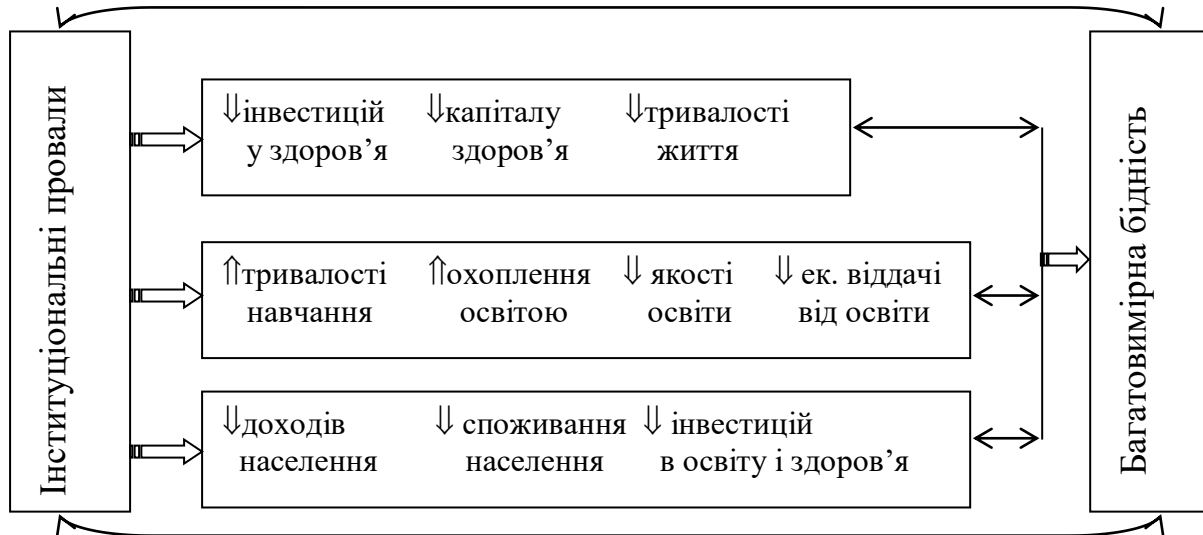

Рис. 4.5. Затяге коло відсталості економіки та багатовимірної бідності населення

Провали в охороні здоров'я пов'язані із слабкістю та неефективністю контролю на фармацевтичному ринку, «хворобоцентричністю вітчизняної медицини, її спрямованістю не на збереження і відновлення здоров'я, а переважно на лікування хвороб, часто запущених» [225, с. 61], а також із заниженими індивідуальними оцінками значення вітального капіталу для людини.

Наведений рисунок красномовно свідчить про різнобічні тенденції в українській економіці, для якої інституційні провали в креатосфері стали круговою причинністю деструктивного господарського розвитку, подолання яких становить основне завдання української влади.

Економічний розвиток нерозривний із змінами у ментальності, культурі. В аналізі потенціалу суб'єкта звернемося до неформальних основ його поведінки, перш за все ціннісного профілю. Всесвітні огляди цінностей відстежують проблематику соціокультурних аспектів модернізації, зміни в базових цінностях

під час переходу від одного типу суспільства до іншого, у пріоритетах того, що бажають отримати люди від життя. Становлення сучасного господарства пов'язане з відхиленням від абсолютних норм і цінностей, посиленням значення соціально-ціннісної раціональності, спрямованої на гармонійний розвиток, згуртованість та толерантність суспільства, міжособистісну та інституціональну довіру.

Суперечності між традиційним і модернізаційним існують завжди, вони визначаються не лише розвитком економіки, але й впливом соціокультурних чинників на формування суб'єктності людини в економіці. Відносини між поколіннями, морально-етичні характеристики стану суспільства, стан таких механізмів соціальної регуляції, як норми, мотивації, стереотипи поведінки людей в конкретному суспільстві, рівень соціальної інтеграції не завжди можуть бути виражені кількісно. У той же час характеристика такого роду факторів має важливе значення з точки зору оцінки готовності суспільства до реформування в цілому, і, зокрема до участі в глобальній трансформації, наявності відповідної трудової мотивації, можливостей сприйняття ідей індивідуальної відповідальності і т.п. Очевидно, що якщо, наприклад, у суспільстві живуть сильні традиціоналістські передумови, консервативні норми, то це не може не визначати особливості функціонування соціальних інститутів, призначених для розвитку людини; виникають труднощі засвоєння цінностей, пов'язаних з формуванням нової динамічної особистості, підприємницької поведінки і т. д. [81].

Порівняння ціннісних орієнтацій пересічного українця та європейця за формалізованими індексами цінностей наведено на рис. 4.6.

Рис. 4.6. наочно ілюструє домінантні цінності українців у порівнянні із цінностями європейців, на рівні трендів вони збігаються. Проте пікового значення для співвітчизників набувають цінності багатства, стимуляції, влади та безпеки. Останнім часом безпрецедентні масштаби почали представляти

загрозу для безпеки повсякденного життя людей, що викликано погіршенням криміногенної обстановки, джерелами якого є падіння життєвого рівня населення, послаблення системи державних інститутів, що займаються проблемами громадської безпеки та ін. Фахівці підкреслюють, що значну частку в структурі злочинності протягом багатьох років складають посягання на власність, зростає агресивність, жорстокість, корислива спрямованість злочинів, а основна маса злочинів скоюється раніше правослухняними громадянами [167].

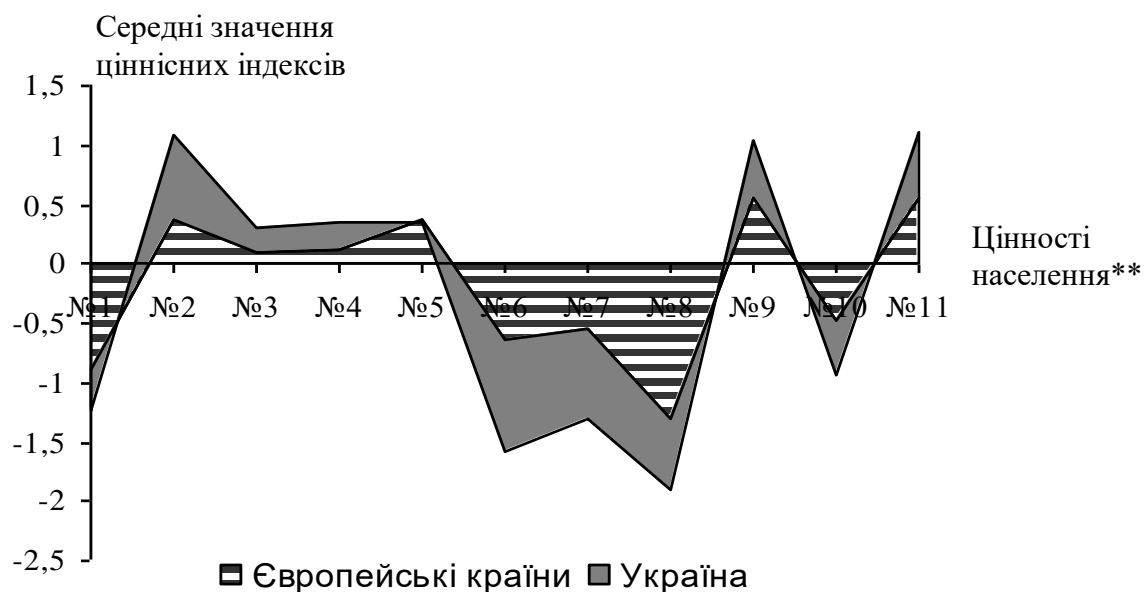

Рис. 4.6. Співставлення ціннісних портретів населення України та Європейських країн*

* Складено за даними [292, с. 186]

** Умовні позначення до рисунку: №1 – влада; №2 – безпека; №3 – комфортність; №4 – традиція; №5 – самостійність; №6 – стимуляція; №7 – гедонізм; №8 – багатство; №9 – доброзичливість; №10 – досягнення; №11 – універсалізм.

Відомий вітчизняний учений, М. Шульга, описуючи суперечливі суспільні процеси в Україні за останні двадцять років, застосував влучний вислів, що став назвою монографії: «Дрейф на узбіччя» [495], – який відображає основний вектор руху нашого суспільства, його фрагментацію, депопуляцію, зубожіння основної маси населення, втрату життєдайних

орієнтирів та формування «людини без властивостей», моралі та світогляду [495, с. 5]. В українському суспільстві мас-культура посідає місце культури, виконуючи її функції, пов'язані з формуванням у людини символічних, викривлених цінностей, що, за висловленням М. Шульги, створюють людину без властивостей [495]. Це вказує на необхідність зміни ціннісних орієнтацій, поведінки і способу життя як на індивідуальному, так і суспільному рівнях. Механізм, що здатен забезпечити виконання такого завдання, полягає у консолідації зусиль держави та суспільства у створенні системи культури, освіти, виховання та господарського середовища з відновленими трудовими та моральними цінностями.

Формування суб'єктного потенціалу являє собою складний багатофакторний процес, у якому переплетені сфери матеріального та духовного виробництва. Він може бути диференційований на соціально-демографічний, освітньо-професійний, інтелектуальний, духовний, культурний, інноваційний, креативний, мотиваційний потенціали. У цілому він ґрунтується на відтворенні людського потенціалу завдяки накопиченим знанням, навичкам, здоров'ю, мотивації, надбанням культури, енергії активності людини у суспільному виробництві та сприятливим умовам його реалізації.

У формуванні суб'єкта важливе місце має економічна свобода; за даними рейтингу The Heritage Foundation у 2011 році категорії економічної свободи в Україні, порівняно із середньосвітовими, суттєво відрізнялися; зведені дані подано у табл. 4.2.

Динаміка Індексу економічної свободи демонструє його зниження: навіть найкращий результат України (55,8), якого вона досягла у 2005 р., був нижчим на 3,8 за середньосвітове значення (59,6) [254], тоді як вже у 2011 році – 45,8 та 164 (серед 183 країн) місце у групі невірільних країн.

Таблиця 4.2. Категорії економічної свободи в Україні в 2011 році*

Категорія	Бал	Середній рівень у світі	Категорія	Бал	Середній рівень у світі
Свобода бізнесу	40,8	64,7	Свобода інвестицій	20,0	50,7
Свобода торгівлі	61,0	74,5	Фінансова свобода	30,0	48,6
Фіскальна свобода	61,8	76,9	Права власності	10,0	43,4
Участь уряду	79,7	59,8	Свобода від корупції	19,0	40,4
Монетарна свобода	71,4	74,4	Свобода праці	42,3	61,4

* Складено за даними [264]

За індексом сприйняття корупції Україна посідає 152 місце серед 182 країн, що обстежувались, та має значення 2,3 тоді, коли найнижчий рівень корупції у світі відповідає значенню 9,5. Найбільш наближеними до середньосвітових значень є монетарна свобода, свобода торгівлі та фіскальна свобода. Участь уряду в економіці значно перевищує середнє значення у світі (відповідно 79,7 і 59,8). Поряд з цим такі категорії економічної свободи, як «Свобода інвестицій», «Свобода від корупції» майже вдвічі нижчі за середньосвітові, а «Права власності» – у чотири рази. Поширенню економіки знань не сприяють низькі значення показників «Свободи бізнесу» та «Свободи праці». У результаті Україна потрапила до категорії «невільних» країн, розмістившись між Узбекистаном і Чадом.

До проблем, що підсилюють такий стан, слід віднести проблему створення та реалізації соціального капіталу. Компоненти соціального капіталу: мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами, норми взаємності та довіра, навички колективних дій, почуття причетності до суспільних справ. Адже як члени суспільства люди творять мережі

спілкування і власні моральні якості, а як громадяни – їх застосовують, беручи участь у виборах, захищаючи свої свободи. Міжособистісна та інституціональна довіра виражає ступінь згуртованості, можливість колективної взаємодії для вирішення суспільних завдань. Рівень міжособистісної довіри та довіри до громадських інституцій в українському суспільстві характеризується як вкрай низький. Рівень останньої становить за різними оцінками близько 16% [97, с. 649]. Рівень довіри безпосередньо впливає на темпи та можливості поширення знань та інновацій в економіці, а також мотивацію економічних суб'єктів, оскільки пом'якшує ризики інтелектуальної праці.

Втрата інституціональної довіри для української економіки завдяки ефекту мультиплікатора довіри перетворилася на неціновий чинник зниження сукупного попиту [414]; графічно це можна зобразити на рис. 4.7.

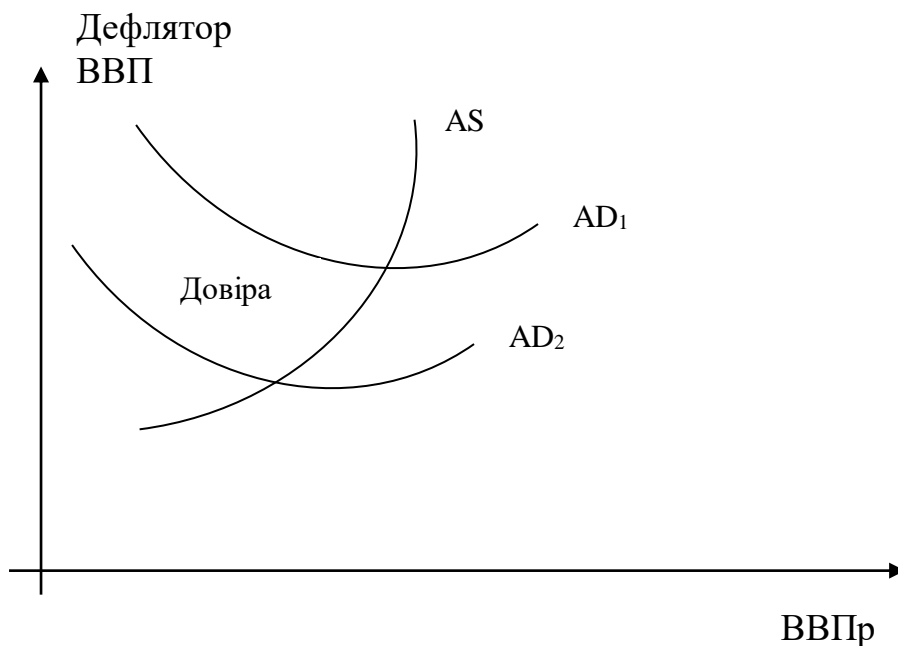

Рис. 4.7. Вплив довіри у моделі «сукупний попит – сукупна пропозиція» [414]

Втрата довіри в національній економіці зсуває криву сукупного попиту AD_1 у положення AD_2 , що звужує потенціал

розвитку економічної системи, зменшує обсяги суспільного виробництва. Довіра як соціально-психологічний чинник впливає на рішення домогосподарств, фірм, неурядових організацій щодо здійснення економічної діяльності аналогічно до кейнсіанського мультиплікатора витрат, тому її рівень перетворюється на чинник макроекономічної динаміки.

Специфіку довіри в економічній сфері А. Гриценко визначає як відношення до суб'єктів і інститутів, що виражає міру впевненості у відповідності їх поведінки уявленням про їх спосіб дій, включених через різні форми сумісно-розділеної діяльності в процесі досягнення цілі, без актуалізації основ відшкодування затрат, еквівалентності і прибутковості (доходності). Внутрішній зміст довіри проявляється через передачу прав на дії з предметом (наприклад, органам влади – права на управління державою, банкам – права на використання депозиту) та укорінення ментальних конструкцій у свідомості суб'єкта, що здійснює цю передачу, образу дій (уявлення про «правильні» дії того, кому здійснюється передача прав), образу реальних дій (знання), наприклад, знання про минулий успішний досвід діяльності даного банку, відповідність очікуваних дій їх образу у свідомості – формування віри та синтезу віри і знань, що формує впевненість, дезактуалізація основ впевненості в свідомості суб'єкта (наприклад, ми довіряємо даному банку, тому що він німецький, не досліджуючи його діяльність глибше, або довіряємо рейтингу цінних паперів, бо його дало рейтингове агентство) [210].

Ефективність взаємодій членів суспільства забезпечується комплементарністю державних інститутів, неурядових організацій і бізнесу. У розвинутих країнах, де середній рівень доходу є вищим і нерівність нижчою, зростає роль і відповідно довіри до недержавних інститутів. У бідніших країнах, навпаки державні інститути змушені брати на себе більше повноважень щодо перерозподілу доходів для бідних верств населення, частка якого є досить високою [210, с. 157].

В. Геєць зазначає, що Україна випадає із загальносвітової тенденції зростання інституціональної довіри. У 2010 р. лише 14,2% населення довіряли Верховній Раді; 19,6% – Уряду (тоді як у середньому у 2007 р. серед розвинутих країн цей показник становив, за даними Edelman Trust Barometer, 38%, а країн, що розвиваються, – 46%); 17,9% – місцевим органам влади; 13,6% – міліції; 11% – прокуратурі; рівень довіри до благодійних фондів, суспільних асоціацій і об'єднань – лише 15,5%, до приватних підприємців складає 15,9% (на тлі 60% в країнах, що розвиваються, і 47% в розвинутих країнах), до банків – 10%, та страхових компаній – 7,6%. [210, с. 158].

Недовіра та зневір'я, що є характерними для українського суспільства, стають однією з причин антиінноваційної діяльності, розмивання суб'єктності на рівні персоналізованого суб'єкта, суб'єкта організації та інституціонального суб'єкта. Готовність людини взяти на себе відповідальність і вдосконалювати себе в постійно мінливих умовах стає ключем до подолання суперечностей сучасного розвитку. Наявність суперечностей між новими правовими нормами і ще діючими старими або між останніми та реальними умовами життєдіяльності не сприяє формуванню ефективного власника, закріплює явище трудового опортунізму.

Стан цивілізаційних трансформацій включає також вплив потужних чинників глобалізації на формування суб'єктного потенціалу національної економіки. Не можна не погодитись із авторами монографії [141] щодо необхідності нейтралізації валютно-фінансових, інвестиційних та інформаційних зовнішніх ризиків [142, с. 4]. Проблемність реалізації цього завдання полягає у кризі безсуб'єктності, що проявляється на всіх рівнях інституційної структури у неможливості самостійної активної діяльності, неготовності взяти відповідальність за рішення. Для політичної еліти вона проявляється у виродженні національних інтересів істеблішменту та редукції до егоїстичного утилітарного інтересу внаслідок зрощення політичної та економічної влади.

Інтереси, що поставлені в центр вітчизняної моделі господарського розвитку, не зорієнтовані на «економіку для людини» – вони підпорядковані інтересам «новоствореної авторитарно-олігархічної еліти»; у результаті за роки незалежності «не створено реальних демократичних засад, інститутів та механізмів соціального захисту, не утвердилась ідеологія прогресу і оздоровлення суспільства» [139, с. 19]. Для підприємництва, домогосподарств та соціальних груп у антиінноваційності, відсутності узгодженості цінностей-цілей, згуртованості на шляху до їх реалізації, розуміння того, що розвиток людини стає ресурсом фундаментально-актуальної структури суспільного прогресу.

Наведені дані свідчать про порушення комплексності та цілісності у формуванні активного суб'єкта розвитку. Названі структурні та суб'єктні чинники призводять до нагромадження неактуальних знань, низької ефективності дифузії знань, формуючи таким чином антиінноваційну психологію людини, яка відторгає родову потребу людини до творчості та не сприяє прищепленню та розвитку інноваційної активності.

Формування активності суб'єкта являє собою складний багатофакторний процес, у якому переплетені сфери матеріального та духовного виробництва. Цей процес залежить від соціально-демографічних, освітньо-професійних, інтелектуальних, духовних, культурних, мотиваційних та інших інституційних чинників. В основі суб'єктного впливу лежить людський потенціал, що відтворюється завдяки накопиченим знанням, навичкам, здоров'ю, мотивації, надбанням культури, енергії активності людини у суспільному виробництві.

Узагальнюючи та синтезуючи технологічно-економічний та соціально-інституційний підходи до побудови економіки знань, можна зробити висновок про необхідність забезпечення в економіці та суспільстві двох основних детермінант, необхідних для нової економіки: формування людини як суб'єкта розвитку та

середовища виробництва, поширення та нагромадження знань, адекватних інститутів господарського розвитку.

Проблема розбудови економіки знань у вітчизняній економіці лежить не лише у площині інституціональних перетворень, відсталості матеріально-технічної бази проведення наукових досліджень, плинності наукових кадрів за кордон, деформованого демографічного стану, але й у якості самої людини як творця знань. Це вимагає нових схем використання людьми власного вітального, інтелектуального, людського потенціалу, активізації соціального капіталу суспільства в цілому, що необхідно для виходу на більш високий рівень його самоорганізації.

ВИСНОВКИ

Загострення суперечностей у метасистемі «природа – людина – суспільство», поширення глобалізації (як становлення глобального господарства), а також глобальність суспільно-економічних відносин (як мережних зв'язків і взаємозумовленості, взаємозалежності господарського розвитку) складають емпіричні передумови становлення нової методології дослідження людини як суб'єкта господарського розвитку.

Динаміка сучасного господарського розвитку визначається конвергенцією індустріальних та постіндустріальних тенденцій з домінуючим впливом знань, інформації, творчості людини на перебіг суспільного відтворення. Це визначає постринкові трансформації, вкорінення інформаційно-мережних структур в традиційному матеріальному виробництві, що сприяє підвищенню його ефективності і розширенню простору глобо-економіки з одного боку та створенню матеріально-технічної бази відтворення основного ядра нової економіки – креатосфери, тобто сфери духовного, інтелектуального і соціального відтворення людського потенціалу. Зазначені тенденції проявляються у формуванні економіки знань, яка може вважатися прообразом постіндустріальної економіки.

Особливість економіки знань полягає в тому, що її ключовий ресурс – знання – на відміну від усіх інших ресурсів не має вичерпності й, поглинаючись у споживанні, забезпечує зростання суспільної цінності. Крім того, знання є ресурсом, що невіддільний від людини, сприяє її самозбагаченню та виведенню у центр господарського розвитку. Методологія економіки знань тільки формується, але вже зараз зрозуміло, що революційне багатство сучасного суспільства полягає в багатстві людської особистості, отже розвиток економіки підпорядковується

розвитку людини. Такий поворотний пункт у господарській діяльності вимагає оновлення методології дослідження ролі людини в зароджуваній економіці знань.

Соціально-економічні умови становлення цілісної людини як субстанціональної основи суб'єкта господарського розвитку характеризуються суперечливими процесами одночасного нарощення форм економічного, соціального та інформаційного відчуження (в умовах ускладнення сучасного світу: цивілізаційних трансформацій, економічної глобалізації, невизначеності, глобальності ризиків – і якісних внутрішніх трансформацій людини: сингулярності розвитку, амбівалентності поведінки) та вибору шляхів його подолання, що дозволяє вийти на вищі ступені розвитку або перейти на нижчі. Становлення та розвиток господарської практики на кожному етапі залежать від співрозмірності можливостей людини опанувати складність оточуючого світу та виробити нові рішення його олюднення.

Незважаючи на різноманіття поглядів на чинники суспільного розвитку та історично доведену їх значущість на відповідних рівнях знань про суспільство, на зламі тисячоліть відбувається осмислення того, що досягнення результатів економічного відтворення у вигляді економічного зростання, матеріального багатства виступає умовою, засобом для формування і реалізації нової концепції людського розвитку як коеволюції природного та штучного світу з опорою на морально-ціннісні, духовні сили людства. Відповідно до обраного фарватеру досліджень актуалізується пошук ендогенних чинників розвитку господарства, зокрема виявлення нової ролі та місця людини у вказаних процесах, суб'єктно-орієнтованого підходу до економіки знань та інновацій.

Суб'єктний принцип господарської діяльності полягає у формуванні рис суб'єкта господарювання (носія активності, потреб, здібностей, цілей, інтересів, відповідальності) і виконанні людиною відтворювальних функцій, визначає потенціал і спрямованість господарського розвитку. Сутність

запропонованого діяльнісного підходу полягає в синтезі структуралістської та феноменологічної парадигм господарського розвитку на принципах не детермінованої, а кругової причинності, коли кожен із елементів може одночасно виступати причиною і наслідком. Така індетермінована причинність – результат холархічних зв'язків між людиною і природою, людиною і суспільством що дозволяє подолати безсуб'єктність підходів, орієнтованих на спонтанний ринковий порядок, незмінність переваг і утилітарність інтересів індивідів; підпорядкованість людини структурі, нормі.

Діяльність людини передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних етапів: цілепокладання та цілевиконання, які мають суб'єктно-об'єктну природу. Виокремлення цілепокладання та цілевиконання, цілей-цінностей та цілей-засобів доводить провідну роль суб'єктного принципу у здійсненні будь-якої антропогенної діяльності. Суб'єктний принцип цілепокладання означає, що суб'єкт наділений здатністю до мислетворення та рефлексії як єдності онтологічного та аксіологічного у виборі пріоритетів (цінностей-цілей) та врахуванні й селекції власних потреб. Осягнення цінностей-цілей лежить в основі вибору цілей-засобів, отже духовно-ціннісне начало передує активній перетворювальній силі людської дії. Тобто зміна функції цілепокладання дозволяє коригувати траєкторію розвитку.

Виокремлення функцій цілепокладання та цілевиконання у визначенні напрямів господарського розвитку дозволило обґрунтувати вибір форми господарського розвитку та типи господарської поведінки людини (інноватора, рутинера), які на відміну від існуючих базуються на поєднанні психологічних, інституціональних, когнітивних і креативних обмежень та переваг.

Методологічною основою господарської поведінки людини в умовах економіки знань може стати холістичний персоналізм як принцип, який лежить в основі амбівалентної господарської

поведінки людини та ґрунтується на синтезі методології холізму (цілісності економічної системи, яка проявляється у взаємообумовленості та взаємозв'язку господарських суб'єктів та інститутів) та персоналізму (іманентної здатності особистості до креативної активності). Це дозволяє адекватно відобразити процеси формування людини господарюючої як одночасного суб'єкта економіки і суспільства, проаналізувати господарський розвиток в умовах становлення глобальної економіки знань, у якій посилюються процеси сумісно-розділеної діяльності із домінуванням індивідуальної за формою, але загальної за змістом творчо-інтелектуальної праці.

Суб'єктність людини в господарстві відбивається через її господарську діяльність, систему соціально-економічних відносин, інститутів. Людина в господарських відносинах завжди відображає конкретно-історичний час і простір свого існування. Поряд з обмеженнями суспільними нормами і правилами господарська поведінка людини визначається впливом організаційної культури, механізмом координації економічної діяльності, ідеологією, суб'єктивною обґрунтованістю дій, обізнаністю, навичками, традиціями господарювання, інституціональними змінами. Взаємозумовленість розвитку людини, суспільства і економіки, що полягає в холістических зв'язках індивідуального та соціального, соціального і духовного, об'єкта і суб'єкта, актуалізує застосування концепції інституціональної архітектоніки для аналізу суб'єкта господарства.

Становлення глобо-системної цілісності сучасного господарського розвитку супроводжується формуванням відповідної інституціональної архітектоніки суб'єкта господарювання як ієрархічної структурно-функціональної взаємодії суб'єктів різного рівня, у якій вони взаємно доповнюють одне одного, залишаючись відносно самостійними в процесі суспільного відтворення. Інституціональна архітектоніка передбачає формування інституціонального середовища як

сукупності норм, правил та санкцій поведінки суб'єктів та інстиціональної структури, тобто персоналізованого та інституційного суб'єктів.

Формування економіки знань переводить господарську систему від об'єктивної (матеріалістично-раціональної) основи індустріальної економіки у сферу нарощення її суб'єктності. До основних ресурсів економіки знань відносять інформацію (дані, відомості), знання (як конструкція світу, ресурс, благо, багатство), новітні технології, творчість, час, співпрацю та співтворчість – саме в їх розширеному відтворенні криються джерела господарського розвитку. Однак рушійні сили сконцентровані в якостях людини, її імпліцитних знаннях (здібностях до створення нових знань, технологій, накопичення та розповсюдження інформації, комунікативності, креативності, постійного духовного та когнітивного самовдосконалення). За таких умов людина постає суб'єктом творчості, орієнтованої на виробництво самої себе, тобто постійне самотворення. Витрачений на працю час вже не може вважатися мірилом створеної вартості – найважливішими стають імпліцитні знання людини та якість координації суб'єкт-суб'єктних відносин. Зміна предмету праці із зовнішніх відносно людини об'єктів на внутрішній – її свідомість визначає магістральну тенденцію господарського розвитку. Праця в економіці знань, як і на попередніх стадіях еволюції цивілізації, лежить в основі виробництва благ та відтворення людини як суб'єкта господарського розвитку. Відмітною особливістю праці в економіці знань також є система мотивації, яка спирається, крім традиційної, на креативно-інтелектуальну активність людини.

В умовах динамізму, багатовекторності змін, нарощення невизначеності становлення суб'єктності людини актуалізується світоглядна компонента, яка впливає на процес перетворення людини на силу, здатну змінити вектор господарського розвитку. Людина, що рефлексує з приводу власного буття у часі-просторі через власний світогляд, смислоутворювальну активність (сферу

духовного виробництва), вибудовує нові форми життя і набуває конкретної суб'єктності (інноватора, рутинера, підприємця, найманого працівника).

Укорінення моделі людини економічної (*Homo economicus*) у сучасному господарському житті розриває цілісність людини, гальмує її розвиток, а отже й потенціал суспільного розвитку. Це здійснюється через взаємознищуючий вплив двох тенденцій: націленості людини-творця знань на зростання власного креативного потенціалу, створення нової системи цінностей, мотивів і стимулів до творчої діяльності та намаганням людини-споживача розширити власний споживчий потенціал утилітарних благ, до яких за сучасних умов долучилося знання-товар.

Зростання наукових і практичних знань людства, їх швидке розповсюдження за рахунок сформованого глобального інформаційно-технологічного простору, глобалізація соціально-економічних відносин та поширення культури Постмодерну поряд із позитивним зсувом у динаміці розвитку має й негативні наслідки, зокрема, тенденції консьюмеризму. Основними ознаками людини як суб'єкта нової економіки стають креативність, тобто здатність до інтелектуальної, творчої діяльності, сприйняття інновацій, ціннісну орієнтацію особистості на партнерські стосунки в системі «природа – людина – суспільство». Основні характеристики людини як суб'єкта господарства, господарської діяльності: активність, свідома діяльність, здібність до цілепокладання та цілевиконання, комунікативність, соціальність, творчість, духовність та рефлексивність – забезпечують позитивну динаміку господарського розвитку.

Соціальна сфера, що формує людський потенціал, у сучасних умовах відіграє провідну роль у забезпеченні господарського розвитку. Згідно з її запитамі перетворюються і розвиваються інші сфери суспільного життя, у тому числі й економіка, відбувається їх соціалізація та гуманізація. Господарський розвиток як форма життєдіяльності людини ґрунтується, серед

іншого, на соціальній творчості, у результаті якої здійснюється формування суб'єкта розвитку в напрямку суспільство – економіка – людина. У цьому ланцюжку людина виступає результатом колективної соціальної творчості господарської діяльності. Інституціональні умови забезпечують або не забезпечують перетворення людського, інтелектуального, соціального капіталу в ресурси господарського розвитку.

В економіці знань людина як суб'єкт творчої діяльності, яка виробляє і використовує основні ресурси знань, стає дійсним суб'єктом розвитку не лише завдяки накопиченню імпліцитного знання, яке визначає багатство народів, але й якості інституційної системи, ефективності її функціонування.

На основі систематизації емпіричних та наукових фактів виявлено, що основними структурними чинниками гальмування становлення економіки знань в Україні стали: тривалий трансформаційний спад 1990-1999 рр., що є найдовшим для пострадянських країн; потужна деіндустріалізація, скорочення потенціалу НДДКР, спрощення структури промисловості, вимивання високотехнологічних виробництв; стратегія екзогенізації вітчизняної економіки при переході до ринку з подальшим збільшення зовнішніх позик у період 2004-2008 рр. та експорторієнтована модель зростання з пріоритетом розвитку сировинних галузей; високий рівень тінізації економіки (за різними експертними оцінками від 35 до 60% ВВП); деструкція макроекономічних пропорцій у темпах оплати праці та її продуктивності; невідповідність структури підготовки фахівців вищої освіти III – IV рівнів акредитації запитам вітчизняного ринку праці; асинхронність темпів інноваційної активності підприємств та розвитку науково-технічної сфери, а також структури середньо- та довгострокового фінансування фундаментальних і прикладних інновацій. Дія цих чинників зумовила макроекономічні диспропорції, що спричинили руйнування матеріальних основ створення та реалізації суб'єктного потенціалу людини.

Проблема розбудови економіки знань у вітчизняній економіці полягає не лише у площині інституціональних перетворень, відсталості матеріально-технічної бази проведення наукових досліджень, плинності наукових кадрів за кордон, деформованого демографічного стану, але й у якості самої людини як творця знань. Особливу увагу слід приділити інституційним пастками у сфері освіти, науки та охорони здоров'я, ментальним моделям поведінки (поширеність явища фрустрації, недостатній діяльнісний потенціал рядових професіоналів, байдужість людини до суспільних аномалій тощо), провалам у механізмах побудови громадянського суспільства. Це вимагає нових схем використання людьми власного вітального, інтелектуального, людського потенціалу, активізації соціального капіталу суспільства в цілому, необхідних для виходу на більш високий рівень його самоорганізації.

Готовність людини взяти на себе відповідальність і вдосконалювати себе в постійно мінливих умовах стає ключем до подолання такого стану, коли розвиток спричиняє слабкість суспільства. Криза людського розвитку в українському суспільстві носить комплексний характер, пов'язаний із можливостями розвитку креатосфери, забезпеченням зайнятості та певного рівня доходів людей, охороною їх здоров'я, а також реалізацією особистих свобод людини. Перспективи побудови економіки людини в Україні можуть бути реалізованими лише в тому випадку, якщо стратегії її розвитку будуть припускати комбіновану діяльність із забезпечення становлення вільної, зрілої особистості, здатної зробити правильний соціальний та інтелектуальний вибір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. Динамика и противоречия экономического роста // Экономист. – 2001. – №12. – С. 3–10.
2. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – М. : Владос, 1994. – 336 с.
3. Абишева А. К. Свобода как всеобщее основание человека / А. К. Абишева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Politologia/3_102364.doc.htm>
4. Абрамов В. И. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: монографія / В. И. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. – 236 с.
5. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. – СПб., 2001.
6. Аверьянов Л. Я. Порог социализации / Л. Я. Аверьянов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <www.sbiblio.com/biblio/download>.
7. Автономов В. Модель человека в экономической науке / В. Автономов. – СПб. : Экономическая школа, 1998. – 231 с.
8. Автономов В. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) / В. Автономов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <www.kadr.viperson.ru>.
9. Агг А. Мир человека как субъекта производства : критика К. Марксом концепции человека в буржуазной политической экономии / А. Агг [Пер. с венг. А. Т. Лесенчука ; общ. ред. М. А. Хевеши]. – М. : Прогресс, 1984. – 199 с.
10. Агеев А. Кризис – его время, пространство, действующие лица и риски // Философия хозяйства. – 2009. – №1–2. – С. 27–33.
11. Айдемиров Г. О. Постнеклассическая методология о науке и мистицизме / Г. О. Айдемиров // Философские науки. – 2012. – №2. – С. 146–153.
12. Акерлоф Дж. Поведенческая макроэкономическая теория и макроэкономическое поведение / Дж. Акерлоф // Эковест. – 2004. – №4. – Ч. 2. – С. 188–228.
13. Акимов Н. И. Политическая экономия современного способа производства / Н. И. Акимов. В 5 кн: – Кн. 4: Экономика ради человека. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2007. – 191 с.
14. Акимова Т. Экономика устойчивого развития: учеб. пособие / Т. Акимова, Ю. Мосейкин – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2009. – 430 с.

15. Акиндинова Н. Сколько стоят неработающие институты? / Н. Акиндинова, С. Алексахенко, А. Петроневич, М. Петроневич // Вопросы экономики. – 2011. – №8. – С.41–65.
16. Акинин А. Ф. Актуализация методологии анализа человека как субъекта постиндустриальной экономики / А. Ф. Акинин // МИТС-НАУКА: Международный научный вестник. – 2006. – №5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.gior.ru/reos/nauka.nsf/>>.
17. Аккоф Р. Планирование будущего корпорации / Р. Акофф. – М.: Прогресс, 1985. – 327 с.
18. Александров И. Принципы институционализма в теории устойчивого развития / И. Александров, А. Половян, М. Тарасова // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2011. – Вип. 39-2. – С. 54–62.
19. Алле М. Поведение рационального человека в условиях риска: критика постулатов и аксиом американской школы // THESIS, 1994. – Вып. 5. – С. 217–241.
20. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
21. Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономии [Под общ. ред. А. Шюллера, Х.-Г. Крюссельберга]; [пер. с нем.] – М. : ЗАО «Экономика», 2006. – 338с.
22. Ананьин О. И. Дуглас Норт и культурная размерность экономической реальности / О. И. Ананьин, В. М. Широнин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://regconf.hse.ru/uploads>>
23. Ананьин О. И. За «экономический империализм» без имперских амбиций, или О формах междисциплинарных взаимодействий / О. И. Ананьин // Общественные науки и современность. – 2009. – №6. – С. 130–139.
24. Ананьин О. Методология экономической науки. Современные тенденции и проблемы / О. Ананьин, М. Одинцова // Истоки. – 2000. – Вып. 4. – С. 125–141.
25. Ананьин О. И. Философия и методология экономической науки // Философия социальных и гуманитарных наук / Под общ. ред. С. А. Лебедева. – М.: Академический проект, 2006. – С. 353–404.
26. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія: в 2 т. / В. Андрущенко, М. Михальченко – К.: Знання, 2006. – Т. 2. – 438 с.

27. Антипина О. Диалектика стоимости в постиндустриальном обществе / О. Антипина, В. Иноземцев // МЭМО. – 1998. – №5. – С. 48–59.
28. Антипина О. Экономическая теория счастья как направление научных исследований / О. Антипина // Вопросы экономики. – 2010. – №2. – С. 94–107.
29. Архиреев С. И. Трансакционная архитектура / С. И. Архиреев // Экономическая теория. – 2004. – №1. – С. 69–83.
30. Архієреєв С. І. Двоїста природа соціального капіталу / С. І. Архієреєв, М. В. Шипілова // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2011. – Вып. 40-3. – С. 11–17.
31. Базилевич В. Д. Метафізика економіки. / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К. : Знання, 2007. – 718 с.
32. Байнев В. Ф. Неиндустриализация и нравственное измерение экономики – ключевые факторы глобальной конкурентоспособности союзного государства Беларуси и России / В. Ф. Байнев // Теоретическая экономика. – 2012. – №5. – С. 84–93.
33. Балацкий Е. В. Ментальные контуры, стратификация общества и цивилизационные волны / Е. В. Балацкий // Вестник РАН. – 2008. – Т. 78. – №8. – С. 712–725.
34. Балацкий Е. В. Рынок витальных ресурсов: новый взгляд на экономику – [Электронный ресурс] / Е. В. Балацкий. – Режим доступа: <<http://www.kapital-rus.ru/articles>>.
35. Балацкий Е. В. Экономическая теория эволюции личности / Е. В. Балацкий // Человек. – 2009. – №5. – С. 38–49.
36. Балацкий Е. В. Когнитивно-институциональный синтез Д. Норта / Е. В. Балацкий // ОНС. – 2011. – № 5. – С. 154-166.
37. Барышева А. В. Экономика знаний: новая парадигма научного познания – [Электронный ресурс] / А. В. Барышева. – Режим доступа: <<http://spkurdyumov.narod.ru/barisheva2.htm>>.
38. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества / З. Бауман. – М.: «Весь мир», 2004 – 451 с.
39. Бебело А. Соціалізація і гуманізація економічних відносин / А. Бебело, С. Бебело, А. Коровський – К.: КНЕУ, 2007. – 240 с.
40. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
41. Бек У. Собственная жизнь в развязном мире: индивидуализация, глобализация и политика [Электронный ресурс] / У. Бек. – Режим доступа: <http://hq.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml>.

42. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г. С. Беккер [Текст]: [пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ. – 2003. – 672 с.
43. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение / Г. Беккер // THESIS. – 1993. – Вып. 1. – С. 25–40.
44. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Академі, 2004. – 421 с.
45. Бендасюк О. О. Людський капітал як основний фактор економічного розвитку / О. О. Бендасюк // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2011 – №2. – С. 10–15.
46. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М., 1998. – 416 с.
47. Бервено О. В. Социальная экономика и социальное государство: актуальность необходимости создания в Украине. / О. В. Бервено // Социальная экономика. – 2007. – №3–4. – С. 54–61.
48. Білоус В. С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності: Навч. посібн. / С. Білоус. – К. : КНЕУ, 2007. – 376 с.
49. Благодетелева-Вовк С. Л. Підприємство як мікроцивілізація: монографія / С. Л. Благодетелева-Вовк. – Черкаси: Брама-Україна, 2012. – 402 с.
50. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2005. – №2. – С. 64–78.
51. Бобков В. Удручающие социальные результаты двадцатилетней капиталистической трансформации России / В. Бобков // Российский экономический журнал. – 2012. – №2. – С. 10–28.
52. Богданов А. А. Тектология (всеобщая организационная наука) / А. А. Богданов – М. : Финансы, 2003. – 560 с.
53. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структура / Ж. Бодрийяр. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
54. Боенко Н. И. Экономические ценности как фактор социального здоровья общества [Электронный ресурс] / Н. И. Боенко // Проблемы современной экономики. – 2005. – №3(15). – Режим доступа: <<http://www.m-economy.ru/issue.php?nIssueNum=15>>.
55. Болдырев И. А. Экономическая методология сегодня: краткий обзор основных направлений / И. А. Болдырев // Журнал Новой Экономической Ассоциации. – 2011. – №9. – С. 47–70.

56. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / главн. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск: МФЦП, 2002. – 1008 с.
57. Бородина Е. Н. Человеческий капитал как основной источник экономического роста / Е. Н. Бородина // Экономика Украины. – 2003. – №7. – С. 48–53.
58. Брагинский С. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. Брагинский, Я. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
59. Броницкая В. В. Идеал социальной справедливости в системе ноосферного развития / В. В. Броницкая // Социальная экономика. – 2011. – №2. – С. 111–126.
60. Броницкая В. В. Хозяйственная деятельность как путь самореализации личности / В. В. Броницкая // Социальная экономика. – 2008. – №1–2. – С. 105–109.
61. Броницкая В. Счастье как критерий состояния духовного производства, критерий, цель социально-экономического развития. / В. Броницкая // Социальная экономика. – 2010. – №3. – С. 219–228.
62. Броницкий О. М. Господарська культура як фактор сучасного суспільного відтворення: монографія / О. М. Броницкий, В. В. Броницка. – Полтава: Скайтек, 2009. – 165 с.
63. Бруннер К. Представления о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / К. Бруннер // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 51–72.
64. Буайе Р. К созданию институциональной политической экономики / Р. Буайе, Э. Бруссо, А. Кайе, О. Фавро // Экономическая социология. – 2008. – Т. 9. №3. – С. 17–24.
65. Бузгалин А. Кризис – 2008: виртуальный фиктивный капитал и альтернативы его неконтролируемому развитию / А. Бузгалин, А. Колганов // Социальная экономика. – 2009. – №2. – С. 42–48.
66. Бузгалин А. Марксистская философия истории экономической детерминизм (надо ли доповнять марксизм цивилизационным подходом) / А. Бузгалин // Социальная экономика. – 2009. – №2. – С. 35–55.
67. Бузгалин А. Открытость политэкономии и империализм mainstream'a: economics как прошлое: пленарный доклад Первый международный политэкономический конгресс стран СНГ и Балтии (16–17 апреля 2012, г. Москва) / А. Бузгалин, А. Колганов // Горизонты экономики. – 2012. – №2. – С. 3–21.

68. Бузгалин А. Человек в экономике XXI века: пределы капитала / А. Бузгалин, А. Колганов // Социальная экономика. – 2010. – №3. – С. 37–56.
69. Бузский М. Субъектная основа бытия и регулирования общества / М. Бузский. – Волгоград: Из-во ВолГУ, 2002. – 248 с.
70. Булгаков С. Философия хозяйства // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 816 с.
71. Булгакина С. Н. Экономические субъекты: природа, структура, направление трансформации: Дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.01. / С. Н. Булгакина. – Москва, 2003. – 330 с.
72. Бурдье П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдье – Режим доступа: <bourdieu.name >.
73. Вайзе П. Homo economicus и Homo sociologicus: монстры социальных наук / П. Вайзе // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 115–131.
74. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке / Ю. А. Васильчук // ОНС. – 2001. – №1. – С. 5–26.
75. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
76. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1983. – 586 с.
77. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
78. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 522 с.
79. Веряскина В. П. Блеск и нищета «Homo economicus»: теоретическая модель и ее онтологический статус / В. П. Веряскина // Философские науки. – 2009. – №2. – С. 9–27.
80. Википедия словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://ru.wikipedia.org>>.
81. Вовканич С. Соціогуманістичний контекст наукомісткої економіки інноваційного суспільства / С. Вовканич // Економіка України. – 2005. – №3. – С. 42–49.
82. Воейков М. И. Политическая экономия как самосознание буржуазного общества / М. И. Воейков: пленарный доклад Первый международный политэкономический конгресс стран СНГ и Балтии (16 – 17 апреля, г. Москва) // Горизонты экономики. – 2012. – №2. – С. 23–38.

83. Волкова В. Денисов А. Теория систем / В. Волкова, А. Денисов. – М. : Высш. шк., 2006. – 511 с.
84. Вольчик В. В. Неявное знание, экономическая координация и институты / В. В. Вольчик // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2011. – Вып. 40-2. – С. 136–141.
85. Вольчик В. В. Проблема доверия и институциональные инновации / В. В. Вольчик // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2012. – Вып. 41. – С. 89–96.
86. Выжлецов Г. Аксиология культуры в системе культур-философского знания / Г. Выжлецов // Вестник Новгородского государственного университета. – 2000. – №16. – С. 32–36.
87. Выжлецов Г. П. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике [Электронный ресурс] / Г. П. Выжлецов // Проблемы современной экономики. – 2005. – №3 (15). – Режим доступа: <<http://www.m-economy.ru/issue.php?nIssueNum=15>>.
88. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: монографія / А. Гальчинський. – Київ: «Либідь», 2006. – 310 с.
89. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / А. Гальчинський. – К. : «Адеф-Україна», 2010. – 572 с.
90. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. – 2012. – №5. – С. 4–17.
91. Гальчинський А. Ренесанс методологічного індивідуалізму / А. Гальчинський // Економічна теорія. – 2008. – №2. – С. 3–21.
92. Гареев Т. Р. Институты и экономическое развитие на субрегиональном (мезо-) уровне / Т. Р. Гареев // ОНС. – 2010. – №5. – С. 45–58.
93. Геец В. Характер переходных процессов к экономике знаний / В. Геец // Экономика Украины. – 2004. – №5. – С. 4–13.
94. Геец В. Характер переходных процессов к экономике знаний / В. Геец // Экономика Украины. – 2004. – №4. – С. 5–14.
95. Геець В. М. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі [Електронний ресурс] / В. М. Геець // Економічна теорія. – 2005. – №2. – Режим доступу: <<http://www.viche.info/journal/2359/>>.
96. Геець В. М. Соціально значущі форми взаємодії населення України та країн ЄС і роль інститутів соціалізації / В. М. Геець // Економіка і прогнозування. – 2012. – №1. – С. 20–36.

97. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. – К. : НАНУ, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2009. – 864 с.
98. Генкин Б. М. Введение в метаэкономику и основания экономических наук / Б. М. Генкин. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 384 с.
99. Глазьев С. Как построить новую экономику? / С. Глазьев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.glazev.ru/econom_polit/294/>.
100. Глазьев С. Ю. Новый технологический уклад в современной мировой экономике / С. Ю. Глазьев // Международная экономика. – 2010. – №5. – С. 5–27.
101. Глобальная экологическая перспектива – 3. – М. : ИНтерДиалект+, 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.grida.no/geo/geo3/russian/pdfs/prelims.pdf>>.
102. Гнедовский В. Современные проблемы развития постиндустриального общества в городах США и Европы / В. Гнедовский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://www.archipelag.ru>>.
103. Голицин Г. Социальная и культурная динамика: долговременные тенденции (информационный подход) / Г. Голицин, В. Петров. – М. : КомКнига, 2005. – 272 с.
104. Гребнев Л. От «человека в экономике» к «экономике в человеке»? / Л. Гребнев. // Вопросы экономики. – 2008. – №11. – С. 43–58.
105. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц [Пер. М. М. Сокольской] / научный ред. М. А. Маяцкий – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. – 208 с.
106. Григорян Г. М. Историческая тенденция капитализма (политэкономический аспект) : монография / Г. М. Григорян. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2008. – 240 с.
107. Грималюк А. В. Методологический персонализм как принцип исследования современного экономического развития / А. В. Грималюк // Социальная экономика. – 2007. – №1–2. – С. 41–52.
108. Грималюк А. В. Деятельность и выбор / А. В. Грималюк // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Економіка, політологія, історія. – 2009. – №13 (91). – С. 45–53.
109. Гринберг Р. Экономическая социодинамика: политэкономический взгляд / Р. Гринберг, А. Рубинштейн : пленарный доклад

- Первый международный политэкономический конгресс стран СНГ и Балтии (16-17 апреля, г. Москва) // Горизонты экономики. – 2012. – №2. – С. 39–44.
110. Гриценко А. А. Совместно-разделенные отношения: труд, собственность, власть / А. А. Гриценко // Экономика Украины. – 2003. – №3. – С. 50–58.
111. Гриценко А. А. Институциональная архитектура: предмет, основные законы, методология / А. А. Гриценко // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – Донецк : ДонНТУ, 2006. – Вып. 103-1. – С. 31–37.
112. Гриценко А. А. Капитализация и социализация в ретроспективе и перспективе / А. А. Гриценко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. – С. 191–195.
113. Гриценко А. А. Фундаментальные и актуальные основания обновления классической политической экономии / А. А. Гриценко : пленарный доклад Первый международный политэкономический конгресс стран СНГ и Балтии (16-17 апреля, г. Москва) // Горизонты экономики. – 2012. – №2. – С. 45–57.
114. Гришин И. Человеческое развитие: количественное измерение и процессы в мировой системе // И. Гришин / Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №7. – С. 102–104.
115. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2001. – 254 с.
116. Грузков И. В. Воспроизводство человеческого капитала: философско-экономический анализ: монография / Под ред. проф. Л. Л. Редько. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. – 180 с.
117. Гуриев С. Что такое сегодня современная экономическая наука? / С. Гуриев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.slideshare.net/NewEconomicSchool/>>.
118. Дагаев А. А. Экономика знаний в информационном обществе / А. А. Дагаев // Информационное общество. – 2008. – Вып. 5–6. – С. 40–42.
119. Делез Ж. Различие и повторение [Электронный ресурс] / Ж. Делез: [Пер. с фр. Н. Б. Маньковской]. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384с. — Режим доступа: <<http://philosophy.ru/library/deleuze/01/index.html>>.
120. Делягин М. Мировой кризис: Общая Теория Глобализации: монография / М. Делягин. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 768 с.

121. Дементьев В. В. Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти: монография / В. В. Дементьев. – Донецк : Каштан, 2003. – 200 с.
122. Дементьев В. В. Институциональная теория в Украине: направления исследований, особенности, перспективы [Электронный ресурс] / В. В. Дементьев. – Режим доступа: <http://instud.org/user/Dementyev_%20Instiuzionlnaya%20teoriya%20v%20Ukraine.doc>.
123. Дементьев В. В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? / В.В. Дементьев // Экономическая теория. – 2009. – №3. – С.75–92.
124. Диденко Н. Экономика развития: учебн. пособ. / Н. Диденко. – СПб. : СПбГПУ, 2007. – 55 с.
125. Добрынин А. И. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А. И. Добрынин, С. А. Дятлов, Е. Д. Цыренова. – СПб., 1999. – 312 с.
126. Довбенко М. В. Современные экономические теории в трудах нобелиантов / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – Издательство «Академия Естествознания», 2011. – 204 с.
127. Довбенко М. Теория перспектив / М. Довбенко // Экономика Украины. – 2004. – №6 (511). – С. 87–91.
128. Доклад о человеческом развитии 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010>.
129. Долгин А. Манифест новой экономики. Вторая невидимая рука рынка / А. Долгин. – М. : «АСТ», 2010. – 256 с.
130. Долгин А. Экономические показатели важны лишь постольку, поскольку делают людей счастливее / А. Долгин // Независимая газета. – 2009. – 28 мая. – С. 3.
131. Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер. Пер. с англ. М. Котельниковой. – М.: Астрель, 2004. – 284 с.
132. Дубянская Г. Императивы развития в первой половине XXI века: экономика, основанная на знаниях и инновациях: концептуально-теоретические основы / Г. Дубянская. – М. : МАКС Пресс, 2009. – 296 с.
133. Дудник С. Накопление образования в системе воспроизводства человека / С. Дудник, Н. Пруель // Вестник МГТУ. – 2007. – Т. 10. – №3. – С. 375–381.
134. Дымина Е. Мир ценностей и проблема осмысления действительности. [Электронный ресурс] / Е. Дымина. – Режим доступа : <elibrary.ru/title_items.asp?id=28695>

135. Дэвид П. А. Экономические основы общества знаний / П. А. Дэвид, Д. Форэ // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 1. – №1. – С. 29–55.
136. Евстегнеева Л. Ментальность как экономическая категория / Л. Евстегнеева, Р. Евстегнеев // ОНС. – 2011. – №4. – С. 84–95.
137. Евстегнеева Л. Экономический рост: либеральная альтернатива: монография / Л. Евстегнеева, Р. Евстегнеев. – М. : РАН ИМЭПИ, 2005. – 466 с.
138. Евстигнеева Л. П. Методологические основы экономической синергетики (научный доклад) / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстегнеев. – М.: ИЭ РАН, 2007. – 64 с.
139. Егорова А. А. Особенности формирования инновационной экономики [Электронный ресурс] / А. А. Егорова. – Режим доступа: <www.lib.csu.ru/vch/097>.
140. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАНУ В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. і поргнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
141. Економічні та гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури : монографія [В. М. Новіков, Н. М. Деєва, Г. А. Дмитренко та інші] / За ред. д.е.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України В. М. Новікова. – Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2011. – 511 с.
142. Ельмеев В. Я. Человек как ценность: философский и экономический аспекты (доклад) [Электронный ресурс] / В. Я. Ельмеев // Проблемы современной экономики. – 2005. – №3 (15). – Режим доступа: <<http://www.m-economy.ru/issue.php?>>.
143. Ельмеев В. Я. Воспроизводство общества и человека / В. Я. Ельмеев. – М., 1988. – 398 с.
144. Емельянов Р. Принцип собственности в экономическом социуме / Р. Емельянов // Экономическая теория в XXI веке – 5(12): Национальная экономика и социум / под ред. Ю. Осипов, В. Сизова, Е. Зотова. – М. : Магистр, 2007. – С. 258–271.
145. Ерзнкян Б. Человек институциональный, или эволюция концепции / Б. Ерзнкян // Вестник университета. Серия: «Институциональная экономика. – 2000. – №1. – С. 28–44.
146. Ерохина Е. Развитие национальной экономики: системно-самоорганизационный подход : монография / Е. Ерохина. – Томск: Изд-во Томского университета, 1999. – 160 с.

147. Ещенко П. С. Новая парадигма развития экономики – настоящее веление нашего времени / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеенко // Економіка і прогнозування. – 2011. – №1. – С. 28–47.
148. Ещенко П. С. Догми і реалії «нової економіки» / П. С. Ещенко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2011. – Вип. 24. – С. 13–22.
149. Ещенко П. С. Подолання ринкового романтизму і фундаменталізму – економічний імператив сучасності / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеенко // Економіка і прогнозування. – 2010. – №2. – С. 7–25.
150. Ещенко П. С. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? : монография / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеенко. – К. : Знання України, 2012. – 479 с.
151. Задорожная О. Г. Человек в экономике знаний: монография / О. Г. Задорожная. – Полтава: Скайтек, 2008. – 65 с.
152. Задорожний Г. В. Інтелектуальне підприємництво у економіці знань: монографія / Г. В. Задорожний, О. В. Хомин. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 171 с.
153. Задорожний Г. В. Людська діяльність: зміст і трансформація структури у сучасному господарському розвитку: монографія / Г. В. Задорожний, І. В. Колупаєва. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 158 с.
154. Задорожний Г. В. Иначе возможное как сотворчество человечности (размышления о главном в связи с кризисом экономической науки): монография / Г. В. Задорожний. – Полтава: Скайтек, 2011. – 259 с.
155. Задорожний Г. В. Экономикс или социальная экономия? (размышление политэконома о постнеклассической экономической науке) / Г. В. Задорожний. – Полтава: Скайтек, 2009. – 100 с.
156. Задоя А. О. «Нова індустріалізація» в стратегії випереджаючого переслідування / А. О. Задоя // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2012. – Вип. 27. – Ч. 1. – С. 21–29.
157. Згуровский М. Путь к информационному обществу – от Женевы до Туниса [Электронный ресурс] / М. Згуровский // Зеркало недели. – 2005. – №34 от 03 сентября. – Режим доступа: <<http://zn.ua/EDUCATION/44420.html>>.
158. Зурабян М. Модель «экономического человека» в неоклассической и неоинституциональной теории: сравнительная

- характеристика / М. Зурабян // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2006. – Сер. 5. Вып. 2. – С. 167–170.
159. Зутлер И. А. Вероятностные предпочтения в кумулятивной теории проспектов (перспектив) : доклад на Общемосковском семинаре [Электронный ресурс] / И. А. Зутлер. – Режим доступа: <www.hse.ru/DeCAn/seminar%201>.
160. Ильин В. И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность [Электронный ресурс] / В. И. Ильин. – Режим доступа: <<http://www.hse.ru/journals>>.
161. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. — Режим доступа: <<http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/>>.
162. Инновационная экономика как форма постиндустриального развития / В. Цветков, Е. Моргунов, Н. Илларионов // Промышленная политика Российской Федерации. – 2008. – №1. – С. 24–42.
163. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia-Наука, 1998. – 339 с.
164. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречие, перспективы [Электронный ресурс] / В. Л. Иноземцев. – Режим доступа: <<http://filosof.historic.ru/books/>>.
165. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований : монография / под ред. д.э.н. А. А. Гриценко. – Харьков: Изд-во Форт, 2008. – 928 с.
166. Интрилигатор М. Математические методы оптимизации и экономическая теория / М. Интрилигатор [пер. с англ. Г. И. Жуковой, Ф. Я. Кельмана]. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 576 с.
167. Иншаков О. В. Экономическая генетика как основа эволюционной экономики / О. В. Иншаков // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006. – Вып. 10 – С. 11–18.
168. Истерли У. В поисках роста: Приключения и злоключения экономистов в тропиках: [Пер. с англ. В.Сонькина] / Под ред. С. Заверского / У. Истерли. – М. : Ин-т комплексных стратегических исследований, 2006. – 352 с.
169. Иванов Ю. Б. Роль і місце економіки знань у забезпеченні конкурентоспроможності національної економіки / Ю. Б. Иванов,

- В. Ф. Колісніченко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2011. – Вип. 24. – С. 31–41.
170. Івашина С. Ю. Інфраструктура соціалізації економіки / С. Ю. Івашина // Бізнес Інформ. – 2012. – №6. – С. 13–17.
171. Іншаков О. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів / О. Іншаков, Д. Фролов // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 52–62.
172. Йоас Х. Креативность действия [пер. с нем.] / Х. Йоас. – СПб. : Алетейя, 2005. – 320 с.
173. Каз М. Мотивация труда: трансформация структуры теоретико-методологического знания и когнитивно-ценностный подход / М. Каз // Вопросы экономики. – 2005. – №5. – С. 82–95.
174. Каменецкий В. А. Капитал (от простого к сложному) : монография / В. А. Каменецкий, В. П. Патрикеев. – М.: ЗАО «Экономика», 2006. – 583 с.
175. Канке В. Философия экономической науки / В. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 384 с.
176. Капелюшников Р. И. Сколько стоит человеческий капитал России?: препринт WP3/2012/06 / Р. И. Капелюшников ; Нац. исслед. Ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 76 с.
177. Капица Л. М. Индикаторы мирового развития: монография / Л. М. Капица. – 2-е изд. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2008. – 352 с.
178. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
179. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – Петрозаводск: Петроком, 1993. – 351 с.
180. Ким М. Н. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования: монография / М. Н. Ким, А. А. Ким. – Харьков : «Точка», 2012. – 193 с.
181. Кирвель Ч. Проблемы духовного вакуума / Ч. Кирвель // Свободная мысль. – 2008. – №6 (1589). – С. 176–189.
182. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 216 с.
183. Кирдина С. Институциональные матрицы: макросоциологическая объяснительная гипотеза [Электронный ресурс] / С. Кирдина. – Режим доступа : <<http://www.kirdina.ru>>.

184. Кирдина С. Теория и практика современного развития отрицают методологию индивидуализма / С. Кирдина // Экономист. – 2008. – №8. – С. 57–77.
185. Клейнер Г. Становление общества знаний в России: социально-экономический аспект / Г. Клейнер // ОНС. – 2005. – №3. – С. 56–69.
186. Клейнер Г. Б. Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России [Электронный ресурс] / Г. Б. Клейнер. – Режим доступа: <<http://www.kleiner.ru/arpab/soinst.html#homo>>.
187. Князева Е. Н. Основания Синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига; URSS, 2010. – 232 с.
188. Коваленко Ю. М. Неформальні норми фінансового сектора економіки: економічна ментальність та інституційна довіра / Ю. М. Коваленко // Економічна теорія. – 2011. – №2. – С. 58–68.
189. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития / П. Козловски [Пер. с нем. Л. В. Федоровой и др.]. – М.: Республика, 1997. – 238 с.
190. Козырева П. М. Доверие в российском обществе: противоречивые тенденции // Философские науки. – 2012. – №4. – С. 65–78.
191. Коклан Д. Знания, инновации и творческий потенциал как основа экономического развития в XXI в. / Д. Коклан, Дж. О'Коннел, И. Мерфи // Вестник международных организаций. – 2010. – №3 (29). – С. 21–30.
192. Колінько О. Г. Вплив духовно-творчої діяльності на сучасний господарський розвиток: автореф. дис. канд. екон. наук 08.00.01 / О. Г. Колінько. – Харків: ХНУ, 2012. – 18 с.
193. Колот А. Соціальна згуртованість суспільства як доктрина: основні засади, причини актуалізації, складові розвитку / А. Колот // Економічна теорія. – 2010. – №1. – С. 18–28.
194. Копнин П. Диалектика, логика, наука / П. Копнин. – М. : Наука, 1973. – 264 с.
195. Корнийчук Б. Информационная экономика / Б. Корнийчук. – СПб. : Питер, 2006. – 400 с.
196. Корняков В. И. Кратное увеличение производительности труда – самое главное теоретическое исследование / В. И. Корняков // Теоретическая экономика. – 2012. – №2. – С. 10–15.

197. Корняков В. И. Тсс... вот придет-войдет творческий труд... / В. И. Корняков // *Философия хозяйства*. – 2005. – №1. – С. 173–195.
198. Корняков В. И. Экономика и разум / В. И. Корняков // *Теоретическая экономика*. – 2012. – №1. – С. 7–22.
199. Корняков В. И. Экономика и разум / В. И. Корняков // *Теоретическая экономика*. – 2011. – №5. – С. 9–20.
200. Корняков В. И. Экономика и разум / В. И. Корняков // *Теоретическая экономика*. – 2011. – №2. – С. 6–12.
201. Корняков В. И. Экономика и разум / В. И. Корняков // *Теоретическая экономика*. – 2011. – №1. – С. 35–41.
202. Коровський А. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: монографія / А. Коровський. – К.: КНЕУ, 2004. – 184 с.
203. Корчагин Ю. А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? : монография / Ю. А. Корчагин. – Воронеж : ЦИРЭ, 2005. – 252 с.
204. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №3. – С. 122–139.
205. Красильников О.Ю. Институциональная карта и координаты экономического развития России / О. Ю. Красильников // *Экономический рост и вектор развития современной России: монография / Под ред. К. А. Хубиева*. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – С. 509–518.
206. Кривцун Л. А. Формирование институциональной структуры экономики и природа структурных сдвигов / Л. А. Кривцун // *Наукові праці ДонНТУ. Серія економічна*. – 2005. – Вип. 89-1. – С. 86–92.
207. Кричевська Т. Інститут довіри в економіці та суспільстві (огляд за матеріалами міжнародної наукової конференції) / Т. Кричевська // *Економічна теорія*. – 2010. – №6. – С. 157–167.
208. Кузнецов О. Л. Устойчивое развитие: научные основы проектирования в системе природа – общество – человек / О. Л. Кузнецов, Б. Е. Большаков. – М. : Гуманистика, 2001 – 616 с.
209. Куликов В. Экономический кризис и выход из него: к уточнению критериев / В. Куликов // *Российский экономический журнал*. – 2012. – №4. – С. 27–37.
210. Курбатова М. В. Политическая экономия, институциональная экономика и институциональная политическая экономия /

- М. В. Курбатова // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2012. – Вып. 41. – С. 85–89.
211. Курбатова М. В. Субъекты развития в условиях территориально фрагментированной институциональной среды российской экономики / М. В. Курбатова, К. С. Саблин // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т.8. – №2. – С. 57–70.
212. Курбатова М. В. Структура социального капитала как фактор институционального развития региона / М. В. Курбатова, С. Н. Левин, Е. С. Каган // ОНС. – 2010. – №6. – С. 37–51.
213. Кухарев Н. А. Формирование и развитие хозяйствующего субъекта в трансформационной экономике. Автореф. дисс... докт. экон. наук. / Н. А. Кухарев. – М., 2006. – 35 с.
214. Латов Ю. В. Действительно ли современной России не хватает социального капитала? (Компаративистский анализ обобщенного личного доверия) / Ю. В. Латов // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2009. – Вып. 37-1. – С. 177–184.
215. Лебедев С. Многомерный человек: онтология и методология исследования: монография / С. Лебедев, Ф. Лазарев. – М. : МГУ, 2010. – 96 с.
216. Левин А. Почему одни нации богатые, а другие – бедные? [Электронный ресурс] / А. Левин. – Режим доступа: <<http://elementy.ru/news/431872>>.
217. Левин С. Альтернативы институционального развития развивающихся и постсоциалистических стран: мифологемы «постиндустриализма» и «глобализма» и реальные тенденции / С. Левин // Журнал институциональных исследований. – 2010. – №1. – Т. 2. – С. 6–16.
218. Левин С. Институциональная экономическая теория как самостоятельная исследовательская программа: между Сциллой «мейнстрима» и Харибдой «деэкономизации» / С. Левин // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2010. – Вып. 38-2. – С. 85–91.
219. Левина И. В. Институциональные «ловушки» в сфере интеллектуального капитала / И. В. Левина // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2011. – Вып. 40-3. – С. 158–163.
220. Левина И. К вопросу о соотношении финансового и реального секторов / И. Левина // Вопросы экономики. – 2006. – №9 – С. 60–73.
221. Лейбенштейн Х. Эффект присоединения к большинству, эффект сноба и эффект Веблена в теории покупательского спроса /

- Х. Лейбенстайн // Теория потребительского поведения и спроса. – СПб.: Экономическая школа, 1993. – С. 304–325.
222. Лемещенко П. Институционально-эволюционная теория новой экономической реформы [Электронный ресурс] / П. Лемещенко. – Режим доступа: <<http://newpoliteconomy.org/publications/articles>>.
223. Лемещенко П. С. «Усталость» рынка, или антиинновационные тенденции институциональной архитектоники современной хозяйственной системы / П. С. Лемещенко // Философия хозяйства – 2011. – №3 (75). – С. 185–196.
224. Лемещенко П. С. Политическая экономия кризиса / П. С. Лемещенко // Теоретическая экономика. – 2012. – №5. – С. 37–50.
225. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : монографія [Е. М. Лібанова та ін.] / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
226. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Прогресс, 1977. – 164 с.
227. Лепский В. Е. Субъектно-ориентированный подход к инновационному развитию : монография / В. Е. Лепский. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2009. – 208 с.
228. Лесков Л. В. Синергетический манифест / Л. В. Лесков // Социальная экономика. – 2010. – №1. – С. 18–24.
229. Липов В. В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем : монография / В. В. Липов. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 484 с.
230. Ложко В. В. Ценностно-целевые подходы сферного инновационного управления социально-экономической системой [Электронный ресурс] / В. В. Ложко // Проблемы современной экономики. – 2009. – №2 (30). – Режим доступа : <<http://www.m-economy.ru/issue.php?nIssueNum=30>>.
231. Лосский Н. О. Ценность и бытие. Бог и царство божие как основа ценностей [Электронный ресурс] / Н. О. Лосский. – Режим доступа: <<http://psylib.org.ua/books/lossn01/index.htm>>.
232. Любинин А. Две политэкономии: социально-экономического развития и процессов хозяйствования / А. Любинин // Российский экономический журнал. – 2012. – №1. – С. 86–116.
233. Маевский В. И. Эволюционная макроэкономика и неравновесные процессы / В. И. Маевский // Эволюционная экономика и «мэйнстрим». – М. : «Наука», 2000. – С. 15–30.

234. Маилян Ф. Н. Роль социального капитала в процессе формирования и реализации человеческого капитала / Ф. Н. Маилян // Вестник Томского государственного университета. Экономика. – 2012. – №1 (17). – С. 51–62.
235. Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России / В. Л. Макаров // Вестник Российской академии наук. – 2003. – Т. 73. – №5. – С. 450–456.
236. Макаров В. Микроэкономика знаний / В. Макаров, Г. Клейнер – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 204 с.
237. Макарян А. С. Глобализация и человеческий потенциал: демографическое измерение. Международный аспект: монография. / А. С. Макарян. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2003. – 160 с.
238. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс // Под ред. Ф. Энгельса. – Т. 2. Кн. 2. Процесс обращения капитала. – М.: Политиздат, 1969. – 648 с.
239. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов // К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. – Т. 46. Ч. II. – 221 с.
240. Маркс К. Сочинения [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Режим доступа : <http://publ.lib.ru/ARCHIVES/M/MARKS_Karl,_ENGEL'S_Fridrih/>
241. Марцинкевич В., Соболева И. Экономика человека / В. Марцинкевич, И. Соболева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 286 с.
242. Маршалл А. Принципы политической экономии / А. Маршалл [Пер. с англ. Р.И. Столпера, общ. ред. С.М. Никитина]. – М. : Прогресс, 1983. – 416 с.
243. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп. – М. : Прогресс, 1966. – 462 с.
244. Машков В. Н. Психология экономики: монография / В. Н. Машков – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 188 с.
245. Мегатренды мирового развития / Отв. ред. М. В. Ильин, В. Л. Иноземцев; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : «Изд-во «Экономика», 2001. – 295 с.
246. Медведев В. Воспроизводство и приоритеты развития: монография / В. Медведев. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2004. – 206 с.
247. Мельник Л. Г. Предпосылки формирования информационного общества // Социально-экономические проблемы информационного общества: монография / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 60–87.

248. Мельник С. В. – Україна і світ: соціально-економічні зіставлення / С. В. Мельник, Н. С. Гаєвська, Ю. С. Сімакова. – Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2011. – 98 с.
249. Мизес Л. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории / Л. Мизес. – М. : Социум, 2008. – 882 с.
250. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
251. Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність : монографія / за ред. д-ра філос. наук, проф. Г. Ф. Хоружого. – К. : УБС НБУ, 2009. – 255 с.
252. Мунье Э. Манифест персонализма / Э. Мунье. – М.: Прогресс, 1999. – 584 с.
253. Мясникова Л. А. Постмодерн коммерции (трансформация коммерции в современном обществе): монография / Л. А. Мясникова, М. И. Фрид. – СПб.: ИД «Бизнес-пресса», 2001. – 208 с.
254. Нариньяни А. Знание как особая форма незнания [Электронный ресурс] / А. Нариньяни. – Режим доступа: <<http://viperson.ru/wind.php?ID=514365&soch=1>>.
255. Національна економіка : навч. посіб. [Білоцерківець В. В., Завгородня О. О., Лебедєва В. К. та ін.] / За заг. ред. В. М. Тарасевича. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.
256. Невелеев А. Б. Становление человека как субъекта социально-хозяйственной деятельности: ценностный аспект [Электронный ресурс] / А. Б. Невелеев. – Режим доступа: <<http://www.delorus.com/medialibrary/detail.php?ID=1844>>.
257. Неверов А. О процессе возникновения экономической субъектности / А. Неверов: труды III междунар. научн. интернет-конференц. [«Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности»] (г. Омск, март–июнь 2009 г.) – Омск: Изд-во «Полиграфический центр КАН», 2009. – С. 41–54.
258. Неверов А. Экономико-психологические факторы общественного развития: монография / А. Неверов. – Саратов: СГСЭУ, 2007. – 161 с.
259. Неклесса А. Борьба за будущее: кто он – субъект развития? [Электронный ресурс] / А. Неклесса, Ю. Громыко. – Режим доступа : <<http://finam.fm/archive-view/5669/>>.
260. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: Современный литератор, 2005. – 976 с.

261. Новости гуманитарных технологий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://gtmarket.ru/news>>.
262. Новые независимые государства: сравнительные итоги социально-экономического развития // Российский экономический журнал. – 2012. – №3. – С. 36–73.
263. Нонака И. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах / И. Нонака, Х. Такеучи. – М. : Бизнес-Олимп, 2011. – 384 с.
264. Норт Д. Функционирование экономики во времени. Нобелевская лекция / Д. Норт // Отечественные записки. – 2004. – №6 (20). – С. 98–124.
265. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений : монография. / Д. Норт. [Пер. с англ. К. Мартынова, Н.Эдельмана]. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с.
266. Нуреев Р. М. Россия: варианты институционального развития / Р. М. Нуреев. – М. : Норма, 2009. – 351 с.
267. Нуреев Р. М. Теория общественного выбора / Р. М. Нуреев. – М. : ИНФРА – М., 2001. – 240 с.
268. Нуреев Р. М. Человеческий капитал и его развитие в России / Р. М. Нуреев // ОНС. – 2009. – №4. – С. 5–20.
269. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики / Р. М. Нуреев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с.
270. Олейник А. Институциональная экономика / А. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
271. Олейников Ю. В. Зрелое общество: проблемы, реальность, перспективы / Ю. В. Олейников. – М. : Перспектива, 2010. – 780 с.
272. Оленьев В. В. Глобалистика на пороге XXI века [Электронный ресурс] / В. В. Оленьев, А. П. Федотов. – Режим доступа: <<http://nakanune.babikov.com/Other/Globalistika.html>>.
273. Опыт психологического измерения человеческого капитала: монография / А. Юрьев, И. Бурикова, М. Коновалова, М. Пушкина. – СПб.: АНО ИЦК «Русский запад», 2009. – 213 с.
274. Орехов А. М. Методы экономических исследований [Электронный ресурс] / А. М. Орехов – М. : ИНФРА-М, 2009. – Режим доступа: <<http://fictionbook.ru/author/>>.
275. Орлова Т. Креативность экономического сознания: монография / Т. Орлова. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2004. – 366 с.

276. Осипов Ю. Теория хозяйства. : Учебн. в 3 т. / Ю. Осипов. – Т. 1. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 468 с.
277. Осипов Ю. Очерки философии хозяйства / Ю. Осипов. – М. : Юристь, 1998. – 368 с.
278. От трансформации к обществу для всех : Региональный доклад о человеческом развитии. – Братислава : РБ ПРООН по странам Европы и СНГ, 2011. – 132 с.
279. Павлов И. А. Поведенческая экономическая теория – позитивный подход к исследованию человеческого поведения (научный доклад) / И. А. Павлов. – М., ИЭ РАН, 2007. – 62 с.
280. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование: учебн. для студ. вузов / А. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2002. – 352 с.
281. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность XXI века [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. – Режим доступа: <www.panarin_strategy.zip>.
282. Пахомов Ю. Формирование эчеловека: методологические принципы и программные установки / Ю. Пахомов. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2002. – 124 с.
283. Перфильева О. В. Проблема цифрового разрыва и международные инициативы по ее преодолению // Вестник международных организаций. – 2007. – №2 (10). – С. 34–48.
284. Песаран М. Х. Ожидания в экономической теории / М. Х. Песаран // Панорама экономической мысли конца XX столетия : в 2-х т. / Ред. Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт; Пер. с англ. Д. Г. Лапинского, И. В. Розмаинского, А. С. Скоробогатова под ред. В. С. Автономова, С. А. Афонцева. – СПб. : Экономическая школа, 2002. – Т. 1. – С. 192–218.
285. Петросян Д. «Экономический империализм» как научная парадигма / Д. Петросян, Н. Фаткина // ОНС. – 2009. – №1. – С. 166–176.
286. Петросян Д. Интегративная модель поведения человека // Д. Петросян / Общественные науки и современность. – 2008. – №3. – С. 39–51.
287. Печерских Н. А. Субъект, собственник, хозяин / Н. А. Печерских. – СПб. : Наука, 2003. – 196 с.
288. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 126 с.

289. Пилипенко Г. М. Соціокультурні цінності українців та їх вплив на сучасний господарський розвиток / Г. М. Пилипенко // Соціальна економіка. – 2012. – №1. – С. 167–191.
290. Плискевич Н. Экономика и моральные ценности / Н. Плискевич, У. Хэтчер // ОНС. – 1998. – №4. – С. 41–48.
291. Попова А. Методологическая роль человека / А. Попова, И. Марданова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №9. – С. 38–41.
292. Пригожин А. И. Качество целей / А. И. Пригожин // Общественные науки и современность. – 2010. – №1. – С. 114–125.
293. Пригожин А. И. Качество целей / А. И. Пригожин // Общественные науки и современность. – 2010. – №2. – С.126–139.
294. Пригожин А. И. Российский этос: обогащение или лечение? / А. И. Пригожин // ОНС. – 2006. – С. 29–52.
295. Проблемы субъекта в постнеклассической науке: препринт / Под ред. В. И. Аршинова и В. Е. Лепского. – М.: Когито-Центр. 2007. – 176 с.
296. Прогнозирование будущего: новая парадигма / Под ред. Г. Г. Фетисова, В. М. Бондаренко. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2008. – 283 с.
297. Програмні засади розбудови суспільства знань: світовий досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/9.htm>>.
298. Проданова Л. В. Економічне зростання й економічний розвиток: забезпечення сталості економічної системи: монографія / Л. В. Проданова. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2011. – 400 с.
299. Прудковских В. Тридцать процентов прироста в месяц / В. Прудковских // Компаньон. – 2005. – №8. – С. 32–36.
300. Равновесие в экономической системе переходного типа: предпосылки, механизмы, управление: монография / Под общ. ред. О. Л. Яременко. – Харьков : Изд-во НУА, 2004. – 416 с.
301. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвергенция / В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – №4. – С. 20–31.
302. Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций: учебн. пособ. / В. В. Радаев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 368 с.
303. Рачков П. А. Человек в зеркале философии / П. А. Рачков // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – №2. – С. 33–46.

304. Рачков П. А. Человек в зеркале философии / П. А. Рачков // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – №3. – С. 68–76.
305. Реальное богатство народов: пути к развитию человека (доклад ПРООН). – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – 238 с.
306. Репьев А. Есть ли нам место в новой экономике [Электронный ресурс] / А. Репьев. – Режим доступа: <<http://e-executive.ru>>.
307. Рисованный И. М. Некоторые методологические проблемы развития экономической науки в России в современных условиях / И. М. Рисованный // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: Экономика. – 2004. – Вып. 3 (№21). – С. 36–44.
308. Родина Г. А. Структура теоретической экономики: эволюция взглядов / Г.А. Родина // Теоретическая экономика. – 2012. – №5. – С. 26–36.
309. Розмаинский И. В. «Посткейнсианская модель человека» и хозяйственное поведение россиян в 1990-е годы / И. В. Розмаинский // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Т. 3. – №1. – С. 62–73.
310. Розмаинский И. В. Почему капитал здоровья накапливается в развитых странах и «проедается» в постсоветской России? (Опыт посткейнсианского анализа) / И. В. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2011. – №10. – С. 113–131.
311. Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи / С. Роузфілд [Пер. з англ. В. Вишенська]. – К. : «К. І. С», 2005. – 370 с.
312. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии / С. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
313. Румянцева Е. Экономика счастья / Е. Румянцева. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 69 с.
314. Савельзон О. Свобода выбора и процедурная рациональность / О. Савельзон // ОНС. – 2005. – №1. – С. 109–121.
315. Савицька Н. Л. Еволюція теорій відтворення в історико-гносеологічному контексті / Н. Л. Савицька // Соціальна економіка. – 2007. – № 3–4. – С. 30–39.
316. Савицька Н. Л. Вплив передумов суспільного відтворення на розвиток торгівлі в Україні / Н. Л. Савицька // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук. пр. : Харків: ХДУХТ, 2008. – Вип. 1(7). – С. 347–354.
317. Савицька Н. Л. Концептуальні аспекти визначення сутності поняття суспільного відтворення / Н. Л. Савицька // Вісник

- Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – 2008. – №10 (128) – Ч.1 – С. 185–189.
318. Савицька Н. Л. Особливості суспільного відтворення в умовах формування постіндустріального суспільства / Н. Л. Савицька // Вісник Львівського університету. Серія: Економічна. – Вип. №39. – 2008. – С.486–489
319. Савицька Н. Л. Соціоекономічні передумови суспільного відтворення / Н. Л. Савицька // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук .пр. – Харків: ХДУХТ, 2008. – Вип. 2 (8) – С. 37–45.
320. Савицька Н. Л. Сутність суспільного відтворення у контексті змін людської діяльності / Н. Л. Савицька // Економічний простір: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – № 8 – С.149–156.
321. Савицька Н. Л. Актуалізація нових якостей людини в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька // Науковий вісник ПУСКУ. Серія: Економічні науки. – 2010. – №4 (43). – Ч. 2. – С. 151–155.
322. Савицька Н. Л. Еволюція моделі людини в економічній теорії / Н. Л. Савицька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2010. – №3. – Т. 2. – С. 137–141.
323. Савицька Н. Л. Ціннісно-раціональний саморозвиток людини в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. – Київ: КНЕУ, 2010 – Т. 2. – С. 309–314.
324. Савицька Н. Л. Особисте споживання у системі суспільного відтворення: роль та тенденції / Н. Л. Савицька // Вісник університету банківської справи НБУ: зб. наук. пр. – Київ: УБС НБУ, 2010. – № 7. – С. 19–26.
325. Савицька Н. Л. Сучасні відтворювальні тенденції та людський розвиток / Н. Л. Савицька // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Економічна серія – Харків: ХНУ, 2010 – № 921 – С. 50–55.
326. Савицька Н. Л. Основні тенденції суб'єктності в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька // Проблеми економіки. – 2012. – № 1 – С. 20–23.
327. Савицька Н. Л. Людина як суб'єкт господарської діяльності (ціннісно-цільовий аспект) / Н. Л. Савицька // Соціальна економіка. – 2012. – № 1. – С. 158–166.

328. Савицька Н. Л. Людський розвиток в координатах економіки щастя / Н. Л. Савицька // Науковий вісник ПУЕТ. Серія: Економічні науки. – 2012. – №4 (49). – С. 27–32.
329. Савицька Н. Л. Розвиток принципу суб'єктності в теоріях економічної діяльності / Н. Л. Савицька // Бізнес Інформ. – 2012. – № 5. – С. 25–29.
330. Савицька Н. Л. Людина в теоріях господарства: становлення всезагального суб'єкту / Н. Л. Савицька // Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – Харків: Право, 2012. – № 2 (9) – С. 20–29.
331. Савицька Н. Л. Модель людини в економіці: теорія та реальність / Н. Л. Савицька // Бізнес Інформ. – 2012. – № 6. – С. 25–27.
332. Савицька Н. Л. Принцип суб'єктності у світлі діяльнісно-господарського підходу / Н. Л. Савицька // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – № 1011. – С. 40–46.
333. Савицька Н. Л. Чинники гальмування економіки знань в Україні: суб'єктний підхід / Н. Л. Савицька // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук. пр. : Харків: ХДУХТ, 2012. – Вип. 2(16). – С. 250–257.
334. Савицька Н. Л. Феномен знань в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька // Економічний форум. – 2012. – № 3. – С. 22–31.
335. Савицька Н. Л. Соціоолюднення як передумова становлення суб'єктності людини в господарському розвитку / Н. Л. Савицька // Бізнес Інформ. – 2012. – №9. – С. 202–205.
336. Савицька Н. Л. До питання методології дослідження людини як суб'єкта сучасного господарського розвитку / Н. Л. Савицька // Проблеми економіки. – 2012. – № 3 – С.164–168.
337. Савицька Н. Л. Особливості праці в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2012. – Т. 2. – С. 338–346.
338. Савицька Н. Л. Архітектоніка суб'єкта господарського розвитку: інституціональний підхід [Електронний ресурс] / Н. Л. Савицька // Ефективна економіка. – 2012. – № 11. – Режим доступу : <<http://www.economy.nayka.com.ua> >
339. Савицька Н. Л. Деякі аспекти трансформації відтворювального процесу в новій економіці / Н. Л. Савицька : Матеріали науково-практичної конференції “Дні науки ‘ 2007” (1–15 квітня 2007 р.,

- Дніпропетровськ) – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2007. – Т.14. – С. 54–56.
340. Савицька Н. Л. Особливості суспільного відтворення в контексті формування сучасної парадигми суспільного розвитку / Н. Л. Савицька : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Соціально-економічні проблеми розвитку країн з транзитивною економікою» (14–15 грудня 2007, Харків): – Харків: ХНЕУ // Управління розвитком. – №8. – 2007. – С. 67–69.
341. Савицька Н. Л. До питання фазних трансформацій сучасного суспільного відтворення / Н. Л. Савицька: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток наукових досліджень 2008» (24–26 листопада 2008 р, Полтава) – Полтава : вид-во «ІнтерГрафіка», 2008. – Т. 15. – С. 8–11.
342. Савицька Н. Л. Окремі аспекти формування інтелектуально-інноваційного типу суспільного відтворення / Н. Л. Савицька : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. «Соціально-економічний розвиток сучасного суспільства» (Харків, 12–14 листопада 2008 р.): Х.: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2008 – С. 256–257.
343. Савицька Н. Л. Особисте споживання у системі життєзабезпечення населення / Н. Л. Савицька : матер. Міжнар. наук.-практ. конф «Шлях України до економічної безпеки» / Харківський національний університет внутрішніх справ (11 квітня 2009 р., м. Харків). – Харків: ХНУВС, 2009. – С. 68–69.
344. Савицька Н. Л. Суспільне відтворення в контексті діяльнісного імперативу розвитку людства / Н. Л. Савицька : матеріали П'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. «Наукові дослідження – теорія та експеримент ‘ 2009» (18–20 травня 2009 р. Полтава). – Полтава : вид-во «ІнтерГрафіка», 2009. – С. 7–10.
345. Савицька Н. Л. Людиноцентризм господарського розвитку в новій економіці / Н. Л. Савицька : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми формування нової економіки XXI ст.» (25–26 грудня 2009 р., м. Дніпропетровськ) в 5 т. – Дніпропетровськ : Біла К.О., 2009.– Т. 1. – С. 30–35.
346. Савицька Н. Л. Світова криза'2008 у світлі економічної психології / Н. Л. Савицька : Матеріали наук. конф. «Державне антикризове управління національною економікою: світовий досвід та проблеми в Україні» (14–15 квітня 2010 р., м. Київ) // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2010 – С. 118–121.

347. Савицкая Н. Л. Актуализация творческого сознания человека в новых условиях хозяйственного развития / Н. Л. Савицкая : Междунар. науч.-практ. конф. «Государство-власть как центр хозяйственного национального возрождения», посвященная 10-летию журнала «Социальная экономика» (14–15 апреля 2010 г., Харьков) // Социальная экономика. – 2010. – № 2. – С. 197–201
348. Савицька Н. Л. Окремі аспекти трансформації суспільного відтворення в умовах становлення економіки знань / Н. Л. Савицька : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економічний розвиток України в сучасному просторі і часі» (30 листопада – 1 грудня 2010 р., м. Харків) – Х.: ФОП Павленко О. Г., 2010 – С. 132–137.
349. Савицкая Н. Л. Экономическая идеология и хозяйственное развитие / Н. Л. Савицкая : матер. междунар. научн. конф. «Иначе возможное как проект духовной власти и производство великого духовного пространства», посвященная 70-летию со дня рождения А. С. Панарина (24 декабря 2010, г., Харьков) // Социальная экономика. – 2011. – № 1. – С. 199–203.
350. Савицька Н. Л. Динамічна інфраструктура як умова формування економіки знань / Н. Л. Савицька : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Глобальні процеси: економічний та соціологічний виміри» (9–10 грудня 2011, м. Сімферополь-Ялта). – Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2011. – с. 93–97.
351. Савицька Н. Л. Людське щастя в координатах економіки знань / Н. Л. Савицька : Тези доп. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні національні економічні моделі: проблеми та перспективи розвитку» (22–24 грудня 2011 р., м. Сімферополь) // Таврійський економічний журнал. – 2011. – №6. – С. 33–35.
352. Савицька Н. Л. Становлення нової моделі людини в економічній науці / Н. Л. Савицька: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми економіки: нові погляди науковців» (24–25 лютого 2012 р., м. Дніпропетровськ). У 2-х част. – Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2012. – Ч. 1. – С. 18–21.
353. Савицька Н. Л. Становлення суб'єктності людини в економічній теорії / Н. Л. Савицька : тези доп. VIII міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасний стан економічної науки: проблеми та перспективи розвитку» (16–17 березня 2012 р., м. Львів). – Львів: Львівська економічна фундація, 2012. – Ч. 1. – С. 18–20.
354. Савицька Н. Л. Тенденції гуманізації господарського розвитку / Н. Л. Савицька : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні

- проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави» (10 квітня 2012 р., м. Харків). – Харків: ХНУВС, 2012. – С. 375–377.
355. Савицька Н. Л. Економіка знань: передумови розбудови / Н. Л. Савицька : Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми та перспективи становлення економіки знань» (Сімферополь, 7–11 серпня 2012 р.) // Таврійський економічний журнал. – 2012. – № 3–4. – С. 172–175.
356. Савицька Н. Л. Соціалізація господарського розвитку як передумова становлення економіки знань / Н. Л. Савицька : Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми забезпечення сталої економіки в країні» (21–22 вересня 2012 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ : НЕО «Перспектива», 2012. – С. 10–12.
357. Савицька Н. Л. Суб'єктність людини у світлі політичної економії та інституціональної теорії / Н. Л. Савицька : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасна політекономія та інституціоналізм: конструктивний діалог в ім'я розвитку» (11–12 жовтня 2012 р., м. Дніпропетровськ) // Європейський вектор економічного розвитку: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. – Вип. 2(13). – С. 317–321
358. Савицька Н. Л. Моделювання інноваційної поведінки суб'єктів розвитку: інституціональний аспект / Н. Л. Савицька : Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2012» (07–15 października 2012) Państwowy zarząd. – Przemysł : Nauka i studia, 2012. – Volume 6. Ekonomiczne nauki. – P. 42–45.
359. Савицька Н. Л. Архітектоніка суб'єктів сучасного господарського розвитку / Н. Л. Савицька : Матеріали за 8-а міжнародна научна практична конференція «Образованието и науката на XXI век», (Софія 17–25 октомври 2012). – Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД. – Том 11. Економіки. – P. 48–51.
360. Савицька Н. Л. Інституціональні провали формування людського потенціалу господарського розвитку України / Н. Л. Савицька: Збірник тез доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції «Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми» (15 листопада 2012 р., Тернопіль) – Тернопіль: ТНЕУ, 2012. – Ч.2. Секція 4.8. – С. 27–30.
361. Савицька Н. Л. Холістичний персоналізм в структурі сучасної господарської парадигми / Н. Л. Савицька : Матеріали Міжнар.

- наук.-практ. конф. «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (15–16 листопада 2012 року, м. Київ). – Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – С. 139–142.
362. Савицька Н. Л. Макроекономіка: навчальний посібник (рекомендований МОН України) / Н. Л. Савицька . – Харків: ДОД ХДУХТ, 2010. – 194 с.
363. Савченко П. Двойственная природа человека: человек как субъект экономики и общества [Электронный ресурс] / П. Савченко, М. Федорова – Режим доступа : <<http://www.m-economy.ru>>.
364. Савченко П. Система: тенденции ее развития / П. Савченко, М. Федорова. – М. : Институт экономики РАН, 2011. – 52 с.
365. Савченко П. Человек в экономике / П. Савченко, М. Федорова // Общество и экономика. – 2008. – №7. – С. 5–18.
366. Савченко П. Человеческая доминанта в современных условиях / П. Савченко, М. Федорова // Экономист. – 2009. – №3. – С. 81–86.
367. Садовий М. М. Погляди С. Булгакова на суб'єктивізм та об'єктивізм у політекономії // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с.
368. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. А. Саймон // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 16–38.
369. Самойлова Н. Классификация нужд, потребностей и ценностей в маркетинге [Электронный ресурс] / Н. Самойлова. – Режим доступа: <<http://merm.ru/publications/marketing/>>.
370. Селезнев А. З. Нематериальное производство и экономический рост: монография / А. З. Селезнев. – М. : «Наука», 2001. – 261 с.
371. Сен А. Об этике и экономике [Пер. с англ. А. В. Малишевского; Под ред. Ф. Т. Алескерова, А. Н. Шубина] / А. Сен. – М. : Наука, 1996. – 159 с.
372. Сен А. Развитие как свобода [Пер. с англ. Е. Полецкой] / Ред. и послесл. Р. М. Нуреева. – М.: Новое издательство, 2004. – 425 с.
373. Серл Дж. Что такое институт? / Дж. Серл // Вопросы экономики. – 2007. – №8. – С. 4–27.
374. Скульская Л. Возможно ли построение экономики счастья / Л. Скульская, Т. Широкова // Проблемы прогнозирования. – 2010. – №4. – С. 155–157.
375. Слободчиков В. О соотношении категорий «субъект» и «личность» в контексте психологической антропологии / В. Слободчиков // Развитие личности. – 2005. – №5. – С. 49–58.

376. Смирнов И. К. Ценность как всеобщность экономического блага [Электронный ресурс] / И. К. Смирнов // Проблемы современной экономики. – 2005. – №3 (15). – Режим доступа : <<http://www.m-economy.ru/issue.php?nIssueNum=15>>.
377. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
378. Смородинская Н. В. Смена парадигмы мирового развития и становление сетевой экономики / Н. В. Смородинская // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13. – №4. – С. 95–112.
379. Соболев В. М. Формирование рыночной инфраструктуры в переходной экономике индустриального типа: общие черты и особенности в Украине: монография / В. М. Соболев. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1999. – 303 с.
380. Соболева И. Человеческий потенциал российской экономики: проблемы сохранения и развития: монография / И. Соболева. – М.: Наука, 2007. – 202 с.
381. Современная политическая экономия // Под общ. ред. П. С. Лемешко. – Минск: Мисанта, 2005. – 472 с.
382. Сойер М. Посткейнсианская макроэкономика / М. Сойер // Панорама экономической мысли конца XX столетия : в 2-х т. / Ред. Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт; [Пер. с англ. Д.Г. Лапинского, И.В. Розмаинского, А.С. Скоробогатова]. / Под ред. В. С. Автономова, С. А. Афонцева. – СПб. : Экономическая школа, 2002. – Т. 1. – С. 219–247.
383. Соколова Р. И. Человеческий фактор – неучтенный элемент Российского государства / Р. И. Соколова // Философские науки. – 2009. – №5. – С. 30–44.
384. Соколик М. П. Продуктивність та оплата праці за паритетом купівельної спроможності в Україні та інших країнах: порівняльний аналіз / М. П. Соколик // Економіка і прогнозування. – 2011. – №1. – С. 85–103.
385. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин. – СПб. : РХГУ, 2000. – 402 с.
386. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото : [Пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: Catallaxy, 1995. – 320 с.
387. Соуфуллин Л. Тенденции и особенности развития предпринимательства в экономике, основанной на знаниях / Л. Соуфуллин, Д. Улесов // Экономические науки. – 2009. – №9 (58). – С. 46–49.
388. Софронов-Антони В. Производство теории потребления / В. Софронов-Антони // Знание – сила. – 2002. – №7. – С. 17–26.

389. Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / Под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. – 712 с.
390. Социальные знания и социальные изменения: монография [Федотова В. Г., Власова В. Б. и др.] / Отв. ред. В. Г. Федотова – М. : ИФРАН, 2010. – 284 с.
391. Статистичний щорічник України за 2011 рік. – Київ: Консультант, 2012. – 278 с.
392. Стахівський В. І. Обмін у суспільному виробництві: монографія / В. І. Стахівський. – К. : КНЕУ, 2004. – 182 с.
393. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): монографія / С. В. Степаненко. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
394. Степин В. С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция: монография / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.
395. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин. // Вопросы философии. – 2003. – №8. – С. 5–17.
396. Степин В. С. Философия науки. Общие проблемы / В. С. Степин. – М. : Гардарики, 2007. – 384 с.
397. Стефанишин О. В. Людський потенціал ринкової економіки України / О. В. Стефанишин // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2006. – Вип. 16.1. – С. 276–284.
398. Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки / М. Сторчевой // Вопросы экономики. – 2011. – №4. – С. 78–98.
399. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики: Антология // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
400. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: у 3 т. – Т. 1: Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАНУ В. М. Гейця, акад. НАНУ В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАНУ Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 544 с.
401. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: у 3 т. – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / За ред. акад. НАНУ В. М. Гейця, акад. НАНУ В. П. Се-

- миноженка, чл.-кор. НАНУ Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 564 с.
402. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: у 3 т. – Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки / За ред. акад. НАНУ В. М. Гейця, акад. НАНУ В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАНУ Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 556 с.
403. Стрелец И. Новая экономика и информационные технологии / И. Стрелец. – М. : Экзамен, 2003. – 256 с.
404. Стрелец И. Сетевая экономика: учебн. / И. Стрелец. – М. : Эксмо, 2006. – 208 с.
405. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин – М.: Наука, 1982. – 470 с.
406. Субетто А. Образовательное общество как форма реализации стратегии развития образования в ХХІ веке [Электронный ресурс] / А. Субетто // «Академия Тринитаризма». – Режим доступа : <www.trinitas.ru>.
407. Субетто А. Ценности в системе общественного интеллекта. «Ценностная война» и защита ценностной самоидентификации российской цивилизации / А. Субетто // Социальная экономика. – №3. – С. 91–102.
408. Суименко Е. И. Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект / Е. И. Суименко, Т. О. Ефременко. – Киев : Институт социологии НАНУ, 2003. – 214 с.
409. Султанова Н. Синергетика как фактор социального познания (на примере вынужденной миграции) / Н. Султанова, Ф. Чернышева // Философские науки. – 2012. – №3. – С. 99–106.
410. Сухарев О. С. Вопросы методологии институционального анализа: нормативные оценки и теория / О. С. Сухарев // Журнал институциональных исследований. – 2010. – Т. 2. – №3. – С. 24–40.
411. Сухарев О. С. Эволюционная макроэкономика: институциональные изменения, благосостояние, поведение агентов и рост [Электронный ресурс] / О. С. Сухарев. – Режим доступа: <www.inecon.org/docs/suharev>.
412. Сухарев О. С. Возможности экономической науки и развитие экономики / О. С. Сухарев // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2010. – №1 (3). – Том 1. – С. 322–342.
413. Сысоев С. А. К проблеме измерения социального капитала / С. А. Сысоев // Теоретическая экономика. – 2012. – №2. – С. 42–49.

414. Сэмюэлс У. Торстейн Веблен как экономист-теоретик [Электронный ресурс] / У. Сэмюэлс. – Режим доступа : <<http://institutiones.com/theories/644-veblen-economist-teoretic.html>>.
415. Тарасевич В. Апологія екуніки (про економічне наукове й універсумне знання) / В. Тарасевич // Економічна теорія. – 2011. – №1. – С. 5–20.
416. Тарасевич В. Н. О триединой субстанции и тайне институтов / В. Н. Тарасевич // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2011. – Вип. 40-2. – С. 74–77.
417. Тарасевич В. Н. Об экономическом и универсумном знании / В. Н. Тарасевич // Социальная экономика. – 2010. – №1. – С. 25–33.
418. Тарасевич В. Н. Что такое институт? (Опыт институциональной эволюции) / В. Н. Тарасевич // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2009. – Вып. 37-2. – С. 5–20.
419. Тарханов О. В. Теоретическая экономия (тупик классового подхода) / О. В. Тарханов. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. – 350 с.
420. Тевено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире / Л. Тевено // Вопросы экономики. – 1997. – №10. – С. 69–84.
421. Тевено Л. Рациональность или социальные нормы: преодоленное противоречие? [Электронный ресурс] / Л. Тевено // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – №1. – С. 88–122. – Режим доступа : <<http://www.ecsoc.msses.ru/Transl.plip>>.
422. Теория капитала и экономического роста: учебн. пособ. / Под ред. С. С. Дзарасова. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 400 с.
423. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2003. – 548 с.
424. Тоффлер Э. Революционное богатство / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ Москва: ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.
425. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 556 с.
426. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи): монографія / За ред. акад. НАНУ В. М. Гейця. – К. : Логос, 1999. – 500 с.
427. Турлакова С. С. Причины проявления стадного поведения в экономике / С. С. Турлакова // Теоретическая экономика. – 2012. – №6. – С. 55–59.
428. Тутов Л. А. Субъект и объект управления в философии хозяйства / Л. А. Тутов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – №4. – С. 55–66.

429. Тутов Л. А. Субъект и объект управления в философии хозяйства / Л. А. Тутов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – №3. – С. 97–105.
430. Тютюнникова С. В. Домохозяйство как субъект рыночной трансформации: монография / С. В. Тютюнникова, Н. В. Можайкина. – Полтава: СКАЙТЕК, 2010. – 157 с.
431. Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа / О. Уильямсон // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 39–49.
432. Украина в координатах человеческого развития [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. – 2010. – № 757 (36). – Режим доступа : < www.demoscope.ru/>.
433. Українці викидають у смітник 5 мільярдів гривень на рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://ubr.ua/uk/tv/novyny>>.
434. Управителей А. Ф. Конструирование субъектности в антропологии С. Н. Булгакова : автореф. дис. докт. философ. наук / А. Ф. Управителей. – Екатеринбург: Уральский Госуниверситет, 2002. – 35 с.
435. Урнов М. Ю. Неинституциональные факторы социальной динамики – подходы к моделированию / М. Ю. Урнов // ОНС. – 2010. – №5. – С. 59–70.
436. Устойчивое экономическое развитие в условиях глобализации и экономики знаний: концептуальные основы теории и практики управления / Под ред. В. В. Попкова. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2007. – 295 с.
437. Ушакова Н. Г. Внутрішня торгівля України: теоретико-функціональний аналіз: монографія / Н. Г. Ушакова, Н. Л. Савицька – Харків: ХДУХТ, 2010. – 321 с.
438. Факторы культуры и образования в стратегиях развития российского общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.nasledie.ru/kultyra/4_4_2/article.php?art=8>.
439. Федотова В. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации [Электронный ресурс] / В. Федорова. – Режим доступа: < www.episteme.iph.ras.ru >.
440. Федотова Н. Н. Внеэкономический капитал и его значение для экономики и общества / Н. Н. Федотова, Л. Н. Федотов // Философские науки. – 2009. – №2. – С. 39–56.
441. Федулова Л. І. Концептуальні засади економіки знань / Л. І. Федулова // Економічна теорія. – 2009. – №1. – С. 35–59.

442. Философия. Энциклопедический словарь [А. И. Абрамов, С. С. Аверинцев, С. С. Алешин и др.]. – М. : Гайдарики, 2006. – 1072 с.
443. Финляндия как экономика знаний. Элементы успеха и уроки для других стран / Под ред. Карла Дж. Дальмана и др.; [Пер. с англ.]; Всемирный банк. – М. : Изд-во «Весь мир», 2009. – 170 с.
444. Фиськова Л. Н. Институциональные ловушки процесса формирования хозяйствующего субъекта / Л. Н. Фиськова: зб. научн. труд. // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – Донецк : ДонНТУ, 2009. – Вып. 37-2. – С. 203–208.
445. Флэбре М. За пределами ВВП: в поисках меры общественного благосостояния / М. Флэбре // Вопросы экономики. – 2012. – №3. – С. 32–51.
446. Флекснер К. Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом / К. Флекснер. – М.: Международные отношения, 1994. – 301 с.
447. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида [пер. с англ.]. – М. : Изд. дом «Классика-XXI», 2005. – 421 с.
448. Фонотов А. Россия: инновации и развитие: монография / А. Фонотов.– М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2010. – 431 с.
449. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : <<http://lib.ru/PSIHO/FROMM/fromm02.txt>>.
450. Фромм Э. Марксова концепция человека // Душа человека: сборник трудов / Э. Фромм [пер. Э. М. Телятниковой]. – М.: «Республика», 1992. – С. 375–414.
451. Фуко М. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко. [Пер. с франц. С. Ч. Офертаса] / Под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
452. Фурин А. Г. Микровоспроизводственная функция государства / А. Г. Фурин // Ученые записки: Роль и место цивилизованного предпринимательства в экономике России: Сб. науч. трудов. / Под общей ред. В. С. Балабанова. – М.: Российская Академия предпринимательства; Агентство печати «Наука и образование», 2009. – Вып. XIX. – С. 118–122.
453. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек [Пер. с англ.] / Предисл. Н. Я. Петракова. – М.: «Экономика», 1992. – 176 с.
454. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Г. Хакен. – М.: Мир, 1991. – 240 с.

455. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М.: Мир, 1985. – 424 с.
456. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – С. 357–370.
457. Хантингтон С. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Антология / С. Хантингтон, Л. Гаррисон. – М. : Московская школа политических исследований, 2002. – 320 с.
458. Хвесик М., Бистряков І. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. – 2012. – №6. – С. 4–12.
459. Ходжсон Дж. Что такое институт? / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2007. – №8. – С. 28–48.
460. Ходжсон Дж. Эволюционная и институциональная экономика как новый мейнстрим ? / Дж. Ходжсон // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Том 6. – №2. – С. 8–21.
461. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
462. Хохлов М. П. Демографічний фактор відтворення трудового потенціалу підприємства / М. П. Хохлов, Ю. О. Мельник // Економіка розвитку. – 2012. – №2. – С. 40–43.
463. Хохлов М. П. Модернізація трудового потенціалу в процесі становлення самодостатньої ефективної економіки / М. П. Хохлов, Ю. О. Мельник // Бізнес Інформ. – 2012. – №3. – С. 143–146.
464. Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку : монографія / За заг. ред. А. О. Задоя. [А. О. Задоя та ін.] – Дніпропетровськ : ВНЗ «НГУ», 2010. – 771с.
465. Чекмарев В. В. Новая политическая экономия: истоки и итоги (Костромская инициатива) : актовый доклад на теоретическом семинаре «Дискуссионные проблемы современной обществоведческой и экономической мысли», Москва, 20 октября 2009 г. / В. В. Чекмарев. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова. Центр общественных наук; Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2009. – 45 с.
466. Человеческое развитие : новое измерение социально-экономического прогресса : учеб. пособие / В. П. Колесов [и др.]; под

- общ. ред. В. П. Колесова, Т. Маккинли. – М. : Права человека, 2000. – 464 с.
467. Черепніна О. І. Становлення та розвиток суспільства знань як основи забезпечення конкурентоспроможності / О. І. Черепніна // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 22. – С. 45–51.
468. Чечнев Б. А. Информация как проблема знания / Б. А. Чечнев. – К.: Знання, 1989. – 159 с.
469. Чешко В. Образ технологий в культуре современной техногенной цивилизации. Социокультурное измерение генетической инженерии и фундаментальной генетики / В. Чешко, Н. Барчан // Социальная экономика. – 2009. – № 3–4. – С. 85–99.
470. Чешков М. А. Новая версия специальной (частной) теории развития / М. А. Чешков // Общественные науки и современность. – 2004. – №6. – С. 162–171.
471. Чешков М. Идея развития: необходимость и возможность интерпретации / М. Чешков // Общественные науки и современность. – 2004. – №5. – С. 130–139.
472. Чешков М. Мир как дифференцированное целое / М. Чешков // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №7. – С. 60–72.
473. Чешков М. Развитие: философская идея и конкретные исследования / М. Чешков // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №8. – С. 70–81.
474. Чешков М. Синергетика: за и против хаоса / М. Чешков // Общественные науки и современность. – 1999. – №6. – С. 128–140.
475. Чистилін Д. До питання суспільного розвитку: аспект самоорганізації / Д. Чистилін // Економіка України. – 2002. – №2. – С. 43–49.
476. Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. – 2004. – №4. – С. 15–24.
477. Чухно А. Нова економічна політика (теоретико-методологічні засади) / А. Чухно // Економіка України. – 2005. – №7. – С. 15–22.
478. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003.
479. Шарден Т. П. Феномен человека / Т. П. Шарден. – М.: ООО «АТС», 2002. – 138 с.
480. Шаститко А. Модели человека в экономической теории: Учеб. пособие. / А. Шаститко. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 142 с.

481. Шаститко А. Условия и результаты формирования институтов / А. Шаститко // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С. 67–81.
482. Шевченко В. А. Универсальный природный цикл. Общая информационно-энтропийная концепция развивающихся систем (качественный аспект): монография / В. А. Шевченко. – К. : «Вища школа», 1992. – 171 с.
483. Шмелев В. Переменный фактор в системе воспроизводства человеческой жизни / В. Шмелев // Методологическое обеспечение современных философских проблем: сб. науч. тр. – Иркутск: ИУ, 2006. – Вып. 5. – 252 с.
484. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление [пер. с нем. Ю. Айхенвальд] / А. Шопенгауэр. – Минск : Харвест, 2007. – 848 с.
485. Шубаева В. Г. Творческий потенциал предпринимательской структуры [Электронный ресурс] / В. Г. Шубаева // Креативная экономика. – 2007. – №8 (8). – с. 72–80. – Режим доступа : <<http://www.creativeconomy.ru/articles/3525/>>.
486. Шулевский Н. Б. Философия хозяйства как мудрость века сего... / Н. Б. Шулевский // Социальная философия. – 2007. – №1–2. – С. 25–40.
487. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине: монография / Н. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2001. – 448 с.
488. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3-х т. Т. 3. / Й. А. Шумпетер : [Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова]. СПб.: Экономическая школа, 2001. – 678с.
489. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Й. А. Шумпетер. – М: Эксмо, 2007. – 864 с.
490. Щокін Г. В. Концепція соціального розвитку: висновки для України / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2002. – 72 с.
491. Эггертссон Т. Знания и теория институциональных изменений / Т. Эггертссон // Вопросы экономики. – 2011. – №7. – С. 4–16.
492. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эггертссон [Пер. с англ. М. Я. Каждана; Науч. ред. А. Н. Нестеренко]. – М. : Дело, 2001. – 408с.
493. Экономика знаний и инноваций: перспективы для России / Под ред. А. В. Бузгалина. – М. : ЭФ МГУ, ТЕИС, 2007. – 364 с.
494. Экономика знаний: коллективная монография / Отв. ред. д-р экон. наук, проф. Колесов В. П. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 432 с.
495. Экономика как искусство: методологические вопросы применения экономической теории в прикладных социально-

- экономических исследованиях : монография / [отв. ред. О. И. Ана-
ннин]. – М.: Наука, 2008. – 255 с.
496. Экономическая теория в XXI веке – 3(10): Проблемы
пореформенной экономики / под ред. Ю. Осипов, В. Сизова, Е. Зо-
това. – М.: Экономист, 2005. – 384 с.
497. Экономическая теория в XXI веке – 5(12): Национальная
экономика и социум / под ред. Ю. Осипов, В. Сизова, Е. Зотова. –
М.: Магистр, 2007. – 640 с.
498. Экономическая теория (политэкономия): учебник / под. общ. ред.
В. Видяпина, Г. Журавлевой. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 560 с.
499. Экономические субъекты постсоветской России (институ-
циональный анализ): десять лет спустя. Часть I. Российские
домохозяйства / Под редакцией д.э.н. проф. Р. М. Нуреева. // Серия
«Научные доклады: независимый экономический анализ». – №212.
– Ч. I. – Москва: Московский общественный научный фонд, 2010. –
196 с.
500. Экономические субъекты постсоветской России (институ-
циональный анализ) [Электронный ресурс] / Под ред. д.э.н., проф.
Р. М. Нуреева: изд. 2-е, исправл., доп. – В 3 ч. – Москва :
Московский общественный научный фонд, 2003. – Режим доступа :
<<http://ecsocman.hse.ru/text/19204386/>>.
501. Эллман М. Что исследование переходных экономик дало
мейнстриму экономической теории? / М. Эллман // Вопросы
экономики. – 2012. – №8. – С. 98–121.
502. Эльстер Ю. Социальные нормы и экономическая теория /
Ю. Эльстер // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 73–91.
503. Эрперт М. Методологические опыты теории товара и денег:
монография / М. Эрперт. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика»,
2004. – 191 с.
504. Юдин Б. Г. Человеческий потенциал как критический ресурс
России / Б. Г. Юдин. – М. : ИФ РАН, 2007. – 175 с.
505. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг : [Пер. Софии Лорие] /
под ред. В. Зеленского. – СПб. : Азбука, 2001. – 538 с.
506. Яковенко Л. І. Інноваційний характер економіки знань /
Л. І. Яковенко // Вісник Полтавської державної аграрної академії. –
№2 (57). – 2010. – С. 141–145.
507. Яковенко Л. І. Трансформація людської діяльності при переході
до економіки знань: актуалізація міждисциплінарного аналізу /
Л. І. Яковенко // Соціальна економіка. – №1–2. – 2008. – С. 110–
115.

508. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Ю. В. Яковец. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 444 с.
509. Яковец Ю. Глобализация и взаимодействие цивилизаций : монография / Ю. Яковец: изд. 2-е, доп. и перераб. – М. : «Экономика», 2003. – 411 с.
510. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.
511. Яременко О. Л. Генезис і розвиток суб'єктів господарювання // Управління розвитком суб'єктів господарювання: монографія / О. Л. Яременко, А. В. Строкович та ін.; Нар. укр. акад. – Х. : Вид-во НУА, 2008. – С. 5–72.
512. Яременко О. Л. Переходные процессы в экономике Украины : Институциональный аспект / О. Л. Яременко. – Х. : Основа, 1997. – 182 с.
513. Яременко О. Л. Экономическая природа доверия и эволюция социально-экономических институтов / В. Г. Яременко, О. Л. Яременко // Вчені зап. Харк. гуман. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Х. : Вид-во НУА, 2010. – Т. XVI. – С. 308–322.
514. Яременко О. Лібералізм, економічна свобода і держава / О. Яременко // Економіка України. – 2010. – №12. – С. 4–15.
515. Яременко О. Л. Институты и экономическая свобода хозяйствующих субъектов / О. Л. Яременко, Е. Н. Панкратова // Экономическая теория. – 2007. – №3 – С. 56-71.
516. Ярославцева Е. Человек в современной сетевой парадигме : монография / Е. Ярославцева. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 352 с.
517. Ясин Е. Модернизация и общество // Вопросы экономики. – 2007. – №5. – С. 4–29.
518. Ясин Е. Модернизация экономики и система ценностей : монография / Е. Ясин. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 83 с.
519. Ястремский И. Н. Человек как субъект рабочего процесса / И. Н. Ястремский // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – №3. – С. 89–96.
520. Acemoglu D. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. / D. Acemoglu, J. A. Robinson – New York: Crown Business, 2012.
521. Advances in Behavioral Economics / Edited by C. F. Camerer, G. Loewenstein, M. Rabin. – Princeton University Press, 2003.

522. Akerlof, George A. Behavioral macroeconomics and macroeconomic behavior/ A. George Akerlof // *The American Economic Review* (June 2002). – Vol. 92. – №3. – P. 411–434.
523. Allais M. Le comportement de l'homme rationnel devant le risque: critique des postulats et axiomes de l'école américaine / M. Allais // *Econometrica*, April 1953. – V. 21. – №2. – P. 503–549.
524. Camerer C., Anomalies: Ultimatums, Dictators and Manners / C. Camerer, R. H. Thaler // *The Journal of Economic Perspectives*. Spring, 1995. – Vol. 9. – №2. – P. 209–219.
525. Camerer C. F. Bounded Rationality in Individual Decision Making / C. F. Camerer // Division of the Humanities and Social Sciences, California Institute of Technology. Social Science Working Paper 1029. – March, 1998. – P. 1–27.
526. Camerer C. F. Prospect Theory in the Wild: Evidence from the Field / C. F. Camerer // Division of the Humanities and Social Sciences, California Institute of Technology. Social Science Working Paper 1037. – May, 1998. – P. 1–13.
527. *Choice over Time* // Edited by G. J. Loewenstein, Elster. – New York: Russell Sage Foundation. – 1992.
528. Christian M. S. Human Capital Accounting in the United States: 1994 to 2006 / M. S. Christian // *Survey of Current Business*. – 2010. Vol. 87. – №6. – P. 78–83.
529. Christian M. S. Human Capital Accounting in the United States: Context, Measurement, and Application / M. S. Christian. – Wisconsin: Wisconsin Center for Educational Research, 2011.
530. Coremberg A. The Economic Value of Human Capital and Education in an Unstable Economy: the Case of Argentina / A. Coremberg // Paper prepared for the 31st General Conference of the International Association for Research in Income and Wealth. – Switzerland, 2010.
531. Ellsberg D. Risk, Ambiguity and Decision / D. Ellsberg // Garland Publishing Inc., 2001.
532. Ellsberg D. Risk, Ambiguity, and the Savage Axioms / D. Ellsberg // *The Quarterly Journal of Economics*. – November, 1961. – Vol. 75. – №4. – P. 643–669.
533. Fishburn P. C. Decision Theory: The Next 100 Years? / P. C. Fishburn // *The Economic Journal*. – January, 1991. – Vol. 101. – №404. – P. 27–32.
534. Global Risk Report 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://gtmarket.ru/news/state/2011/01/16/2763>>.

535. Grether D. M. Recent Psychological Studies of Behavior under Uncertainty / D. M. Grether // *The American Economic Review*. – May 1978. – Vol. 68. – №2. – Paper and Proceedings of the Ninetieth Annual Meeting of the American Economic Association. – P. 70–74.
536. Grether D. M. Economic Theory of Choice and the Preference Reversal Phenomenon / D. M. Grether, C. R. Plott // *The American Economic Review*. – September, 1979. – Vol. 69, – №4. – P. 623–638.
537. Gu W. Estimates of Human Capital: The Lifetime Income Approach / W. Gu, A. Wong // *Economic Analysis Research Paper Series № 062*. – Statistics Canada, 2010.
538. Homo institutus – Человек институциональный: монография / под ред. д. э. н. О. В. Иншакова – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. – 854 с.
539. Jones R., Measuring the U.K.'s Human Capital Stock / R. Jones, B. Chiripanhura // *Economic and Labour Market Review*. – 2010. – Vol. 4. – №11. – P. 36–63.
540. Jorgenson D. W., Fraumeni B. M. The Accumulation of Human and Nonhuman Capital, 1948–1984 / D. W. Jorgenson, B. M. Fraumeni // R. E. Lipsey, H. S. Tice [eds.]. *The Measurement of Savings, Investment and Wealth*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
541. Jorgenson D. W. The Output of the Education Sector / D. W. Jorgenson, B. M. Fraumeni // Z. Griliches [ed.]. *Output Measurement in the Services Sector*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
542. Kahneman D. Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias / D. Kahneman, J. L. Knetsch, R. H. Thaler // *The Journal of Economic Perspectives*. – Winter, 1991. – Vol. 5. – №1. – P. 193–206.
543. Kahneman D. Choices, Values, and Frames / D. Kahneman, A. Tversky. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2000.
544. Kahneman D. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk / D. Kahneman, A. Tversky // *Econometrica*. – March, 1979. – Vol. 47. – №2. – P. 263–292.
545. Katona G. Contribution of Psychological Data to Economic Analysis / G. Katona // *Journal of the American Statistical Association*. – September, 1947. – Vol. 42. – №239. – P. 449–459.
546. Katona G. On the Function of Behavioral Theory and Behavioral Research in Economics / G. Katona // *The American Economic Review*. – March, 1968. – Vol. 58. – №1. – P. 146–149.

547. KEI and KI Indexes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <info.worldbank.org>.
548. Kokkinen A. Human Capital and Finland's Economic Growth in 1910–2000. / A. Kokkinen // Paper Prepared for the 30th General Conference of the International Association for Research in Income and Wealth. – Slovenia, 2008.
549. Le T Forward Looking Measure of the Stock of Human Capital in New Zealand / T. Le, J. Gibson, L. Oxley // Paper presented at the NZAE conference. – Wellington, 2002.
550. Le T. Cost- and Income-Based Measures of Human Capital / T. Le, J. Gibson, L. Oxley // Journal of Economic Surveys. – 2003. – Vol. 17. – №3. – P. 271–307.
551. Li H. Human Capital in China / H. Li, B. Fraumeni, Z. Liu, X. Wang // NBER Working Paper №1500. – Cambridge, MA: NBER, 2009.
552. Liu G. Measuring the Stock of Human Capital for Norway – A Lifetime Labour Income Approach / G. Liu, M. Greaker // Statistics Norway Documents.
553. Loewenstein G. Anomalies in Intertemporal Choice: Evidence and an Interpretation / G. Loewenstein, D. Prelec // The Quarterly Journal of Economics. – May, 1992. – Vol. 107. – №2. – P. 573–597.
554. Loewenstein G. Anomalies: Intertemporal Choice / G. Loewenstein, R. H. Thaler // The Journal of Economic Perspectives. – Autumn, 1989. – Vol. 3. – №4. – P. 181–193.
555. Measuring the Information Society 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://gtmarket.ru/news/state>>.
556. Markowitz H. M. The Utility of Wealth / H. M. Markowitz // The Journal of Political Economy. – April, 1952. – Vol. 60. – №2. –P. 151–158.
557. Rabin M. Psychology and Economics / M. Rabin // Journal of Economic Literature. – March, 1998. – Vol. 36. – №1. – P. 11–46.
558. Research on Judgment and Decision Making. Currents, Connections, and Controversies. // Ed. by W. M. Goldstein, R. M. Hogarth. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1997.
559. Shultz T. W. Investment in human capital / T. W. Schultz // American Economic Review. – 1961. – Vol. 51. – №1. – P. 1–17.
560. Smith V. L. Economics in the Laboratory / V. L. Smith // The Journal of Economic Perspectives. – Winter, 1994. – Vol. 8. – №1. – P. 113–131.
561. Statistics Working Papers 2011/06. – Paris: OECD, 2011.

562. Strotz R. H. Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization / R. H. Strotz // *The Review of Economic Studies*. – 1955–1956. – Vol. 23. – №3. – P. 165–180.
563. Thaler R. H. The Effect of Myopia and Loss Aversion on Risk Taking: An Experimental Test / R. H. Thaler, A. Tversky, D. Kahneman, A. Schwartz // *The Quarterly Journal of Economics*. – May, 1997. – Vol. 112. – №2. – In Memory of Amos Tversky (1937–1996). – P. 647–661.
564. Tversky A. Rational Choice and the Framing of Decisions / A. Tversky, D. Kahneman // *The Journal of Business*. – October, 1986. – Vol. 59. – №4. – Part 2: The Behavioral Foundations of Economic Theory. – P. 251–278.
565. Wei H. Measuring the Stock of Human Capital for Australia / H. Wei // Working Paper №2004/1. – Australian Bureau of Statistics, 2004.

Наукове видання

САВИЦЬКА НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

**ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНОГО
ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ**

Монографія

Відповідальний за випуск *В.П. Ровенець*

Підписано до друку 04.10.12 р.

Формат 60×84 ^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк ксерографічний. Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. 17,6

Наклад 300 прим. Зам. №10–12

ТОВ «Видавництво «Форт»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

ДК №333 від 09.02.2001р.

61023, м. Харків, а/с 10325. Тел. (057)714-09-08